

44-07
Ф-83
З. Т. Ф Р А Н К О

ГРАМАТИЧНА
БУДОВА
УКРАЇНСЬКИХ
ГІДРОНІМІВ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

З. Т. ФРАНКО

ГРАМАТИЧНА БУДОВА УКРАЇНСЬКИХ ГІДРОНІМІВ

НБ ПНУС

421833

КИЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1979

72-83

В монографіях розглядаються граматичні особливості гідронімів України з точки зору реалізації в них категорій роду, числа й відмінка. Визначаються структурні типи назв водотоків у їх різномірних синхронно-діахронних змінах, типологічній, часовій і просторовій варіантності. Значна увага приділяється міжмовним і міждіалектним співвідношенням у межах різних граматичних категорій. Накреслюються структурні риси, які виділяють гідронімію як субсистему в системі лексики української мови і як розряд топонімії.

Розрахована на наукових співробітників — лінгвістів, географів, етнографів, викладачів, студентів і учителів.

У монографії розглядаються граматичні особливості гідронімів України з точки зору реалізації в них категорій роду, числа й відмінка. Визначаються структурні типи назв водотоків у їх різномірних синхронно-діахронних змінах, типологічній, часовій і просторовій варіантності. Значна увага приділяється міжмовним і міждіалектним співвідношенням у межах різних граматичних категорій. Накреслюються структурні риси, які виділяють гідронімію як субсистему в системі лексики української мови і як розряд топонімії.

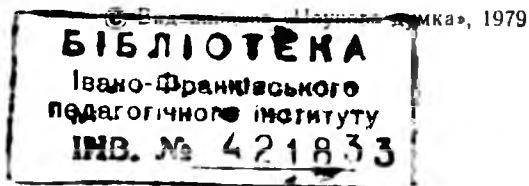
Розрахована на наукових працівників — лінгвістів, географів, етнографів, викладачів, студентів і учителів.

Відповідальний редактор Є. С. Отін

Рецензенти Л. Л. Гумецька, Г. П. Півторак

Редакція мовознавства

Ф $\frac{70101-230}{221(04)-79}$ 449—79 460200000

ВСТУП

Гідронімія в галузі топонімістики є одним з найдостовірніших джерел лінгвістичної та історико-етнографічної інформації [110, 113]. Вона сприяє виявленню субстрату, первісності чи автохтонності певної етнічної групи та меж її поселення, дає можливість простежити за племінними міграціями, за слідами їх тимчасової чи постійної осілості, а також за різноплеменними контактами. Для історіографії гідронімія — засіб хронологізації в історії народу його етнічних змін чи іноплеменних нашарувань, тобто в значній мірі ключ до етногенезу краю.

Для мовознавства, за визначенням багатьох дослідників, — це найдавніша пам'ятка мови [79, 11—14; 95, 8; 35, 18], а звідси й об'єкт лінгвістичної археології [91, 13]. У ній простежуються синхронні зрізи мови в галузі найменувань, певна діяхронія плинності та змінності різномовних назв і структурної адаптації різногенетичних назв на ґрунті української мови. Стабільність чи нестабільність гідронімів, змінність їх форм і словотворчих формантів визначалась певною мірою екстралінгвістичними, історико-суспільними факторами, але більше інтралінгвістичними — структурно-семантичними, тобто тими, що впливали із означувано-понятійної (сигніфікативної) природи. Змінність чи незмінність назв та їх форм проливає світло на їх контакти з говорами і діалектами в межах однієї загальнонародної мови і на зв'язки з іншими мовами, які чи то функціонували на тій території як мови народів-мігрантів, чи то перебували в контактах як мови сусідів, з якими доводилось спілкуватись з економічних чи політичних мотивів.

Міжмовні та міждіалектні контакти в гідронімії Української РСР засвідчуються на всіх рівнях, у тому числі на рівні словозміни, тобто граматичних категорій роду, числа і відмінка.

Українськими гідронімами можна вважати: власне українські назви водних об'єктів, що склалися на українській етнічній території відповідно до словотворчих формантів і ономастичних моделей української мови, і ті, які за походженням неслов'янські, але з давніх-давен фонетично, акцентуаційно й граматично адаптувалися в українському мовному середовищі. Етимологічно неслов'янські і структурно неадаптовані гідроніми у систему української гідронімії не входять. Це гідронімія політико-адміністративної карти УРСР південно-західних та південних, зокрема причорноморських, районів. В окремих випадках вона може братись до уваги як факт лексичної, а секундарно й морфологічної, опозиції до іноструктурних гідронімів цієї території, а звідси і їх взаємодії.

Українська гідронімія — субсистема лексики української мови, підпорядкована її фонетичним, акцентуаційним та граматичним законам. Вона являє собою конгломерат різномовних та різночасових утворень і специфікована як клас оноімів. Звідси особливості її словозмінної системи, яка повинна бути предметом спеціальних лінгвістичних студій.

Вивчення морфології гідроніма взагалі проводиться по лінії опису її структури та способів вираження категорій роду, числа, відмінка, а вивчення її в плані міждіалектних і міжмовних контактів вимагає ще й виявлення території поширення тих чи інших структурних типів гідроніма, тих чи інших його словоформ в проекції на говіркові чи виключно гідронімічні, а значить, і міжмовні ареали.

Цим викликана потреба визначення структурних типів назв водних об'єктів, їх оптимальної моделі-інваріанта та можливих відхилень від нього, співвідносних з певними часовими фазами онімізації загального слова, або описової конструкції, як еквівалента назви, чи з регіональними ономастичними універсалами.

ТИПОЛОГІЯ ГІДРОНІМІЇ

Сама сигніфікативно-номінативна природа гідроніма, як і імені взагалі, безвідносно до його внутрішньої форми чи лексичного змісту, зумовила й такі його власти-

вості, як конкретність і одиничність. Ці властивості в свою чергу визначили його морфологічну будову, найбільш поширений морфологічний тип чи оптимальну модель, відхилення від якої можна розглядати як типологічний варіант. Таким функціонально детермінованим морфологічним типом, чи типологічним інваріантом, гідроніма може бути іменник, прикметник, субстантивований прикметник у називному відмінку однини. Категорія роду природою чи функцією гідроніма не постулюється. Вона йде від іменної частини мови та програмується в основному первинною чи вторинною структурами апелятива і визначається етимологічно або історично. Її узвичаєна (узуальна) родова категорія в гідронімії встановлюється статистично. Така статистика може проводитись за всіма гідронімами у цілому і за окремими їх класами і видами (класи групуються за характером водного об'єкта: проточні, непроточні води, а види — за розміром: ріки, річки, потоки, струмки, ручаї, балки, яри тощо). Статистика гідронімів в цілому дає цифрове співвідношення назв водних об'єктів за трьома родами й двома числами, статистика за класами показує перевагу роду і числа за певним видом гідроніма, а разом з тим і ступінь співвідносності апелятива і ономи в їх триродовій і двочисловій системі. Якщо перша і дасть повну перевагу жіночого роду і абсолютну перевагу однини, то це аж ніяк не є підставою для визначення їх граматичним правилом, бо останнє співвідносне з видом. Але друга має всі підстави для виявлення більшості, тобто статистичного узусу (правила), хоч застосовувати і використовувати цей узус може з досить значними застереженнями.

Отже, рід, а в значній мірі і число, є відносною граматичною ознакою будь-якого виду гідролексеми, тоді як частина мови і відмінок — невід'ємними ознаками структури гідроніма. Звичайно, це положення не абсолютизується, а приймається як своєрідний відправний пункт при розгляді всіх типологічних варіантів, які в сукупності і дають системно-типологічну характеристику української гідронімії.

Інваріант (оптимальна форма, модель) гідроніма за своєю структурою може бути кореневим словом чи первинним безафіксним утворенням [156, 34] (*Буг,*

Сейм)¹; деривативним (афіксальним) чи секундарним утворенням (*Бужок, Кривець, Пробійна, Заріжжя*); композитом, що виник на базі апелятивної лексики або як вторинне відономастичне утворення (*Злодій*², *Коловорот, Суходіл*). Але самі деривати і апелятивні композити — це такі ж інваріанти, як і кореневі гідролексеми.

Структурно-типологічними (чи морфологічними) варіантами³ гідронімного інваріанта за синтаксично-морфологічними диференційними показниками можна вважати: 1) атрибутивні словосполучення і виділене із синтагми, скорочено-десинтагматизоване його означення з прикметниковим відмінюванням, що засвідчує факультативне співіснування з ним гідротерміна (*Липова Долина, Лисича*); 2) обставинні (адвербіальні) применникові словосполучення (*Потічок з Липників*) та їх лексикалізовані відповідники (*Скопанка, Замлаки*); 3) зрощені на ономастичній стадії атрибуції, або парні назви (*Зимновода, П'ятигірка, Нодьпотік, Козьмодем'янська, Нижньовільхівка, Святогір*); 4) однослівні дієслівні конструкції (згорнуті імперативні структури з керованим іменником) (*Вирвихвіст*), імперативні з часткою — *не*: (*Непхай*); 5) закостенілі структури родового однини (*Genetivus Singularis*) (*Нижниківського*); 6) множинні (сумарні: *Ліски*) і збірні (*Pluralia tantum*) (*Браница*)⁴.

Яке конкретне вираження кожного з варіантів, яке пропорційне відношення до інваріанта, яка міра закріпленості за видом, яка локалізація і ареали поширення кожного з них — все це питання, на які український гідронімікон, зібраний у СГУ, спроможний дати цілком задовільні відповіді. Проте він не відповідає на питання, які це варіанти: хронологічно первинні або вторинні, чи відображають вихідну або наступну (похідну) стадію

¹ Гідроніми, їх локалізація та історичні довідки подаються за «Словником гідронімів України» (скор. СГУ). В окремих випадках використовується Ономастична картотека Інституту мовознавства АН УРСР (скор. ОКІМ).

² Назва яру *Злодій* має ситуативно зумовлений етимон. Поряд знаходиться балка *Злодійка* — гідролексема у формі атрибутивного іменника, який вторинно утворився на базі топонімічного прикметника *Злодійська* (*Злодейская*).

³ Крім структурних (типологічних) варіантів гідронімії в цілому є просторові та часові варіанти окремих гідролексем.

⁴ Про множинні варіанти див. у розділі «Категорія числа в гідронімах».

творення, чи це стабільна або плинна (перехідна) еволюційно-змінювана їх форма, хоч його кількісних даних у словнику досить для накреслення стратиграфічних поясів, а також для виявлення діахронії і тенденцій розвитку кожної із структур. Морфологічний рівень дослідження більше забезпечити і неспроможний.

Розглянемо кожен із структурних варіантів у його способах граматичного вираження, видах, в ареальній характеристиці, а в окремих випадках і в його діахронії.

З усіх багатослівних, чи описових, структурних варіантів гідроніма атрибутивна синтагма є найбільш організованою граматичною єдністю, що становить одиницю номінації і виступає у її функції. У ній вона адекватна інваріантові, але структурно, через наявність у словосполученні гідротерміна (який не має індивідуальних властивостей: річка, потік, балка, яр тощо) вона у якійсь мірі позбавлена супровідної їй функції індивідуалізуючо-ідентифікуючої (термін К. Л. Левковської [61]), тобто функції виключної унікальності, якою визначається всякий топонім. Це дає підставу бачити в атрибутивній синтагмі стадію, що хронологічно передувала субстантивованому означенню. На користь такого припущення говорять і факти одночасового співіснування в ряді випадків синтагми й субстантива, притому субстантива з прикметниковим відмінюванням і субстантива з іменниковим, в співіснуванні яких накреслюється поступовість переходу атрибутивної синтагми в субстантив. Процес субстантивації здійснюється насамперед завдяки «наповненню старої граматичної форми новим змістом з наступним усуненням протиріччя між формою і змістом» [62, 9]. В усуненні останнього беруть участь семантичні і граматичні фактори [61, 47], а також і фразовий наголос, який призводить до виділення означення та його усамостійнення. Правда, не виключена і зворотна поступовість від слова до атрибуції, до синтагми, яка в силу закону протидії може пролягати паралельними ізоморфними лініями, не піддаючись взаємному вирівнюванню. Але остання — це тільки наслідок закону протидії, а не закономірного процесу топонімізації словосполучення.

В атрибутивних гідросинтагмах означення виражаються: а) іменниками, прикметниками і числівниками в

родовому відмінку (рідше у називному); б) якісними прикметниками; в) відносними прикметниками; г) присвійними прикметниками; д) числівниками; е) дієприкметниками; є) парними прикметниками: якісно-відносними, якісно-присвійними, якісними прикметниками — дієприкметниками. Наприклад: а) іменники, прикметники і числівники в родовому відмінку (рідше у називному): *Мачат Поточина, Микулят Звір, Коштевят Жолоб, Васильчат Потік, Глухого Потік* (ОКІМ) в бас. Тиси; *Василя Євгеновича Балка* в бас. Кальміусу; *Івана Попового Потік; Потік Мулейки* (ОКІМ); *Бродок Піски* в бас. Західного Бугу; *Потік Василя Гараміти, Річка Старої Пошти* в Глибоцькому р-ні Чернів. обл.; *Потік Івана Данилюка, Потік Михайла Каленича, Потік Михайла Фірчука* в Косівському р-ні Ів.-Фр. обл.; *Яр Шопина Кошарка* в бас. Сіверського Дінця; *Яр Уласова Руда*, стр. в бас. Південного Бугу і *Рівчак Степана Катрича* в бас. Дніпра. Іменник в род. мн. виступає і в сполученні з числівниками, напр.: *Сім Криниць*, руч. в бас. Дніпра, *Сім Колодязів*, вп. в оз. Акшат в Криму; б) якісні прикметники: *Новий Рів*, пр., *Мала Білка і Рудий Брід*, рр. в бас. Прип'яті; *Лиса Гірка*, рук. Дніпра; *Золота Липа*, пр. Дністра; *Чорний Ліг*, стр. в Київ. обл.; *Чорний Ташлик*, р. в бас. Південного Бугу; в) відносні прикметники: *Жаб'яче Око*, пот. Золотої Липи, л. Дністра; *Липова Долина*, б. п. Водолажки в бас. Сіверського Дінця; *Лісова Кам'янка*, р. л. Тетерева; *Лозовий Колодязь*, пот. в бас. Сіверського Дінця; *Нижня Терса*, б. л. Вовчої в бас. Дніпра; і з суфіксами: *-ськ, -зьк*: *Майданський Рибник*, пот. п. Рибника, п. Стрия, в бас. Дністра; *Грузький Місток*, р. п. Хоролу. в бас. Дніпра; г) присвійні прикметники: *Рашків Ставок*, р. п. Немишлянки в бас. Прип'яті; *Рибин Потік*, пот. в с. Буковець Воловецького р-ну Зак. обл.; *Панченкова Лощина*, витік Комишної в бас. Сіверського Дінця; *Лисича Балка*, б. п. Великої Висі, п. Південного Бугу; д) числівники: *Гірка Друга*, б. л. Янчура, в бас. Дніпра; *Макартин Перша*, б. в бас. Дніпра; *Ланичний Третій*, пот. л. Дністра; *Перший Середній*, яр в бас. Деркулу; *Перший Голий*, яр в бас. Деркулу; *Перша Солодка*, б. л. Молочної; е) дієприкметники: *Розколотий Камінь*, б. п. Мордвинів, пр. Чорного моря в Криму; *Шумлячий Рів*, пот. в бас. Случі; *Рублена Криниця*, б. в бас. Міусу; є) парні прикмет-

ники: якісно-відносні; якісно-присвійні, числівниково (порядкові)-відносні: *Великий Лисицький*, пот. л. Кушниці в бас. Тиси; *Велика Барсукова*, б. п. Волновахи в бас. Кальміусу; *Перший Середній*, б. в бас. Сіверськ. Дінця; *Нижній Брусний*, *Нижній Аршечний*, *Нижній Глибокий* і *Нижній Винесений* — пот. в Ів.-Фр. обл.

З усіх атрибутивних сполучень найрідше вживаними є ті, де означення виражене дієприкметником (такі належать до винятків), іменником у родовому відмінку, порядковим числівником та парними чи здвоєними прикметниками (цього типу атрибуції є спорадичними). Вони зустрічаються на окраїнних територіях, якими на заході є басейни Тиси, Серету, Західного Бугу, на півдні — гирло Південного Бугу, Причорномор'я, Приазов'я, на сході — басейн Сіверського Дінця, а на півночі — Прип'яті. Прикметникові атрибуції зустрічаються повсюдно. Вони не мають ні видового окреслення, ні регіонального обмеження і виступають назвами водних об'єктів різної величини та різних басейнів. Їх означення є означеннями не гідротермінів, а гідронімів, і часто виконують роль показника територіального, а звідси й якісного розрізнення. Пор. назви рік з різних теренів: *Західний Буг* і *Південний Буг*; *Гнила Липа* і *Золота Липа*; *Сіверський Донець* і в РСФСР — *Мертвий Донець*; *Середня Балаклійка* і *Крайня Балаклійка*; *Верхня Дворічна* і *Нижня Дворічна*; *Кривий Торець*, *Сухий Торець* і *Казенний Торець*; *Великий Бурлук* і *Середній Бурлук*; *Суха Плотва* і *Гнила Плотва*; *Велика Кам'янка* і *Мала Кам'янка*; *Верхнє Провалля* і *Нижнє Провалля*. В окремих випадках означення має характер елемента локалізації, або характеристики шляху протікання, напр.: *Гірський Тікич*.

Атрибутивні синтагми, в яких означення виражене якісним чи відносним прикметником і стосується не апелятива, а гідроніма, є структурними еквівалентами оптимальної форми гідроніма, його інваріанта і не піддаються ні часовим, ні просторовим морфологічним змінам. Десинтагматизація таких атрибутивних синтагм неможлива, бо в них означення є тільки носієм додаткової інформації, а не семантичним ядром словосполучення гідроніма. Процес десинтагматизації можливий лише за умов, коли означення в синтагмі є семантичним ядром назви чи, інакше, індивідуалізованим, одиничним в ареалі гідронімів, а означуване гідротерміном, позбавленим

цієї одиниці. Тому виділення означення у самостійний гідронім відбувається здебільшого у словосполученнях з присвійним прикметником, рідше відносним, які є означеннями гідротерміна, напр.: *Личів*, пот. у бас. Тиси; *Фальків*, пот. у бас. Серету; *Харцизька*, б. в бас. Сіверського Дінця; *Шантин*, пот. у бас. Тиси; *Черкаська*, р. л. Сухого Торця у бас. Сіверського Дінця; *Чумацька*, б. л. Берди, в Приазов'ї; *Яворівський*, пот. п. Вишеньки в бас. Пруту. Десинтагматизації піддаються атрибутивні синтагми, в яких означення виражене і дієприкметником, напр.: *Пронесений*, пот. в бас. Тиси; *Мчений*, пот. в Ів.-Фр. обл. Відбувається звичайний пропуск гідротерміна *потік*.

Присвійні атрибутивні сполучення, що належать загалом до універсальних гідронімічних структур, в українській гідронімії не мають вираження серед найменувань великих рік і річок. Вони стосуються водних об'єктів малої величини. За частотністю вживання не вписуються в ніякі топографічні ареали, бо в однаковій мірі поширені в усіх басейнах рік пропорціонально до кількості в тих басейнах і мікрооб'єктів (адже, як відомо, їх більше у лісових і болотних і менше в лісостепових чи степових районах України). Пор. потоки і потічки в басейнах Тиси і Серету: *Бучіїв Звір*, *Вовчелів Звір*, *Ільків Потік*, *Іванців Берег*, *Іванкова Зворина*, *Поп'яношева Зворина*, *Проців Звір*, *Футьків Звір*, *Юрин Звір*, *Хухунчина Зворина*, *Ямова Зворина*, *Туликів Звір*; гирло в дельті Дунаю; *Папинів Потік* і річки в басейнах Прип'яті, Десни, Сули: *Волошин Яр*, *Рашків Ставок*, *Нестів Верх*, *Бондарів Човен*, *Івчин Млин*, *Ясинів Став*; в басейні Дністра: *Чарчиків Яр*, *Пуголовіт Жолоб*, *Черкилова Поточина*, *Жабине Око*; в басейні Сіверського Дінця: *Хорошів Колодязь*, *Олексина Стінка*, балки, яри в басейні Південного Бугу і Дніпра: *Яр Мазурів*, *Яма Митрова*, *Лисича Балка*, *Балка Царева*, *Цапів Струмок*; в бас. Сіверського Дінця: *Лаптина Стінка*; витік Комишної: *Катрина Лощина* та ін.

Часті пропуски в присвійних атрибутивних словосполученнях апелятивів: *звір*, *потік*, *зворина*, *поточина*, *протік*, *балка*, *яр* та ін. (такі пропуски засвідчує насамперед усне мовлення) свідчать про наявність у них тенденції до десинтагматизації і субстантивації означення. Правда, цій тенденції може протидіяти і друга: утри-

мування синтагми і навіть розширювання її, звичайно, в розмовному мовленні додатковими означеннями (порядковими числівниками, вказівними займенниками, прикметниками). Проте тенденція до лексикалізації і скорочення словосполучення переважає. Інколи скорочення відбувається в результаті відпадиння і в розгорнутій атрибутивній синтагмі. У СГУ ми натрапляємо на назви з пропущеним гідротерміном в атрибуції, тобто з парними прикметниками чи їх заміниками (порядковими числівниками), напр.: *Великий Грамітний*, пот. в бас. Тиси; *Весняна Літкова*, р. в бас. Десни; *Воронків Довгий*, пот. в бас. Дністра; *Холодна Глибока*, руч. в бас. Міусу; *Ланичний Третій*, пот. в бас. Дністра. Такою ж відсутністю зумовлена і атрибуція з прикметниковим означенням у родовому відмінку, яка, можливо, була означенням до апелятива, напр.: *Берег Кривих*, мокра балка в Жит. обл. (ОКІМ).

Стійкими атрибутивні словосполучення бувають тоді, коли означення 1) стосуються водних об'єктів першої і другої величини; 2) коли означення стосується не гідротерміна, а гідроніма; 3) коли означення служить розрізненням для двох чи трьох водотоків-гідролексемних омонімів (*Гнила і Золота Липа, Західний і Південний Буг*); 4) у розгорнутих атрибуціях після відпадиння гідротерміна. Інші атрибутивні словосполучення засвідчують тенденцію до десинтагматизації і субстантивації означення, хоч це не значить, що кожному з них доведеться проходити чи пройти цей шлях до кінця. Консервація можлива у вихідній формі, причому не лише в мікро-, але і в мезогідронімії, що більше підвладна загальноономастичному закономірному лексикалізації атрибутивних словосполучень.

Ці словосполучення відмінюються за словозмінною системою української мови. В атрибуціях з родовим іменника відмінюється тільки гідротермін, а означення в парадигмі залишається незмінним. Невідмінюваним є воно і при його втраті, напр.: *Козувчат* (ОКІМ), *Кременят*, потоки в Закарпатській області. У словосполученнях «прикметник + іменник» і «числівник + іменник» кожна з частин мови має своє відмінювання. При відпадинні гідротерміна із словосполучення «присвійний прикметник + іменник (гідротермін)» присвійний прикметник часто зберігає прикметникове відмінювання.

оскільки гідротермін ще домислюється чи уявно існує. Повна втрата останнього спричиняється до субстантивації присвійного прикметника і до переходу його в іменникову систему словозміни. Цей процес закономірний, але не всеохоплюючий. Йому протидіє часто закон міжмовної морфологічної дивергенції (розходження), особливо відчутний на суміжних територіях, в умовах білінгвізму, який і спричиняється до того, що прикметниковість назви утримується тільки як засіб розрізнення від іменникового аналога в сусідній мові.

Особливу групу найменувань водних об'єктів малої величини становлять конструкції: «іменник (гідротермін) + прийменник + іменник в непрямому відмінку», тобто номінативно-присудкові, або «прийменник + іменник в непрямому відмінку», які з синтаксичного боку є обставинами місця, тобто обставинними (адвербіальними) конструкціями. Ці гідроструктури, за свідченням ономастів, простежуються «тільки на західному кордоні слов'янського світу» [79, 89], в Словенії, Хорватії, Чехії, Моравії, Польщі, Словаччині, звідки, треба припускати, і перейшли вони на За- і Прикарпатську Україну. Вони кваліфікуються як назви «відносно пізнього походження», документовані з XIII ст. [79, 89].

Як показують матеріали СГУ, обставинні конструкції мають своє застосування тільки серед об'єктів малої величини. За різновидами прийменників, а звідси і відмінками іменників, обставинні гідроструктури можна поділити на такі групи: а) конструкції родового з прийменниками: **з, із, з-під, із-під, з-за, коло, біля, від, проти (протів), до**; б) конструкції знахідного з прийменниками: **між (межи), з, під, за**; г) конструкції місцевого з прийменниками: **у—в, на**. За позицією ж гідротерміна у словосполученні їх можна поділити: а) з першою позицією, коли гідротермін передує обставині (1. п.); б) з другою позицією, коли гідротермін вживається після обставини (2. п.); в) з нульовою позицією, коли гідротермін пропущений і тільки домислюється умовно (3. п.).

Перелічимо гідролексеми кожної з названих вище груп (перелік проводимо за СГУ і покажчиком гідропімів, складеним Ю. О. Карпенком [42, 219—234]).

І. Конструкції родового з прийменниками: **з(с)** 1. п. в бас. Тиси, Дністра, Пруту, Серету: *Потік з Берестової,*

Потік з Литовища, Потік з Мотрини, Потічок з Липників, Потік з Човника [42, 226], Річка з Урочища: 2. п. у тих же басейнах: З Дністрика Дубового Потік, З Бабцівки Потік, З Кулів Потік, З Явірського Потік, З-наймин Звір; 3. п. потоки і струмки в бас. Сяну, Дністра: З Бикова, З Йорданівки, З Білих Керниць, З Керничок, З Мочарів, З Іздворища [42, 224], З Трьох Мостів, З Тереміжу, З Гасівки, З Глибокої; в бас. Сіверського Дінця ручаї: З Крейдяної Гори, З Підгір'я, З Шабліного Яру; із 1. п. потоки в бас. Дністра, Пруту, Серету: Потік із Совишини, Потік із Човника; з-під 1. п. в бас. Дністра: Потік з-під Семенівського; 2. п. в бас. Дністра: З-під Доцаних Потік; 3. п. ручаї в бас. Сіверського Дінця: З-під Лисої Гори, З-під Шпиля; із-під 1. п. потоки в бас. Дністра, Тиси. Потік із-під Жнеборинця, Потік із-під Кіззя, Потік із-під Зозулини, Потік із-під Кузьминоного, Потік із-під Жорниська; в бас. Тиси: Противень із-під Леляка (як вар. до назви Противень, СГУ); з-за 2. п. потоки з бас. Дністра; З-за Горба Потік, З-за Полонинки Потік, 3. п. потік з того басейну: З-за Дуброви; коло 1. п. в бас. Серету: Потік коло Дзьодзя [42, 230], Потік коло Баранюків, 3. п. потоки в бас. Пруту, Серету, Тиси: Коло Баблинського Містка, Коло Шандри [42, 226], Коло Поштаря, Коло Церкви, Коло Других Чуркачів, Коло Тросного; біля 3. п. у бас. Сіверського Дінця: Біля Кризького; від 1. п. в бас. Пруту: Потічок від Кадовба, Потічок від Кузні, 3. п. Від Криниці [42, 223]; проти (протів) 3. п. руч. в бас. Сіверського Дінця: Проти Шупика; до 3. п. руч. в бас. Сіверського Дінця: До Волохів і балка в бас. Міусу в Приазов'ї: До Грекового; у 3. п. пот. в бас. Тиси: У Старої Хати. Конструкції з у архаїчно діалектні.

II. Конструкції знахідного з прийменниками: під 1. п. потоки з бас. Пруту: Під Бабин Переліс, Під Круглов [42, 224], яр з бас. Тиси: Під Яругів (як вар. до Під'яругів, СГУ), руч. з бас. Сіверського Дінця: Під Білу Гору; за 3. п. пот. з бас. Дністра: За Модрин, р. в бас. Прип'яті: За Верицька.

III. Конструкції орудного з прийменниками: між (межи) 3. п. потоки в бас. Серету. Тиси: Межи Кичерами, Межи Полянами; з 3. п. б. в бас. Сіверського Дінця: З Лозочкою; під 3. п. потоки в бас. Дністра: Під Каменем, в бас. Пруту: Під круглою (ов), в бас. Міусу,

в Приазов'ї: *Під Кручей (ею)*, в бас. Прип'яті яр: *Під Зайчиком*; за 3. п. р. в бас. Сяну: *За Вільгою Гора*, 3. п. потоки в бас. Сяну і Тиси: *За Тиною, За Фигурою, За Двором, За Масловим, За Свинцем, За Тростяним, За Загородою* (друга назва до: *Поточина за Загородою*), в бас. Сіверського Дінця: *За Сосною*; мокра балка в с. Коритня Ярмолинецьк. р-ну Хм. обл. в бас. Дніпра: *За Фосою*.

IV. Конструкції місцевого з прийменниками у-(в) 1. п. потік у бас. Дністра: *Річка в Попадинім Ярку*, пот. в бас. Пруту: *Потік у Жолобах*, в бас. Серету: *Потік у Лозах*; 3. п. потоки і ручаї в бас. Сіверського Дінця: *В Лісі, У Плутоватому* (як вар. до Плутоватий, СГУ), *У Шовковому, В Колгосні «Україна»*, в бас. Серету: *У Коритця*, в бас. Куяльницького лиману і в Причорномор'ї: *У Байраку*; на 1. п. р. в бас. Західного Бугу: *Бродок на Філаровому*, потоки в бас. Сяну: *Потік на Дубецькому, Потік на Ставиському*, в бас. Пруту, Серету: *Потік на Кук'янці, Потік на Фундої*, 2. п. пот. в бас. Пруту: *На Ямах Потік*, 3. п.: потоки в бас. Пруту, Серету, Тиси: *На Великім Очереті, На Долишнім Куті, На Лісковім, На Кам'яній Могилі, На Підгорівці, На Попових Луках, На Холоші, На Причепівці*, в бас. Кальчика, в Приазов'ї: *На Коритах* і ручаї в бас. Сіверського Дінця: *На Бурті, На Гузирі, На Водяному*.

Як видно з вищенаведених прикладів, прикметникові гідроструктури стосуються тільки мікрогідрооб'єктів, а значить, об'єктів пізнього найменування, і місцем свого розташування мають на заході України землі басейнів Сяну, Пруту, Серету, Дністра, на сході — басейн Сіверського Дінця. Спорадично зустрічаються вони ще в басейні Прип'яті та у Причорномор'ї, Приазов'ї. На центральній території України, в басейні середньої Наддніпрянщини, їх майже немає. Це дає підставу прийменникові структури визнати: 1) похідними у відношенні до домінантних — безприйменникових; 2) опозиційними до однослівних; 3) периферійно-говірковими у відношенні до центрально-нормативних; 4) корелятивними тільки з певними гідронімічними ареалами.

Відмінювання прийменникових назв відбувається за такими правилами: у структурах з першою і другою позицією відмінюється тільки термін, а обставина місця залишається невідмінюваною, правда, у структурах з

другою позицією в непрямах відмінках здебільшого відбувається зміна порядку слів: гідротермін виходить на перше місце, і тоді вся структура відмінюється так, як і в першій групі; структури з нульовим терміном залишаються невідмінюваними. Проте вираження непрямих відмінків часто здійснюється і шляхом залучення на правах факультативності гідротерміна, який і перебирає відмінкові функції.

Прийменникові структури, як ми показали вище, властиві басейнам річок окраїнних територій Української РСР. Це дає підстави шукати їх структурні аналоги в тих же басейнах або й у гідронімічних ареалах за межами державних і етнічних кордонів УРСР, тобто в гідронімії сусідніх слов'янських мов, насамперед словацької і польської. І справді, такого типу гідронімами, як і загалом топонімами, рясніють певні території Словаччини і Польщі, як це видно з досліджень словацьких [154, 53—55; 155, 149—156] і польських топонімів [169, 104—111; 153, 71—84]. Стосуються вони мікрогідронімів, ойконімів і назв місцевості. У словацькій гідронімії структури типу *Za Kampeň*, а звідси і теренові назви типу: *Za Hajom*, *Pole Na Vrehu*, *Za Potokiem*, *Luha Za Potokiem* в найбільшій кількості, найгустішими та найкомпактнішими масивами пролягають на території південної частини центральної Словаччини [155, 156]. У Польщі назви такого типу в галузі мікротопонімії мають велике поширення, але в гідронімії вони рідкі. Досить значними масивами в галузі мікротопонімії, включаючи й гідронімію, вони проходять на територіях, що межують з Україною і Білорусією. В Люблінському воеводстві, як це показав М. Лесів, мікротопоніми цього типу різномірні щодо використання прийменника, його граматичної функції та участі в топонімічній конструкції терміна. Як і в українських назвах, термін може існувати, а може лише домислюватись, напр.: *Pola Pod Tříkowitzem* або *Pod Osinami* [153, 77]. Прийменники бувають різних відмінкових узгоджень, а звідси і різних обставинних значень. Ці значення в свою чергу відповідають різним об'єктам місцевості. Так, прийменник *pod* відповідно до свого значення сполучається з назвами заглиблень і водойм [153, 76], але разом з тим вказує на близькість, тобто на горизонтальний напрям, напр.: *Nad Debrą*, *Nad Potokiem*, *Nad Rzeką*, *Łąki Nad Bugiem* та ін. Приймен-

ник за сполучається з формою знахідного і орудного; знахідного: *Za Skowieńską Droge, Za Nowe Jezioro, Za Mostek, Pole Za Szos, Za Kręgle Błoto*, орудного: *Za Powrozowem, Za Wołynką, Za Wólką, Łąki Za Skordio-wem* [153, 82] — такого типу є утворення з іншими при-йменниками. Морфологічна модель їх аналогічна укра-їнській. Звичайно, про морфологічну інтерференцію, тоб-то про вплив однієї мови на іншу, говорити не доводи-ться, бо ця модель гідронімних, як і топонімних ареалів в цілому, підвладна певним ономастичним універсалі-ям і підпорядкована граматичній (як і фонетичній та акцентуаційній) системі кожної із слов'янських мов зокрема.

Ця ж модель є і в мікротопонімії російської та бі-лоруської мови, але в гідронімії, за свідченнями В. А. Никонова і А. В. Суперанської, її немає. Типи назв «прийменник + іменник в непрямому відмінку» (чеськ.: *На Подковце, У Райске Заграді, В. Подбабе, Под Віноградом, К Горкам*), як констатує А. В. Супе-ранська, дуже поширені у західних слов'ян [121, 99]. В. А. Никонов вважає розгорнуту конструкцію «гідро-термін + прийменник + іменник у непрямому відмінку» в гідронімії часто вживаною тільки на західному кордо-ні слов'янського світу [79, 89]. У мікротопонімії Росії, зокрема в північно-східних районах європейської части-ни РРФСР, констатує А. В. Суперанська, як і дослідни-ця району верхньої течії р. Устя Є. І. Рудник, предика-тивні конструкції типу «*За ручьем*», «*В лугу*», «*У чер-ных*», «*На Малиновом перемое*», «*У избы на Водренге*» і номінативно-предикативні «*Роща на логах*», «*Берега ниже слуды*», «*Пашина у осинны*», «*У Перемошны Ко-чеватая*», «*Выше Себречици Грязной бережек*» — не по-одинокі (за підрахунками Є. І. Рудник становлять 27% від загального числа мікротопонімів басейну верхньої Усті) [120, 306]. Такі ж мікротопоніми є і в інших ра-йонах європейської частини РРФСР та БРСР, де вони, за словами В. А. Никонова, цілком звичайні [79, 47], але в гідронімії, як і в ойконімії, майже не виявляються.

Наявність цих типів назв у басейні Сіверського Дінця аж ніяк не є результатом морфологічної інтерференції, хоч би тому, що в районах р. Усті стосуються вони назв місцевості, а в районах басейну Сіверського Дінця — водних об'єктів, отже, не однакових розрядів топонімії,

мік свої найменування отримували в різний час і, треба гадати, незалежно один від одного. Найявність цих структур у найменуваннях водних об'єктів на території північного сходу України не може пояснюватись ні регіональними гідронімними універсалами, ні якоюсь говірковою основою, бо і в першому, і в другому випадках вони стосувались би топонімії в цілому і мали б у просторі значнішу густоту свідчень. Їх відносна спорадичність може пояснюватись тільки певними міграційними потоками з заходу на схід. На користь цього припущення говорить і той факт, що всі ці найменування стосуються мікрооб'єктів, отже, ймовірно, датуються пізнішим часом.

Гідролексеми, які виступають у вигляді атрибутивних словосполучень, мають тенденцію до десинтагматизації, а звідси — виділення означення в самостійне найменування, а потім до субстантивації прикметникового означення. Така лексикалізація словосполучення відбувається шляхом скорочення чи урізання синтагми. Але поряд з таким шляхом виступає і другий: злиття, чи згортання, синтагми в одне слово, або уднослівлення словосполучення. Останнє може відбуватись ще на ґрунті апелювальної лексики. Вже готовий композит стає навою і на стадії найменування, не маючи своїх розгорнутих та згорнутих дублетів. Тоді описова, розгорнута структура, як початкова в процесі онімізації, може співіснувати із згорнутою, яка представляє кінцевий етап онімізації. Уднослівлення шляхом згортання словосполучення менш поширене в порівнянні з десинтагматизацією способ творення гідролексем. Але все-таки у гідронімії України він засвідчений досить значною кількістю прикладів, що дає уявлення про різні етапи уднослівлення і про те, що уднослівлення — це висхідний етап структурного оформлення такого типу атрибутивних словосполучень. А це в свою чергу дає підставу висловити припущення, що гідронімний інваріант чи його граматична модель діє як фактор спонукання й інтенсифікації на типологічні варіанти гідрономів в напрямі не лише їх конкретизації і індивідуалізації, але й співвіднесеності з оптимальною граматичною структурою гідрономи.

Згорнуті гідролексеми, як відповідники антропонімних чи топонімних композитів, кількісно нечисленні, напр.:

БІБЛІОТЕКА

Івано-Франківського
педагогічного інституту

Богородич, пот. в бас. Сіверського Дінця; *Білоус*, р. в бас. Десни⁵; *Злодій*, р. в бас. Самари; *Кривоший*, яр в бас. Сіверського Дінця; *Коловорот*, рук. Дніпра; *Самоткань*, р. в бас. Дніпра; *Хвосторіж*, р. в с. Сохачі Черніг. обл.; *Рідкодуб*, яр в бас. Сіверського Дінця; *Цареградське*, гирло Дністра; *Святогір*, рук. в бас. Дніпра; *Суховерш*, р. в бас. Прип'яті; *Суходіл*, р. в Ів.-Фр. обл.; *Суходілля*, руч. в бас. Сіверського Дінця; *Скалозубове*, річище Дніпра; *Твердохлібівська*, б. в бас. Самари⁶; *Чорнодуб*, р. в бас. Дніпра та ін. Зате згорнуті гідролексеми, які уоднослівнились вже як ономи, набагато численніші, напр.: *Білокриницький*, пот. в бас. Серету; *Усторіцький*, пот. в бас. Пруту; *Добривідка*, р. в бас. Дніпра; *Довгобір'я*, р. в бас. Прип'яті; *Кам'янобрідська*, б. в бас. Сіверського Дінця; *Кам'яногірська*, пр. в бас. Дунаю; *Кривозвір*, пот. в бас. Дністра; *Краснопоясна*, б. в бас. Дніпра; *Красносілка*, р. в бас. Дніпра; *Зубрулуг*, пот. в бас. Тиси; *Краснопечерна*, р. в бас. Дніпра; *Верхньокам'янка*, р. в бас. Сіверського Дінця і там же яри: *Отченашів*, *Спасибогова* і *Великохуторянська*; *Скриниця*, *Двохжінна*, ручаї в Приазов'ї; *Макшиболото* і *Двоятинка*, р. в бас. Південного Бугу; *Нодьпотік*, пот. в бас. Тиси; *Свинобичка*, *Свинокупки*, *Кривобоків*, *Свинолужка*, *Скопанка*, *Чорнодуб*, рр. і бб. в бас. Дніпра; *Вирловок*, р. в Жит. обл., та ін.

Лексикалізовані на гідронімічному рівні композитні назви своїми дублетами мають інколи атрибутивні синтагми, напр.: *Свинолужка* і *Свина Лужка*; *Білокриницький* і *Біла Криниця*. Атрибутивні синтагми і згорнені на гідронімічному рівні їх композити часто співіснують на правах дублетів, один з яких кодифікується. Кодифікованими стали атрибутивні синтагми в парах: *Зимна Вода* — *Зимноводи*, *Вузьке Святе* — *Вузькосвяте*, *Нова Біла* — *Новобіла* (ОКІМ).

Зафіксовано атрибутивне сполучення, що своїм дублетом має не зливу форму, а демінутив, який набув

⁵ Над річкою *Білоус* знаходиться село *Старий Білоус*, яке в літописних текстах (1497, 1518 рр.) називалось *Боловось* (Боловесь) — «на *Боловесь*», «на *Боловеси*». Отже, назва *Білоус*, співвідносна з композитом *білоус*, може бути результатом народної етимології, або паронімічного вирівнювання до композита *білоус*.

⁶ Композити *Скалозубове*, *Твердохлібівська* складались на антропонімічній основі.

црлв нормативності: *П'ять Малий — П'ятка*, хоч його лексикалізація відбулася вже на ономастичній стадії. Словотворення на базі синтагм проходить: 1) шляхом сполучення кореня прикметника з іменником за допомогою інтерфікса *о* (*Сухостав, Саморічки, Верболіз, Верховлужа, Вершинопілля, Білозірка, Свинотік, Святогірка*); 2) суфіксації другого словоелемента композита (*Рідкодубиця, Тонконогівка, Білопільська, Мокроусівка, Горікрийський та ін.*); 3) шляхом злиття з нульовою афіксацією (*Нодьпотік, Макшиболото*); 4) лексикалізації прийменникової конструкції (*Скопанка, Скриниця, Вручай* (в+ручай)).

Так само, як і прикметникові, іменникові чи обставинні словосполучення, лексикалізуються і числівникові, напр.: *Семидвір'я, Семидубка, Тригубин, Триногівський, Троєбір, Стохід, Двурічна, Двохжінна, Двоятинка*. Числівник у такому композиті, як *Тригубин*, не сприймається самостійним значеннєвим компонентом і окремо не відмінюється за уявним зразком *Трьохгубина*. Згорнуті числівникові сполучення стають окремими лексичними одиницями і відмінюються за своєю останньою складовою частиною: *Тригубин-а*. Таке згортання відбувається не лише в атрибутивних словосполученнях, але й в обставинних (обставинах місця). При згортанні іменник непрямого відмінка змінює свою словоформу. Цей іменник виступає: а) з нульовою флексією; б) з флексією називного відмінка або приймає іменникову чи прикметникову суфіксацію і закінчення. Лексикалізація адвербіальних словосполучень проходить в основному на ономастичному рівні і лише зрідка на апелятивному. Їй підлягають далеко не всі прийменникові конструкції, а лише родового та знахідного, переважно з прийменниками: *за, коло, під, через*.

Однослівні адвербіальні конструкції з нульовою флексією не завжди виступають у формі «прийменник + чистий, первісний корінь», хоч у такій формі вони представлені в гідронімії України непоодинокими прикладами. Часто вони мають форму «прийменник + похідний корінь». Похідний — це такий корінь, що зазнав фонетичних змін, зумовлених формозміною: *берег — береж; бік — бич*. І перші, і другі є вже іменниковими структурами та відмінюються за їх парадигмами в тригруповій системі (твердої, м'якої, змішаної груп), напр.: *Забере*

реж, пот. в бас. Пруту; *Забіч*, р. л. Дніпра; *Піддубереж*, дж. і озеро Льв. обл.; *Череш — Потік*, пот. в бас. Тиси; *Коловорот*, р. рук. Дніпра. Прийменникові конструкції із знахідним відмінком, який формою збігається з називним, у згорнутій формі залишаються незмінними, напр.: *Підгорб*, пот. в бас. Тиси; *Залікоть*, пот. в бас. Дністра; *Замлинок*, руч. в бас. Прип'яті. Ці структури В. А. Ніконов називає усіченими і висловлює припущення, що таке усічення у них, можливо, виконує функцію інфіксації [82, 193]. Польський дослідник М. Карась знаходить структури типу *Podgóra, Zalas* не тільки в польській, а й в інших слов'янських мовах [149]. Згорнуті гідролексеми у називному відмінку з прийменником, що має аналогічний префікс, могли лексикалізуватись і в апелятивах, і в ономах, але за зразком префіксальних апелятивних утворень — іменників і суфіксальних прикметників, напр., за: *Заболоття, Закуття*, потічки в бас. Дністра; *Заверб'я, Заболіття*, рр. в бас. Прип'яті; *Замлаки, Загорбова Зворина*, потічки в бас. Тиси; *Задубрівка*, р. в бас. Пруту. Структури, в яких прийменник не мав префіксальних аналогів, лексикалізувались тільки в ономах, напр.: *Межипотоки, Межихухка*, потоки в бас. Сяну; *Межигиргани, Межизворини*, струмки в бас. Тиси; *Межиліска*, стр. в бас. Прип'яті; *Межиріччя*, р. в бас. Тетерева; (СГУ) *Колобрідський*, пот. в бас. Дністра (ОКІМ).

В окремих випадках топонімізації піддавався місцевий географічний термін, що мав форму прийменникової структури, напр.: *Коловорот*, рук. Дніпра. Якщо ж згортання структур *Закуття, Заболоття, Заверб'я* проходило спочатку в апелятивах або одночасово в загальних словах і власних назвах, то в структурах *Задубрівка, Замлаки, Загорбова (Зворина)* цей процес, треба гадати, проходив уже на ономастичному рівні, тобто на рівні функціонування їх як назв. Очевидно, так само на ономастичній стадії проходила суфіксація та їх наступне категоріальне (в плані категорії мови) оформлення. Одні стали іменниками: *Загнилля*, рук. Дніпра; *Загоновець*, пот. в бас. Тиси; інші — прикметниками: *Закутівський*, пот. в бас. Дністра; *Під'яругів*, яр і *Під'ямна*, б. в бас. Сіверського Дінця.

Прийменниковий орудний в згорнутій формі виступає дуже рідко. Маємо тільки один приклад: *Замликом*, р.

п бис. Прип'яті. Назви цього типу С. Роспанд вважає складеними, які у тому вигляді топонімізувались [156, 40], а М. Майтан, поглиблюючи думку С. Роспанда, припускає, що вони топонімізувались як готові утворення [155, 149], тобто без попередньої дономастичної стадії опису рельєфу протікання чи місця витоку.

Отже, згорнуті приєднанні конструкції у своїй автентичній граматичній формі є явищами поодинокими. У інших випадках вони прибирають форму називного і в іменниках, і в прикметниках.

Утворення з префіксом *пере-* типу: *Перебіг, Перебій, Перевід, Пережог, Переніс, Перетік, Перехід, Перехрести* — не відобставинного, а віддієслівного походження. У систему власних географічних назв вони прийшли вже як префіксальні віддієслівні іменники.

До особливих конструкцій української гідронімії слід віднести назви — вислови побажання чи релікти магичних вірувань. Це імперативні структури, які виступають у вигляді: 1) усіченого дієслова в наказовому способі з заперечною часткою *не*; 2) дієслова у наказовому способі з керованим іменником у прямому відмінку. Ці конструкції, як зазначає В. А. Никонов, помічені у всій слов'янській топонімії, але в дуже незначній кількості. Дослідниками висловлюється припущення, що своїми коріннями ці структури сягають «ще часів слов'янської спільності (як моделі, а не як окремі назви)» [79, 94] і що там, у глибокій давнині, вони, мабуть, виконували функції означення. Щоправда, останнє має своїм запереченням пізні утворення з XIX і XX ст., напр.: скеля «Пронеси господи». Стосовно ж таких окремих випадків допускається і переосмислення [79, 94]. Всі ці припущення залишаються, однак, остаточно не підтвердженими, тому імперативні тополексеми правомірно, за В. А. Никоновим, вважати й досі нез'ясованими і «загадковими» [79, 94] щодо шляху виникнення, номіналізації та датування.

Імперативні гідролексеми, створені на базі української мови, апріорно не можуть служити надійним ключем для з'ясування причин і шляхів номіналізації граматичних структур цього типу, як і для їх хронологізації. Але класифікація і локалізація дасть можливість висвітлити такі питання, які принаймні якоюсь мірою зможуть пролити світло і на їх генезис.

Відразу можна зазначити, що на структури цього типу гідронімія України небагата і що своїми аналогами і паралелями вона має лише загальні слова, а звідси інколи й прізвиська пейоративного характеру, напр.: *пройдисвіт, крутихвіст, невіглас, недоук*. Назви у формі усічених імперативних дієслів з заперечною часткою не мають таку локалізацію: в бас. Дунаю річка *Нерушай*; в бас. Прип'яті річка *Несвіч*; в бас. Самари балка *Непхай*; в Зіньківському р-ні Полтав. обл. протока *Нецвітай* (з паралельною спрощеною (аглютинованою) формою *Нецітай*); в бас. Сіверського Дінця яр *Нестукай* і балка *Неруб*. Як бачимо, все це мікрогідроніми, які виступають спорадично на окраїнних землях української мовної території. Назви у формі імперативних дієслів з керованим іменником розташовані у просторі так: в бас. Тиси і Пруту *Мочихвіст*; в бас. Дністра л. Збруча р. *Шукайвода*; в бас. Дніпра і Збруча р. *Вирвихвіста*; рр. л. Сквирки л. Росі: *Урвихвіст*; л. Ротка, л. Росі *Вирвихвіст* (з фонетичним дублетом *Вервихвіст*); в бас. Самари б. *Завийборода*; в бас. Сіверського Дінця б. *Копайгориха*; в бас. Кальміусу р. *Урвихвіст*.

У таких лексико-морфологічних аналогах, як *Урвихвіст* і *Вирвихвіст*, локалізованих до того ж в одному басейні Росі, роль чинника диференціації, а звідси й географічного розрізнення, виконують семантично нетотожні префікси у — в.

Серед дієслівних структур натрапляємо на гідролексему *Чортзнай* — б. в бас. Кальміусу, яка за своїм походженням не є ні інверсією дієслова + керований іменник, ні згорнутою предикативною конструкцією (*чорт знає*), уподібненою до назв типу *Нерушай*. Вона, як показав Є. С. Отін, склалась як фонетичний варіант тюркської назви *Тарама Черт Зна́*, зазнавши тут еквівалентії народного етимологізування [111, 85].

Все це мікрогідроніми, що в основному розташовані в середній течії Дніпра, в басейні Росі, Самари, і на окраїнних землях. Ізоморфна лінія пролягає від Збруча через центральні райони і до крайніх меж української етнічної території на північному сході і на півдні. Ця лінія не обов'язково вказує на напрям із заходу на схід. Вона може фіксувати і радіанальні розгалуження з центрального ареалу і на захід, і на схід, і на південь. На користь припущення про відцентричність свідчить

той факт, що на центральній території цих надзвичайно рідкісних гідроструктур більше, ніж в інших регіонах. Їх одиничність говорить скоріше про випадковість, ніж про закономірність такої граматичної моделі в гідронімії. І все ж таки наявність, нехай і спорадична, цієї моделі в гідронімії України, як і загалом в топонімії (пор. топоніми *Звенигород, Гуляйполе, Зарвухости*), не дає підстав ставити під сумнів її типологічну правомірність в галузі топонімії і національномовну структурну своєрідність. А це дозволяє припускати, що імперативні структури зароджувались як принагідно висловлені експресивні еквіваленти назв ненайменованих географічних об'єктів, потім, переходячи з вуст до вуст, закріплювались за ними, а відтак і онімізувались. Правда, не виключене і те, що назви у формі усічених імперативів з негациєю, тобто заперечною часткою *не* (типу *Несвіч, Неруб*) могли прийти від антропонімів, які утворились від пейоративних прізвиськ. Мікрогідроніми у вигляді імперативів, треба думати, пізніші від їх структурних аналогів в ойконімії (типу *Звенигород*), хоч можлива і одночасність називання.

Для морфологічного оформлення імперативних структур структурною моделлю послужив іменник чол. р. II відміни, до якого вони уподібнились і стали відмінатись за його парадигмою. В окремих випадках імперативи з негациєю чи керованим словом проходили стадію суфіксації із суфіксом *-к(а)* і вже закріплювались як суфіксальні утворення в гідронімії. Правда, не виключена можливість, що морфема *-к(а)* могла бути за походженням посилювальною часткою, якою часто супроводжувались імперативні форми (*рубай-ка*). Секундарними з негациєю є назви двох річок: одна л. Інгульця і друга л. Тясмина в бас. Дніпра: *Нерубайка*, а з керованим словом: *Тяснибідин* та *Перебийносова* (яр і б. в бас. Сіверського Дінця), які можна вважати розширеними формами назв висловів побажання. Розширеними вважаємо тільки назви, які утворювались шляхом афіксації від керованих іменників імперативної структури. Назви, утворені за допомогою афіксів (в основному суфіксів) від антропонімів чи антропонімізованих апелятивів (типу *Таранька, Сингаївський, Соломчина*), — це вже афіксальні утворення, які є дуже поширеним чи повсюдно представленим слотворчим типом ономастики в цілому, а

гідронімії зокрема. Останні не підводяться під рубрику морфологічних варіантів, що стоять в опозиції до структурно-типологічного інваріанта, бо самі є еквівалентами того ж інваріанта.

Серед назв імперативів є і автентичні незгорнуті структури, які можна кваліфікувати як розгорнуті назви. Це той же імператив з негацією і з керованим іменником, який виступає не лексикалізовано, а у вигляді синтагми. Існує лише одна така назва. Це яр у басейні Сіверського Дінця: *Незовибатьком*.

У гідроніміконі України виділяються й інфінітивно-прислівникові назви. Вони представлені одиничними прикладами, але навіть ця одиничність та випадковість доказує їх можливість і допустимість у системі типів гідроструктур української мови, напр.: *Негде жить* — *Нідежити*, б. витік Комишувахи, л. Кальміусу, у Приазов'ї, і прислівникова *Нікуда*, пр. Макшиболота в бас. Південного Бугу. Гідронім *Негде жить* не має, за словами Є. С. Отіна, українського еквівалента (такий створений лише у СГУ). Він виник порівняно недавно в умовах активно діючої російсько-тюркської двомовності і цікавий як рідкий випадок словотворчої інтерференції в топонімії. Старобешівські греки, констатує дослідник, добре знайомі з широко представленими в тюркській топонімії назвами іменниково-дієслівного типу, як *Горгор Ольген* — Горгорольген (буквально: «Григорій помер»), наповнили тюркську словотворчу модель слов'янським лексичним змістом [111, 85; 86, 17].

Мікрогідроніми *Негде жить* і *Нікуда* не зв'язані якимось одним ареалом. Це пізні найменування, в основу яких ліг певний життєвий факт, що мав відношення до водного об'єкта і дав підставу для їх експресивного сприймання. Прислівниково-інфінітивна структура, онімізуючись, залишалась невідмінюваною, прислівникова дістала інший наголос (замість прислівникового наголосу *нікуди* — *нікуда* вона одержала іменниковий *Нікуда*) і, флексійно уподібнившись до іменника, почала відмінятись як іменник *зануда*.

Осторонь серед варіантів оптимальної моделі стоїть назва, що складається з двох імен: *Козьми і Дем'яна*, яка є варіантом згорнутої композитної форми *Козьмодем'янська* (р. п. Альми в Криму). Ці двоназви (біономи) виступають у формі родового однини і вживаються

гідротерміном, який перебирає на себе всі словозмінні функції.

Загалом назви, оформлені родовим однини (Genetivus singularis) слід вважати варіантами оптимальної моделі. Таких назв небагато⁷, напр.: *Балабаєва*, яр в бас. Сіверського Дінця; *Водолацького* (як вар. до *Водолацька*), б. в бас. Сіверського Дінця; *Демченка*, яр в бас. Самари; *Гордого*, б. в бас. Міусу; *Яйленка*, б. в бас. Кальміусу; *Бережанського*, *Зворина Рябого* потоки в бас. Тиси; *Голяка*, р. в бас. Південного Бугу; *Яновського*, пот. в бас. Десни, та інші в тих же басейнах. Все це назви малих водних об'єктів на окраїнних землях, переважно в бас. Тиси і Сіверського Дінця.

Власне названими вище морфологічними (разом з сумарними і Pluralia tantum) типами гідролексем вичерпується перелік всіх тих структурних варіантів, які в більшій чи меншій мірі є в опозиції до оптимальної моделі гідрономи чи інваріанта. Ця опозиція здійснюється в таких вимірах: слово // словосполучення; лексема // лексикалізована композитна, або згорнута, структура; підмінована // невідмінювана структура; прямий // непрямий відмінок; одинична // множинна (чи збірна) структура. Все, що стоїть за межами моделі, вираженої іменником у прямому відмінку однини, є її варіантом. У своїй переважній більшості варіанти — це найменування водних об'єктів не першої величини (за винятком атрибутивних словосполучень, що виступають попарно, як антоніми, напр: *Західний Буг* і *Південний Буг*, *Гнила Липа* і *Золота Липа*) і просторово мають периферійний характер, стосовно центральної етнічної території України. Звідси й напрошується висновок про їх типологічну регіональність, тобто про їх дієвість тільки на певних гідронімних ареалах, корелятивних не так до говірковими особливостями, як з дією міжмовної індукції.

За межами системи структур української гідронімії перебувають невідмінювані гідролексеми іншомовного походження, які в умовах міжмовної взаємодії підпадають під міжмовне морфологічне вирівнювання. Їх опозиційність до гідронімних типів української мови забез-

⁷ Детальніше про ці форми див. у розділі «Вираження категорії відмінка в українській гідронімії».

печується не по лінії відношення структурного варіанта до інваріанта, а по лінії опозиції словозмінно неадаптованої, іншомовної (адстратної) до автохтонної гідролексеми. Неадаптованість іншомовної гідролексеми своїм вираженням має невідмінюваність іменника в називному відмінку. Тут слід зауважити, що сама по собі невідмінюваність ще не є ознакою іншомовності, бо невідмінюваними в системі типів гідронімів є заkostenілі структури родового однини (*Genetivus singularis*), обставинні словосполучення, а також ті з розширених конструкцій, які у своєму складі мають невідмінювані форми чи частини мови, наприклад, інфінітив чи прислівник. Ознакою іншомовності є невідмінюваність іменника у вихідній формі, його заkostenілість і непідпорядкованість граматичним категоріям і парадигматичним формам словозмінної системи іменників української, як і російської та інших слов'янських мов.

Такими невідмінюваними є насамперед досить значна кількість назв тюркського походження, що оформлені однією з мов давніх племен, які колись заселяли ці землі і більшість з яких давно не живе на території України (винятком є тюркськомовні маріупільські греки). Ці тюркські назви могли фонетично і частково акцентуаційно адаштуватись, але в граматичному відношенні залишились незмінними і тому виявились нездатними підпорядковуватись граматичній будові іншої, генетично далекої їм мови. В українській гідронімії вони мають характер чужомовних вкраплень, дарма що в певних районах, зокрема на півдні України, вони представлені у досить значній кількості. До невідмінюваних гідролексем зараховуємо ті, які мають тюркські компоненти. Наприклад, *-су*, що означає «вода, ріка, ручай» [24, 174], мають річки і ручаї переважно гідрографічної системи Криму: *Байсу, Бакалсу, Біюк-Карасу, Сунгусу, Сууксу, Танасу, Савлухсу, Чокрак-Силиксу, Сарису, Чуруксу* [118, 191]. Перенесення оронімічного терміна *ущелина* (компоненти *дере, дересі*) на означення ріки, пише А. В. Суперанська, «зрозуміле, бо ріки в горах течуть по ущелинах» [118, 191]. Це річки Кримського півострова: *Аксу-Дере, Ашлама-Дере, Аян-Дере, Біюк-Дере, Фескул-Дере, Хану-Дере, Сазих-Дере, Ширкан-Дересі, Кешмеле-Дересі*. Невідмінюваними є назви з компонентом *чешме* — джерело; річки і балки Приазов'я

І Криму: *Аян-Чешме* (ОКІМ), *Мелек-Чешме*; із компонентом *баш* — дурна, біснувата голова [118, 94]: річки *Алабаш* і *Карасу-Баші*, руч. в зат. Сиваш, і нарешті назви з тюркським суфіксом *-ли*, які вказують на наявність певної якості: це річки і балки Криму та Приазов'я: *Бугайли*, *Сали*, *Коянли*, *Пелітли*, *Метрозли*, *Юшанли* (з варіантом *Юшанкли*). Не піддаються словозміні І назви тюркського походження з кінцівками *-чі*, *-рі*, *-ди*, *-ру*, *-ри*, *-ни*, *-ел*, *-ле*, *-ке*, *-не*, *-ці*, *-джі*. (Остання є суфіксом тюркського походження, який первісно міг означати професію, але в географічних назвах це своє значення або втратив, або послабив, і тепер воно встановлюється лише етимологічно [73, 33]). Прикладами назв з такими кінцівками є річки і балки Криму та Приазов'я: *Аранчі*, *Ай-Йорі*, *Джомар-Берди*, *Хору*, *Калму-Кари*, *Апокни*, *Басхел*, *Турке*, *Фагне*, *Курці*, *Демерджі*. Звичайно, назв всіх перелічених типів багато. Ми навели тільки окремі приклади. Цікаво відзначити, що серед назв тюркського походження з компонентом *дере* майже всі є невідмінюваними. Виняток становить лише назва *Колудере*, балка в хуторі Кагарлик Біляївського р-ну Од. обл., яка відмінюється за зразком іменника *море*. Це єдиний випадок граматичної адаптації такого типу композитів.

В українській мові залишаються невідмінюваними й окремі назви молдавського походження, локалізовані в басейні Пруту: *Пуреул-Ла-Віа* (аналоги, в яких другий компонент мав формотворчі паралелі в українській мові, стали в другому компоненті відмінюваними) і *Базилеу*, *Кірсау*, *Лядашку* й *Ізвоаре* — і грецького: *Карольмес*, б. в бас. Самари в Дон. обл. Але більшість гідронімів тюркського чи молдавського походження граматично адаптувалась в українській мові і відмінюється за її словозміною. Тому адаптовані гідролексеми морфологічно не є в опозиції до слів української мови і не є варіантами інваріанта. Навпаки, вони збігаються із структурною гідромоделлю.

Отже, структурний інваріант — іменник у називному однини — є моделлю, до якої прагне всяка назва, в тому числі назва водного об'єкта. Але при наявності такої дійової тенденції до уподібнення оптимальній моделі чи вирівнювання з нею діє і друга тенденція до розподібнення чи розрізнення, завдяки якій існує і існуватиме

варіантність структурних типів. А це в свою чергу забезпечує варіантам законне місце в системі гідроназв української мови.

ВАРІАНТНІСТЬ ЧАСТИН МОВИ В ГІДРОНІМАХ

Варіантність частин мови оптимальної моделі гідроніма як слова з його граматичними атрибутами — граматичними значеннями і їх показниками [60, 78] — дуже обмежена. Гідрономи можуть бути виражені іменником або прикметником [126, 103], зрідка субстантивованим прикметником та лексикалізованою обставиною чи дієслівною структурою й існувати в тих формах на ґрунті усталеності своїх морфологічних структур. Однак функція номіналізації і такі властивості ономи, як конкретність та індивідуальність, впливають на прикметникові гідролексеми, які відповідно до своєї означувальної природи є граматично залежними від іменника [36, 22—23, 94—95; 72, 59; 23, 91—107], в напрямі їх відмежування від іменника (гідротерміна, який може існувати лише факультативно), а отже, і субстантивації.

Українська гідронімія засвідчує кількісну перевагу іменникових структур над прикметниковими (із 16 958 однослівних гідронімів, зібраних в СГУ, іменників — 8790, прикметників — 8168), а тим самим і їх домінантність, що в свою чергу аж ніяк не ставить під сумнів правомірність співіснування з іменниковими і прикметниковими гідролексем. Правомірність співіснування двох типів структур у гідронімії робить допустимою, але не обов'язковою, і варіантність (чи дублетність) тих же типів в окремих гідронімах. У таких випадках варіантність виступає або в плані так званих гомогенно-гетерогенних відношень чи, інакше, відношень примарної і секундарної, усталеної (загальноновживаної) і регіональної форм, що прийшли в сучасну мову з давнини, і виключно гомогенних, тобто синхронно паралельних, різноговіркових, з яких одна залишилась розмовно-говірковою, а друга стала нормативною в сучасній українській літературній мові, або еквівалентів двох контактуючих на певному терені слов'янських мов.

Паралелізм категорій частин мови (прикметника й іменника), чи, інакше, «категоріальний» [12, 83; 55,

113] ⁸ паралелізм, або «морфологічна варіантність» [121, 172], однієї й тієї ж назви має, отже, двояку етіологію і відмінні способи виявлення. В основі першої етіології категоріального паралелізму лежить процес субстантивзації прикметника, тобто поступове втрачання ним властивості носія ознаки гідротерміна й набування здатності ідентифікувати гідрооб'єкт без гідротерміна. Семантично-функціональна трансформація прикметникової гідролексеми приводить на певних «поворотних» етапах її розвитку і до граматичних змін. Так трапляється, наприклад, із присвійними прикметниковими утвореннями на *-ів, -ин*, які в процесі субстантивзації зупинились на «півдорозі», одні з старим прикметниковим, а інші з новоприйнятим іменниковим відмінюванням. Тому одні з них є ще прикметниками, другі — іменниками, а треті виявляють хитання, а звідси йде і дублетність форм словозміни. Те саме спостерігається інколи і серед не повністю субстантивованих прикметників жіночого роду на *-а* типу *Рокитна*, в яких паралельно існує і прикметникове й іменникове слововідмінювання⁹. Цей паралелізм є паралелізмом слововідмінювання у непрямих відмінках при константній структурі називного відмінка.

Друге, морфологічне, варіювання не має нічого спільного з процесом субстантивзації, а лише з поступовим, чи літературно-декретованим, усталенням однієї з двох (чи більше) варіантних форм, що виникали чи то діахронно, чи то синхронно. Це паралелізм структур відмінних формою називного відмінка і всієї системи словозміни.

Перший тип категоріального паралелізму фактично є лише фіксацією у живому мовленні загальноомовної і загальноономастичної динаміки. Тому він не має чітких ні просторових, ні часових визначень. Другий має досить визначену проекцію в просторі і таку ж фіксацію

---

⁸ Термін «категоріальний» вживаємо у значенні граматичного піраження тільки категорії частини мови. У лінгвістичній літературі цей термін вживається як «категоріальне значення» в розумінні «граматичного значення кореня слова, позбавленого лексичного значення» [12, 83; 55, 115], отже, стосовно всіх категорій імені: категорії частини мови і в межах кожної з іменних категорій: категорій роду, числа і відмінка.

⁹ Див. про це у розділі «Вираження категорії відмінка в українській гідронімії».

в часі. Перший представлений значною кількістю явищ, спорадично розкиданих на всій мовно-етнічній території, другий незначною, але ізоморфною.

У плані виявлення варіантності частин мови як явища і просторового, і часового, інтерес становить тільки другий тип паралелізму.

Виключно просторовим є протиставлення літературно-кодифікованого і розмовно-говіркового варіантів річкових назв, які донедавна виступали в писемно-літературному мовленні як іменники сер. роду II відміни з флексією -о типу *вікно, село*, а тепер в літературній мові підведені під групу прикметників сер. роду з флексією -е. Цілком зрозуміло, що для повної адаптації в живому мовленні нової морфологічної структури потрібен час. Поки що обидва варіанти існують паралельно: перший в нестандартизованому говірково-розмовному мовленні, другий в стандартизованому писемно-літературному. Це назви потоків в бас. Тиси: літер. *Ромашкове* і розм. *Ромашково; Заньове* і *Заньово; Грозове* і *Грозово; Гросове* і *Гросово; Шаняве* і *Шаньово; Шебеливе* і *Шебеливо; Борчове* і *Борчово*; в бас. Дністра: *Войнове* — *Войново*.

Як видно, все це назви з території заходу України: Закарпаття, Буковини, Галичини і Волині. У гідронімії вони нечисленні, зате в ойконімії їх досить багато, що й зміцнює конфронтацію говірково-розмовного і літературно-писемного варіантів однієї і тієї ж назви. На сході України в бас. Сіверського Дінця спостерігаємо аналогічне явище категоріального паралелізму, але з іншою опозицією форм: літературною формою є іменник сер. роду II відміни на -а, а говірково-розмовною — прикметник того ж роду. Ілюстрацією цього явища є назви річок: літер. *Буртиччя* і розм. *Буртиче, -ого; Кільтиччя* і *Кільтиче* [85, 33—34]. Те саме має гідролексема у гирлі Дунаю: літер. *Дракуля* і розм. *Дракуле, -ого*.

Різні хронологічні фази, а заразом і певну еволюційну висхідну демонструють іменниково-прикметникові варіанти окремих гідронімів, варіанти, які існують або в літературному, або в розмовному мовленні на правах обов'язковості і факультативності. Притому первинною може бути або іменникова, або прикметникова структура і навіть обидві одночасово, оскільки кожна з них допустима і правомірна в говірках української мови. Ілю-

страцією можуть бути такі гідролексеми: у басейні Тиси потічки і річки: *Маслокрут* — і варіант *Маслокрутський*, *Тітковець* — *Тітківський*, *Товчка* — *Товчанський*, *Терешівка* — *Терешова*, *Шаул* — *Шаулський*; в бас. Серету і Пруту: *Кривець* — *Крива*; в бас. Дністра: *Бачівка* — *Бачовський*, *Татарин(-а)* — *Татарино(-ого)*, *Гусник* — *Хусна*; в бас. Південного Бугу: *Дрюківка* — *Дрюково*, *Думка* — *Думна*, *Постолова* — *Постол (Постолы)*; в бас. Дніпра (Десни і Прип'яті): *Басанка* — *Басакова*, *Тавільжанка* — *Таволжана (Таволжаная)*, *Титівка* — *Титова*, *Тух(ъ)* — *Тухова*; в бас. Сіверського Дінця і у Приазов'ї балки: *Коноплянка* — *Конопляна* і *Коноплено (-а)*, *Журавка* — *Журавлева*, *Берестова* — *Бересток*, *Селезень* — *Селезна*, *Циганка* — *Циганкова*.

У наведених вище парах другі варіанти більш анахронічні, хоч ще й сьогодні вживаються в розмовному мовленні. Літературна мова, яка не допускає варіантності форм найменувань географічних об'єктів, кодифікує ту з парних форм, яка більш поширена серед мовців або більше підходить під морфологічний стандарт гідроніма чи топоніма даної території чи гідронімної моделі української мови в цілому. Кодифікація однієї з форм породжує відтак опозицію літературної і говірково-розмовної форм.

Крім варіантності «прикметник і іменник», існує ще й інша варіантність: «атрибутивна синтагма з гідротерміном і слово». У атрибутивній синтагмі з гідротерміном — ідентифікатором об'єкта, або розпізнавальним і розрізнявальним компонентом назви, її семантичним ядром, є означення — прикметник (на відміну від атрибутивних синтагм з якісним чи відносним прикметником, де останній виконує лише роль диференціатора омонімів: *Гнила Липа* і *Золота Липа*; *Казенний Торець* і *Сухий Торець*; *Західний Буг* і *Південний Буг*, бо ідентифікатором назви є означуване, іменник). Прикладами такого типу варіантних форм є назви потоків у бас. Тиси: *Павловець* — *Павлівська Вода*; *Тюцанка* — *Тюцанська Вода*; річки: *Тур'я* — *Тур'янська Ріка*. Категоріальний паралелізм може зрідка стосуватись і пари: нестягненої прикметникової форми і стягненої іменникової назви. Напр.: *Черлений (-ого)* — *Черлен(-а)*, пот. в Ів.-Фр. обл. Остання дублетність своїм ґрунтом має різні часові фази еволюції назви в говірках.

Всі розглянуті вище діяхронні і синхронні варіанти однієї гідролексеми, представлені різними категоріальними формами, хоч і мають поширення на значній українській мовній території, аж ніяк не дають підстав вважати категоріальний паралелізм явищем наддіалектним, що специфікує сам процес і розвиток гідронайменувань у мові, а лише регіональним міждіалектним, позбавленим тенденції до загальномовної системності. Правда, літературна мова як наддіалектна категорія, яка повинна відбирати з народної якісь одні моделі, часом «некритично запозичає і моделі інших областей» [121, 152], в результаті чого і виходить, що певний процент її структур має позасистемний характер, але в даному випадку слід говорити саме про тенденцію до її системності, а не про можливість відхилення від неї. Тут ця тенденція до системності виявляється в тому, що із двох варіантів («атрибутивна синтагма» або «слово») літературна мова відбирає «слово».

Поряд з іменниково-прикметниковою дублетністю форм, яка ґрунтується на різницях говіркових моделей в галузі топонайменувань і па варіантності типів в системі топонайменувань самої української мови, існує ще й варіантність, зумовлена міжмовним контрастуванням. Ця варіантність може й не викликатись «системними факторами» [151, 68] кожної з мов та її морфологічними гідромоделями, а лише звичайною неусталеністю назв. І дійсно, наявність двох граматичних, а значить і словозмінних, варіантів однієї і тієї ж річкової назви можлива насамперед тоді, коли назва у своїй граматичній формі не стабілізувалась на всьому протязі гідроб'єкта, і через те на певних його відтинках вона виступила у різних морфологічних формах. Двоструктурність може бути викликана і різноговірковою передачею річкової назви. З таким явищем ми зустрічаємось у живому мовленні на двомовних теренах чи на етнічних кордонах при міжмовному контактуванні, в писемній мові, а точніше, в офіційних історичних документах однієї і другої мов.

На заході України, на порубіжжі українсько-польських (словацьких, чеських) мовних ареалів, в умовах територіального чи соціального білінгвізму, а також в офіційних документах, що складались на тих українських землях, які в певний період своєї історії перебува-

ли під пануванням панської Польщі, ми маємо справу з варіюванням граматичних форм роду і числа назви, а разом з тим і з варіюванням категорій частин мови (іменника і прикметника). Контрастування категоріальних форм при лексичній еквіваленції назви є перехідним етапом. Це явище нестійке, тому на якійсь часовій фазі мусить привести до взаемовирівнювання. Структурним сталоном, під який вирівнюються варіанти, стає та їх форма, яка має перевагу у сфері поширення у двох іншомовних мовах і в усних мовленнях, тобто яка типологічно більш прийнятна для двох контактуючих мов. Якогось нав'язування однієї чи другої форми у відповідності до соціологічних переваг мови, якій належить дана форма, в тих випадках не буває. Є природна конкуренція категоріальних варіантів кожної з мов з усталенням того, якому, як сказано вище, забезпечена вища частотність вживання і *modus vivendi* в гідронімії певного регіону. Така конкуренція відбувається тільки з окремими новоіменними мікрогідронімами, бо, як правило, усталені річкові назви з суміжних регіонів з тієї слов'янської мови, в якій вони дістали найменування, в іншу транскрибуються у своїй автентичній граматичній будові і ніяких хитань не проявляють.

Категоріальну конфронтацію, поряд з фактами структурного взаемовирівнювання їх написань в документах ділової мови, засвідчують звичайно тільки окремі гідролексми з суміжних українсько-польських, -словацьких, -чеських етнічних територій. Різнокатегоріальне оформлення мали в історіографічних джерелах такі, наприклад, назви малих водних об'єктів — річок, потічків в басейнах Дністра, Сяну і Західного Бугу, Південного Бугу, Пруту, Серету, Тиси, як: укр.— *Ардзялужа* і польськ. *Ardzałuszny* і *Ardzaluza*. Перший польський варіант фіксує план конфронтації, другий вирівнювання. Інші аналоги: *Грушка* — *Gruszecki potok* і *Gruszka*; *Бербечів* — *Berbeczewa* і *Berbeczew*; *Горохолина* — *Hor(o)-choliński potok* і *Horocholina*; *Черкаська* — *Szerkarzec*, *Szerkaszec*; *Зашковиця* — *Zaszkowicki potok* і *Zaszkowice*; *Зубрів* — *Zubrywska* і *Zubry* (*Żubri*), *Żubre*; *Кірчині* — *Kirczynowy* і *Kirczynów*; *Комарник* — *Komarniczny* (збереглась конфронтація); *Бачівка*, *Бачовский* — *Waciszowski* (зберігся план конфронтації); *Лехнівка* — *Lechnowa* і *Lechniówka*; *Лютичина* — *Lutyczna* і *Lutyczyna*;

Мощана — Moszczonka і Moszczana; *Постолова* — Pustoly, Pustołowa (Pustolowa); *Пструєв* — Pstrukowy і Pstruków; *Покровець* — Pokrowski і Pokrowiec; *Сороцька* — Soroka, Soroczka і Sorocka; *Сенечний* — Seneczyn, Seneczny Mystok; *Смеречанка* — Smereczna (зберігається план конфронтації); *Суходіл* — Suchodolski і Suchodoł; *Довжка* — Dołżański і Dołżka; *Укерник* — Ukierny і Ukiernik; *Шумлячий* — Szumlec, Szumleczy і Szumleczy; *Замлинки* — Zamłyński Wzuch і Zamłynki; *Цецорка* — Secorska і Secorka; *Морданівка* — Mordanowski і Mordanówka; в бас. Прип'яті: *Іржавець* — Rżawa і Rżawiec (Rożawiec) та Росі: *Узин* — Usina, Usnanka, Uzeń, Uzin (СГУ).

Наведені варіанти історичні. Паритетно вони, як показують їх фіксації в писемних історичних пам'ятках, існували лише в XIV—XVII ст., а в окремих випадках і до початку XIX ст. У сучасній українській і польській мовах ці назви водних об'єктів граматично уніфіковані. На аналогічні факти міжмовної українсько-словацької, -чеської категоріальної конфронтації й одночасового граматичного вирівнювання натрапляємо в назвах річок басейну Тиси: укр. *Городилів* і *Городилово* — словацьк. Horodilova і Horodilov; *Заневе*, *Зан'єв* — Zanowa, Zaňovka; *Луговий*, *Луг* — Lug; *Лопушанка* — Łopuszana, Łopuszanka; *Матачівська ріка* — Matačo і Matačovski; *Маслокрут*, *Маслокрутський* — Maslokrutski (без вирівнювання); *Павловець* і *Павлівська Вода* — Paulovec (Pavlovec); *Петрашовець* — Petrašovský і Petrašovič; *Сасів(-а)* — Sasova(-y), Sasov(-a); *Товчка* і *Товчанський* — Toučanský; *Терешілка*, *Терешовка* — Teresova і Terešel; *Тітковець* і *Тітківський* — Titkovec; *Тющанка* і *Тющанська Вода* — Thwska, Tuščanka; *Тур'я*, *Туриця* і *Тур'янська ріка* — Tuřice; *Циганка* — Циганкова, *Циган-Тарама* — Cigaňský; *Щаул (Щавіль)*, *Щаульський* — Šcaulský; *Черлений*, *Черлена* — Czerlen і Červený; *Хустець* — Huztný, Huzty, Hustec (Chustek). Знову ж таки це історичні варіанти. У сучасній українській мові, з одного боку, в словацькій і чеській — з другого, проведена відносно повна уніфікація граматичних структур лексично еквівалентних річкових назв.

На західних рубежах української етнічної території, в умовах контактування генетично неспоріднених мов: українсько-угорської і українсько-румунської — катего-

відмінні відмінності гідронімів мають системні підоснови. Коли ж нема системних бар'єрів, то конвергенція неминуча. Вона відбувається по лінії усунення додаткових компонентів гідролексеми, чи інкорпоруючих елементів, які походять від окремих слів, але мають вже суфіксальний характер, і самих суфіксів, пор.: укр. *Латориця*, угор. *Latharcha, Laturcha* і *Latorica*; *Сасів* — *Zazpathakmezye, Zaazpathaka*; *Мочінка* — *Machaluncha, Machalntica*; *Терешілка* — *Tarasoly* і *Taras*; *Хустець* — *Huzttovite, Huszt, Hutz*; *Серне, Серня* — *Szernyepatak, Szernye, Zyrnowa, Zyrna*. Такі ж приклади в молдавських і румунських відповідниках, пор.: укр. *Томескул* — молд. *Томеску*, *Томешкунь*, *Томескул*, рум. *Tomesku, Tomeskul*; *Прут* — *Prutul, Prutu*; *Черемош* — *Черемушул, Ceremuşul, Ceremoch, Czeramos*; *Кадіб* — рум. *Kadob*, молд. *Пэриш Цуренулуй* і *Кадеб, Кадебе*; *Кадлуб*; *Колочин* — *Colacinul, Colaczyn*; *Сурупата* — *Suropatul, Suropatl* і *Surupata, Suropatal*; *Станигора* — молд. *Пэрыул Станикорулуй* і *Станигора*; *Зубринець* — рум. *Zubrinie* і *Subripes (Zubrinie)*.

У наведених угорських і молдавських відповідниках є композитні або афіксальні прикметникові варіанти поряд з іменниковими (а є і самі лиш іменникові з відмінювальною флексією). Однак про якийсь міжмовне вирівнювання чи уніфікацію тут говорити важко. Можемо констатувати тільки факти певної конвергенції. Так, бачимо, що поряд з атрибутивними синтагмами з угорським компонентом — гідротерміном *patak* (потік) — і молдавським *пэриул, переул* (потік) творяться й іменникові відповідники — еквіваленти українським. Але разом з тим молдавські назви неперекладеними і структурно-неадаптованими переходять в українську гідронімію: *Пиреул Ла Ніхай, Пиреул Курцій, Переул Лунчий, Переул Поєниці, Переул Линге Партинюк*, де вони в першій частині залишаються незмінюваними, а в другій, озлячальній, змінюваними. Структурно автентичними приймаються українською мовою і молдавські гідролексеми з кінцівкою *-шти*, які кінцевим *-і*, фонетично трансформованим в *-и*, підводяться під флексію множини іменників чол. роду і відмінюються за їх парадигмою, напр.: *Комарешти-ів*.

Варіантність гідролексем при українсько-угорській, молдавській, -румунській транспозиціях свідчить про те,

що тут більше взаємопереходів без системної адаптації, ніж системного вирівнювання. Для генетично неспоріднених мов це цілком природно. Ці незначні факти морфологічного вирівнювання, що проявляються досить спонтанно і мають стихійно-хаотичний характер, аж ніяк не стверджують можливості такого вирівнювання у більш глобальному масштабі, хоч у вузькорегіональному на стічних стижах його принаймні не виключають.

Транспозиція гідролексем серед близькоспоріднених мов — української, російської, білоруської — на їх етнічних рубежах має особливий характер. З лексичного боку відбувається переважно адекватний переклад (*Большая* — *Велика*, *Ольховая* — *Вільхова*, *Свинная* — *Свина*, *Угольная* — *Вугільна*, *Азерная* — *Озерна*) і тільки в окремих випадках транслітерація з фонетичною специфікацією, що частіше приводить до втрати відчуття зв'язку з етимомом, напр.: *Вистрон* (л. Псла) із рос. *Исторон* (*исторонь* «поспіх», «поспішність») чи балка *Источна* (вп. в Айгульське озеро біля Сиваша) з рос. *Источна* «джерельна», або рідше не приводить з назвою на тій мові, на якій воно виникло, напр.: *Родительський* (яр Сіверського Дінця) з рос. *Родительский*, *Утчина* (б. в бас. Сіверського Дінця) з рос. *Уткина*. З фонетичного і граматичного боку транспозиція здійснюється шляхом повної адаптації. А тут морфологічне контрастування системно не зумовлене. Якщо ж воно все-таки і проявляється, то лише як наслідок певної діакронії або зворотного вияву морфологічної інтерференції. Власне з останнім маємо справу в гідролексемах, що граматично є присвійними прикметниками на *-ів*, рідше *-ин* (рос. *-ов*, *-ин*; білор. *-оў*, *-ин*). Цього типу афіксальні гідроструктури на суміжних територіях в українській мові часто будуть зберігати свою прикметникову форму, а в російській і білоруській — іменникову. Категоріальну, а звідси і словозмінну, різницю таких утворень виявляють тільки їх непрямі відмінки. Вирівнювання між ними не виключене, але частіше відбувається саме відштовхування¹⁰.

Наслідком діакронії слід вважати категоріальні варіанти типу: *Васюківка* — і вар. *Васюкова* (руч. в бас.

¹⁰ Див. про це в розділі «Вираження категорії відмінка в українській гідронімії».

Сіверського Дінця); *Гадючка* — *Гадючая* — *Гадюча* (в тому ж басейні); *Свинна* — *Свине* (б. в бас. Сіверського Дінця); *Тавільжанка* — *Таволжаная*, *Таволжанская* (*Таволжная*) (рук. Дніпра); *Тарас* — *Тарасовская* (р. в бас. Дніпра) та ін., які, хоч і мають міжмовну проєкцію, але не виявляють ні системного, ні мовно-специфікуючого контрастування. Вони є лише ілюстрацією еволюції назви у міжмовних її свідченнях.

Варіантність м'якої і твердої груп

Серед іменникових гідролексем рідко зустрічається варіантність їх парадигматичних груп: твердої і м'якої. Ця варіантність вписується більше в діахронію з її фонетичними змінами і в діахронію з міжпарадигматичною взаємодією, ніж у синхронну міжмовну співвіднесеність, хоч така і не виключена. Сьогодні вона виявляється тільки в плані опозиції: літературного і говіркового, сучасного і застарілого. Правда, випадків цього паралелізму надто мало, щоб робити узагальнення щодо того чи іншого їх говіркового підґрунтя, але досить для того, щоб стверджувати їх можливість у гідронімії. Це, наприклад, у басейні Дніпра літературна форма *Ситна* — історичний варіант і розмовна форма *Ситня* (р. в бас. Псла); *Хухра* — *Хухря* (р. в бас. Ворскли); *Тарган* — *Торгань* (р. в бас. Росі); *Ікопоть* — *Ікорот* (р. в бас. Прип'яті); *Телиня* — *Телина* (р. в бас. Прип'яті); *Бишкінь* — *Бишкін* (р. в бас. Дніпра в Сумській обл.). Крім того, два варіанти літературної форми назви *Інгулець* (р. в бас. Дніпра); *Ивла* — *Ивля*. У басейні Сіверського Дінця такі паралелізми спостерігаємо у назві *Деркул* і *Деркуль*.

Українська літературна мова кодифікувала один із варіантів. У твердій групі I відміни: *Ситна*, *Хухра*, II відміни: *Тарган*, *Бишкін*, *Деркул*. У м'якій групі I відміни: *Телиня*, II відміни: *Ікопоть*. Цікаво, що в бас. Сіверського Дінця є дві річки: одна *Бишкін* з варіантом *Бишкінь* і друга *Бишкінь* з варіантом *Бишкін*, які в СГУ підведені під одну форму *Бишкін*. Таким чином, варіантність груп служить диференційною ознакою і водних об'єктів.

Варіантність груп прикметникових гідролексем йде по лінії присвійності // якості прикметників чоловічо-

го роду. Структурну відмінність виявляють їх називні відмінки [62, 39]. В непрямих відмінках — повна тожність. Це пари типу: *Осиновий, Осинів* (яр у бас. Сіверського Дінця), з яких перший варіант є літературно-нормативний, другий — розмовно-говірковий. Така варіантність ґрунтується на однаковості твірної основи. Різниця твірної основи, що спостерігається при семантичній еквіваленції, як наприклад у дублетах: *Андрейків* і *Андриків* і *Андриківський Потік* (пот. у бас. Серету), вже не дає підстави розглядати їх варіантами груп прикметникових гідролексем.

Варіантність суфіксальних утворень

Серед іменникових гідролексем є окремі випадки варіантності семантично еквівалентних, але суфіксально різних утворень. У цьому паралелізмі структурна і «семантична мотивація однієї форми іншою» [55, 101] має часове вираження. Створюють його суфіксальні пари, в яких один суфікс сучасний, літературний, а другий — архаїчний, говірково-розмовний. Отже, це варіантність діахронічних форм, а на синхронному зрізі — літературно-говіркової опозиції. Випадки цієї опозиції цілком одиничні. Йдеться фактично про дві річкові назви з варіацією суфіксів *-иська // ище*: *Стависька — Ставище* (р. в бас. Південного Бугу) і *Городиська — Городище* (бб. в бас. Кінської — Дніпра та Водолажки — Сіверського Дінця). На правах літературності тут утримуються форми із суф. *-иська*, який відіграє роль і диференціатора водних об'єктів оскільки існують ще й річкові назви із суфіксом *-ище*: *Ставище* (б. в Жит. обл. і р. бас. Прип'яті), *Ставище* (пот. Ів.-Фр. обл. та руч. в бас. Дніпра).

Варіювання відбувається і по лінії транспозиції різномовних суфіксальних утворень, наприклад з чеським суфіксом *-ек* і укр. *-ик*: чеськ. *Pavlek, Paulek* і укр. *Павлик* з варіантом *Павлек* (р. в бас. Тиси), чеськ. *Savlek* і укр. *Савулек*. Але варіанти з *-ек* в українській гідронімії дуже спорадичні і випробувань часу не витримують.

КАТЕГОРІЯ РОДУ В ГІДРОНІМАХ

Опозиція жіночого і чоловічого родів

Категорія роду гідроніма (іменника і прикметника) у сучасній українській мові має в основному функціонально-граматичне вираження. Лексична родокатегоріальність можлива лише в гідронімах, корелятивних з апелятивом, який є носієм поняття роду в його граматичному вияві — пор. річкові назви: *Сестра*, що ймовірно веде свій початок не від особового іменника, а від кореня **-стр** в значенні «течія», «стрімкість», але має лінію асоціації з особовим іменником; *Бик* (тут можлива теж тільки лексична асоціація з загальним словом *бик*); *Свиня*, *Жеребець*, *Конка* [83, 18—191]. Структурно родова запрограмованість, а в окремих випадках і лексична мотивованість, дає підстави порушувати питання про етіологію категорії роду в іменниках та її сволоцію, а звідси й торкатись проблеми походження роду, яка в лінгвістичній науці має чимало контроверз.

Як відомо, у питанні походження роду серед мовознавців-індоевропейців немає єдиної точки зору. Одні, починаючи від Якова Грімма і його послідовників, вважають, що «граматичний рід є поширенням природного роду», тобто людської статі, «на будь-який предмет» [98, 243]; інші (як К. Бругман та його послідовники) зв'язують рід із статтю тварини, яка з розвитком тваринництва у ранніх індоевропейців мала неабияке значення, а далі кваліфікують, як «цілком механічний процес, викликаний в дійсності зовнішньою формою» [98, 243—244]. Категорію роду вони пов'язують із «свідомістю реальних родових уявлень, залежних від наших уявлень про природну стать живих істот, які впливають на граматичні уявлення, підпорядковуючи їх собі» [13, 61].

Інші заперечують зв'язок граматичного значення роду «з біологічними ознаками істот чи взагалі предметів, названих іменниками», вбачаючи у значенні, а звідси й у походженні роду «явище особливого порядку» [60, 90—97]¹¹, безвідносно до біологічної статі, а лише

¹¹ Див детальний огляд літератури про походження роду в кн.: Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. К., 1961 [60].

апріорно дане структурою слова в кожній мові окремо. «В індоєвропейській мові,— як писав О. О. Потебня,— граматичний рід, який виник не раніше, ніж утворилися розряди імен (іменники від яких пізніше відокремились прикметники), в більш пізній період мови піде на спад. Тому на рід слід дивитись як на явище, породжене тимчасовими (не завжди існуючими) потребами національної (не загальнолюдської) думки, не первісної, а вже такої, яка мала за собою, можливо, тисячоліття існування мови у свідомому мисленні» [97, 451].

Для adeptів різних точок зору спільним принаймні є те, що вони вважають категорію роду імені примарною й у її триродовому розрізненні мотивованою зовнішньою формою слова. Ці положення в загальних, схематичних рисах можна покласти в основу визначення триродової системи імен в мові, хоч кожне з них вимагає ще й часткових уточнень.

Рід, як *rgius* у морфологічному, а звідси у флексійному й парадигматичному оформленні слова, своїм корінням (етіологією) сягає ще індоєвропейського [69, 156, 288—289], а пізніше праслов'янського субстрату і проходить у функції першоелемента [160; 58—97; 29, 89—98] через всі етапи розвитку імені в цілому у всіх східнослов'янських мовах [70, 368, 376; 5, 144—145], отже, і в українській [4, 100—104].

В індоєвропейській прамові категорія роду в іменниках була зв'язана з: 1) позамовним змістом (статтю), що в ряді випадків має своє підтвердження в різних пізніших індоєвропейських мовах; 2) формальною морфологічною структурою самого іменника, в якій кінцевий кореневий звук чи посткореспивий детермінатив був показником роду; 3) його (іменника) здатністю сполучатись з тією чи іншою формою прикметника [11, 26].

Як первинна категорія рід у значній мірі проектував або накреслював морфологічну структуру імені: іменника, прикметника, і в меншій — допомагав оформленню його парадигматики. Поступово, із стабілізацією системи відмінювань формами свого вираження, він фонетично і флексійно пристосувався до них. Ця вторинна стадія його розвитку з детермінованою вже функцією привела до підпорядкування іменників та прикметників у триродовому розмежуванні певним дериваційним типам в їх функціонально диференційованій

фіксальній системі, а звідси і певним синтаксичним зв'язкам.

У кожній з індоєвропейських, у тому числі й в усіх слов'янських мовах, іменники триродового розмежування своє граматичне оформлення і словозмінну систему стабілізували далі у відмінах [75, 109—110], що склалися історично і яким вони підпорядковувались.

В українській мові іменники жіночого роду об'єднані у двох відмінах: I — із закінченням на **-а**, **-'а** (колишні **а-**, **ја-** основи й всі ті, структура суфіксів яких підведена під ці закінчення), і III — із закінченням на приголосний (з колишньої **ї-**основи, яка, за словами В. М. Топорова і О. М. Трубачова, тісно зв'язана з м'яким різновидом **а-**основи [128, 163]) та іменник *мати* з колишньої консонантної основи [125, 83].

В індоєвропейській та праслов'янській мовах — це частина основи. Перехід форманта **-а** (**-ја**) іменників жіночого роду у флексію **-а** відбувся в результаті явища фузії — впливу суфікса на корінь, на його розчленування, а звідси на співвідношення його незмінюваної і змінюваної частин.

У праслов'янській мові голосний **-а** — детермінатив (суфікс) основи, один з найважливіших формантів, успадкований з індоєвропейського **ǵ**. «У пізній праслов'янській мові голосні детермінативи основи злилися з закінченнями внаслідок морфологічної абсорбції (термін Бодуена де Куртене) або морфологічного перерозподілу слова... Такими вже видозміненими основи-корені перейшли в старослов'янську мову» [113, 208]. Цей детермінатив творив: а) жіночі форми на противагу чоловічим з основою на **ǵ**; б) абстрактні іменники; в) збірні іменники; г) чоловічі агентивні (*nomina agentis*). Серед іменників з детермінативом **-а** були дві групи: 1) примарні деривати, які часто засвідчували стан індоєвропейської прамови; 2) пізніші віддієслівні утворення (девербативи), або *nomina postverbalia*. До якої з тих груп належало слово, не завжди можна встановити з беззастережною впевненістю [160, 59]. Але апріорно можна стверджувати, що у стабілізації категорії роду роль перших активніша, роль других пасивніша. Дальше оформлення іменників з детермінативом **-а** відбувалось за такою гіпотетичною схемою. Слово *вода* в праслов'янській мові мало формант **-а**, який підводив

його під групу і-е. *а-основ, а далі ранніх і пізніх прасл. а-основ, пор. роп $\text{э-і } \bar{o}(r)$, род. undēs з пізнішим детермінативом -а, санскритське $\bar{a}rah$ (жін. роду мн. як уособлення предмета, що рухається) і udān (сер. роду, як речовина), звідси і прасл. *вода* [70, 278; 5, 143]. Категорія роду в цьому слові могла утворитись на ґрунті збірності, абстрактності або перенесення позамовного змісту (з поняттям роду) на конкретне явище по лінії переосмислення, асоціації чи персоніфікації. Друге припущення має більше підстав бути прийнятим, хоч би через те, що слово *вода*, як і *ріка* та *хвиля*, в різних давніх мовах було оформлене не тільки жіночим родом, а й чоловічим, або першим і другим, чи виступало без категорії роду. Так, у скіфській мові це -ар, -ав [1, 153, 158], слово на приголосний, яке, ймовірно, хоч і не знало відміни за родом, протиставлялось утворенням на голосний -а, напр.: *асра* — *кінь* [1, 157], в іран. *danu* [1, 162], в грецькій *hidor*, в латинській *aqua* і *unda* (хвиля), в латиській *udes*, в литовській *vanduo*, в давньоверхньонімецькій *wazzar* [70, 278], в давньопруській *are* — *ріка*.

У процесі розвитку праслов'янської мови слово *voda* зазнало різних змін. Як зазначає А. Мейє, ці зміни відбулися в пізній праслов'янській мові, «коли внаслідок дії «закону відкритих складів» монофтонгізувались всі дифтонгічні сполучення на -ц, -і, -г, -л, -п, коли відпали кінцеві приголосні. Ці процеси викликали численні випадки перерозподілу, перетворення словотворчих елементів слова в словозмінні. При первісній структурі наз. одн. *voda*, род. одн. *vodans...* збереглась ще стара основа *voda*, яка проходила по всій парадигмі. В результаті вказаних процесів виникла нова парадигма: наз. одн. *voda*, род. одн. *vody...* При даній структурі в наз. одн. стара основа *voda* розпалась на корінь *vod-* і флексію наз. одн. -а. Якщо раніше в наз. одн. нульовою флексією було -а, то тепер тут в результаті змін в основі виникла нова парадигматична флексія -а" [70, 143]. Ця флексія об'єднала в одну парадигму і всі деривати, утворені за допомогою суфіксів, які, поєднуючись з тією основою, або закінчувались на -а, або приймали від неї флексію -а. Дальша кореляція родів проходила за окремими суфіксами, які внаслідок цього

процесу самі ставали індикаторами роду. «Закріплення певного граматичного роду за яким-небудь суфіксом,— як пише Є. Курилович,— свідчить тільки про те, що в момент виникнення роду відповідний суфікс був також продуктивний у сфері творення іменників, які означали істоти чоловічої і жіночої статі» [57, 207].

Іменники чоловічого роду об'єднані у двох відмінах. У першій — ті, які мають флексію *-ā* (співвідносно з іменниками жіночого роду на *-ā̃*), і в другій ті, які закінчуються на приголосний (твердий або м'який), а також на голосний *-o* [125, 83]. У другій відміні внаслідок різних фонетичних змін та міжпарадигматичної аналогії злилися іменники колишніх *o-(jo-)* основ та *и-* основ і влилася частина іменників чоловічого роду *ї* основ та консонантної основи. «В українській мові, як і в інших слов'янських, тут,— зазначає С. П. Бевзенко,— з колишніх чотирьох чи навіть п'яти типів відмінювання витворився один загальний тип відміни іменників чоловічого роду з розрізненням, залежно від характеру кінцевого звука, двох варіантів — твердого і м'якого, ... а в українській мові (на відміну від інших слов'янських.— З. Ф.) ще й мішаного (з кінцевим шиплячим та на *-яр* з наголосом при відмінюванні на закінченні)» [4, 29].

Кінцевий приголосний основ іменників чоловічого роду визначив і об'єднав у тій же відміні і весь комплекс дериватів з суфіксами та морфологічними формантами, що закінчувались на приголосний. Ці похідні утворення стали формальними і в той же час стабільними¹² індикаторами роду і парадигми.

Як видно, граматичний рід сприяв кореляції суфіксів, але сам не визначав відмін і їх парадигматики. За словами С. Б. Бернштейна, «немає ні одної сучасної слов'янської мови, в якій би розподіл іменних основ за різними типами відмін визначався тільки граматичним родом» [5, 135]. У розподілі та визначенні основ вирішальну роль відігравали морфемні показники, для стабілізації яких в свою чергу одним з першоелементів було поняття роду.

Таким чином, у походженні граматичної категорії роду накреслюється така діахронічна схема: 1) перший

¹² В іменниках подвійного — чоловічого і середнього — роду із суфіксом *-ищ-е* показником відміни є категорія роду, а не суфікс.

етап: рід → морфемний показник; 2) другий етап: рід → кореляція продуктивних на той час словотворчих формантів; 3) третій етап: морфологічні форманти → парадигматичні ряди і типи відмін.

У сучасній українській мові, як і в інших слов'янських, іменники мають досить чітке родове визначення. Винятками є префіксальні і композитні утворення типу *нероба, верховода, нездара* і под., які вживаються в чол. і жіноч. родах, і такі, як *візит — візита, зал — зала, комод — комода, парад — парада, сусід — сусіда* та ін., які допускають дублювання родових форм [68, 29—30]. Більш точною родовою співвіднесеністю характеризуються суфіксальні утворення. Кореневі слова в окремих випадках допускають хитання родів (напр.: *каліка, собака, дука* та ін.). До таких, які не мають дублетних родових форм, належать ті загальні слова, які або самі стали географічними термінами, або зіграли роль структурної моделі для географічних назв. Серед загальних слів апелятиви *вода, ріка, потік* та под. мають чітке родове визначення, яке, безперечно, не безвідносно в ряді випадків і з категорією роду гідронімів.

Звичайно, повної співвіднесеності системи суфіксів іменників-апелятивів і системи суфіксів іменників — географічних назв нема. Для географічних назв можливі тільки словотворчі суфікси, а із слововідтінюючих тільки ті із зменшувальних чи збільшувальних, які не мають експресивного забарвлення, тобто пестливості-мейоративності чи згрубілості-пейоративності. Із словотворчих суфіксів іменників — загальних слів — для власних назв можливі всі, але для окремих розрядів географічних назв одні з тих суфіксів більш продуктивні, інші — менше. Так, для гідролексем жіночого роду на **-а(-я)** найпродуктивнішими виступають суфікси: **-к(а), -івк(а), -чк(а), -иц('а), -ух(а)**, тоді як для гідролексем чоловічого роду: **-ик, -чик, -ак, -ець**. «У створенні слов'янських суфіксів,— пише С. Б. Бернштейн,— особливо значна роль індоєвропейського *к*, який у сполученні із словотворчими елементами *ь, і, ъ, у, о, а* дав основу багатьом суфіксам: **-ък, -ьк, -ьс, -ік, іс, -ок, -ук, -ак**. Саме участь словотворчих елементів у формуванні суфіксів визначила в значній мірі міцність морфемного шва, який зв'язував кореневу частину слова з суфіксом» [5, 135].

Категорія жіночого і чоловічого родів у іменниках-

дериватах є вторинною і склалась, як це зазначалось вище, на основі формально флексійного підпорядкування. У сучасній українській літературній мові «належність іменників до того чи іншого граматичного роду визначається їх морфологічними ознаками, передусім формами називного і деяких непрямих відмінків в однині, типами суфіксального словотворення, а також синтаксичним зв'язком з іншими словами в реченні і семантикою». Притому в більшості випадків «на граматичний рід іменника вказує або одна з названих ознак, або кілька» [125, 50]. В іменниках рід має свої способи граматичного виявлення, але синтаксично ця категорія незалежна. У прикметниках рід, число і відмінок «не самостійні, залежні. Вони повністю визначаються відповідними граматичними значеннями (роду, числа і відмінка) іменника, з яким узгоджується прикметник» [125, 147].

Родова категорія, а звідси і граматична визначеність іменника взагалі стосується і географічної назви, в тому числі й гідроніма, хоч у визначеності морфологічної структури останнього є певна ареальна, ономастична закономірність, а в окремих випадках і національно-мовна специфіка.

Загалом у топонімії, і зокрема у гідронімії, категорія роду на синхронному зрізі є категорією усталеною, незмінною, яка може виділятися подібно, як і в іменниках, в цілому на основі трьох принципів: семантичного, морфологічного і синтаксичного [43, 61], з яких перший має підґрунтям походження, чи, інакше, певну доономастичну родову основу, другий — ономастичну систему морфологічних формантів, третій — здатність узгоджуватись своїми граматичними формами іменникової назви з прикметником, його означенням, чи прикметникової назви з гідротерміном. Наявністю тих «основ» та «формантів» і «здатністю» узгоджуватись з означенням вимірюється родова (в розумінні категорії роду) специфіка гідролексеми.

Гідронімія України представлена всіма трьома родами, які співвідносяться у цифрах так ¹³: із 18 614 назв

---

¹³ До уваги беруться 18 614 назв, які виступають у одному з трьох родів іменників, прикметників і атрибутивних словосполучень (гідролексеми в множині, які втратили рід, і невідмінювані іншомовні, які

на чоловічий рід припадає 7245, на жіночий — 10 994, на середній — 375, а це означає, що в процентному відношенні назв жіночого роду 59%, чоловічого — 39% і середнього — 2%. Вже саме процентне співвідношення дає підставу визначити жіночий рід основним. Жодна з родових груп не вписується в якусь одну структурну лінію діахронії, жодна з них не має синхронного розгортання в просторі. Зате кожна з них виявляє більш чи менш

Т а б л и ц я

Гідролексеми	Чол. рід	Жін. рід	Середній рід
Група «А»	1373	4520	128
Група «Б»	4330	1970	173
Група «В»	408	4429	55
Група «Г»	1134	75	19

окреслену видову географію, тобто відносну закріпленість за певними класами гідронімів, а звідси за певними видами гідрооб'єктів. Статистика, проведена за видами об'єктів, різними величиною і характером, тобто за гідрооб'єктами першої величини — групи «А» (сюди входять ріки і річки), другої — групи «Б» (потоки, потічки, струмки, ручаї і рукави), третьої — групи «В» (балки) і четвертої — групи «Г» (яри, річища, ерики), надає контури для досить чіткої, хоч далеко не однотипної картини родового розмежування гідрооб'єктів. Показовою в цьому плані може бути наведена таблиця, яка показує, що чоловічий рід має абсолютну перевагу серед назв груп «Б» і «Г», тоді як жіночий — серед назв групи «А» і «В». Середній рід у всіх групах посідає незначні позиції. Абсолютна перевага назв чоловічого роду для одних гідрооб'єктів, а жіночого роду — для інших дає підставу говорити і про видову географію родової категорії.

Статистика показує, що жіночий рід є переважаючою родокатегоріальною формою, яка має всі підстави тільки за кількісними показниками бути визнана автохтонною і такою, що специфікує гідронімікон України.

Чоловічий рід, як такий, що має значні позиції не лише серед назв малих водних об'єктів, але й найбіль-

фоноструктурою кінцівок не збігаються з родокатегоріальними формами української мови, не враховуються). Статистика проведена за матеріалами СГУ, що вміщує назви тільки проточних вод території Української РСР.

них водних магістралей, може бути різного походження. Для великих водних артерій (групи «А») — він безперечно давній, індоєвропейський, субстратний, для менших (групи «Б») — результат граматичної акліматизації чужомовних структур та співвіднесеності з родовою формою їх гідротермінів, або певних фонетико-морфологічних змін у процесі розвитку мови, для найменших водних об'єктів (групи «В») він зумовлений родовою формою апелятива, отже, виключно національномовний. У групі «Б» він виступає протиставленням до основної маси фемінінних гідронімів і може розглядатись як іншоструктурний, опозиційний до неї. Це й дає підстави для встановлення певних опозиційних планів і визначення рядів такої опозиції.

Протиставлення жіночого і чоловічого родів — це протиставлення сильних, індуктивних морфологічних структур слабшим (чи менш стабільним), дедуктивним, чи просто менш здатним виконувати функцію морфологічного індикатора. Воно (протиставлення) може відбуватись по таких трьох лініях, чи на основі таких трьох факторів, які часто взаємообумовлюються або накладаються один на одного.

1. По лінії походження слов'янського (протослов'янського автохтонного) та іншомовного (субстратного, індоєвропейського чи адстратно-чужомовного).

2. По лінії номенклатур чи апелятивів ріка//доплив, як «явище семантичного домінування і підпорядкування» [57, 209].

3. По лінії співвідношень між вихідними і похідними утвореннями, тобто між основними (кореневими) і дериватами, утвореними за допомогою словоформуючих і слововідтінюючих, переважно демінутивних, формантів. В його основі лежить різниця понять чи варіації матеріальної кількості.

Під цей тип протиставлення можна підвести і опозицію по лінії флексії, що успадкована у первісному вигляді або утворилась внаслідок відпадання чи зміни кінцевих голосних та приголосних у процесі розвитку мови. Разом з тим можливе переоформлення чи адаптація кінцевих звуків у запозиченнях, підведених під закінчення українських іменникових відмін. У таких випадках протиставлення відбувається на ґрунті суфіксації і флексій.

Для опозиції жіночого та середнього родів мають значення ті самі фактори, але співвідношення виражається апелятивами: ріка // озеро (болото); річка // річище (урочище).

Протиставлення по лінії походження є в значній мірі протиставленням тих же різносубстратних апелятивів, які або творили назву, або входили як складова частина в композит, або служили граматичним еталоном, під який підводилась родова категорія. А ця категорія в апелятивах *вода, ріка, течія* фемінінна. У найменування рік апелятив *вода, ріка, течія*, як правило, не входив, за винятком хіба що таких адекватів, як *Ріка* (і у формі множини: *Річки*), *Течія*; атрибуцій: *Добра Вода, Стара Ріка, Велика Ріка, Сам — Вода, Самець — Річка, Зимна Вода, Залізна Вода, Ріка Всьова, Гнила Річка, Кургова Річка* (і множинні назви *Гіркі Води, Тонкі Води, Ведмежі Води, Песі Води*); композит: *Снивода*, і стягнутої, контамінованої атрибуції: *Живода* (з жи(ва) + вода). Якщо цей апелятив і входив, то або не зберігав свого роду, напр.: *Біловід, Мертвовід, Гниловід* (множинна назва *Гниловоди*); або у дериватах та композитах отримувал його вже від суфіксів: *Водиця, Водянка, Мирводівка, Добривідка, Чорновідка, Жаборічка*. І все ж таки в слов'янських мовах, а звідси і в українській, він відіграв роль гідротерміна, під який флексійно, а в чужомовних назвах і механічно на українській мовно-етнічній території підводився рід гідролексеми.

На колишній «кельтській території»,— як пише про це Є. Прокош,— назви рік чоловічого роду, наприклад, *der Rhein, der Main, der Neckar, der Inn, der Lech, der Regen* і з ваганням *der* чи *die Eisack*» [98, 19] дають підставу для припущень про те, що рід назв підводився під рід номенклатурного слова епос — вода або, що назви в своїй основі мали цей апелятив. Назва *Ін*, припускають, походить з кельт. епос [98, 19], *Рейн* з галльськ. *genos, ghenus* або *gino* (в значенні «текуча вода», «ріка») [81, 157, 351].

Те саме припущення можна зробити і щодо іран. *don* — *вода*, грецького *ο ποταμος* — *ріка*, які могли послужити родокатегоріальною моделлю для річкових назв території поширення тих мов.

Тюркські мови принесли назви з компонентами *-су, -суг, -сук, -сул, -мак (-мек), -лик, -ли (й, м)*. На різних

мовах тюркських племен, які заселяли землі півдня України (хазарів, чорних клобуків, печенігів, ногайців, кримських татар, чувашів, караїмів, турків-гагаузів, половців та ін.), ці слова означали *вода*. Співвіднесеність тих гідронімічних індикаторів з формотворчими компонентами іменників чоловічого роду української мови (морфемами, кінцівками) дала можливість формально визначити і рід тих гідролексем. Такий процес серед неспоріднених мов цілком натуральний у галузі апелятивної лексики [119, 44], властивий він і для топонімії [121, 110].

Звичайно, субстратні, дослов'янські назви найбільших рік (групи «А») не йдуть у протиставлення з іншими назвами жіночого роду, назвами слов'янського походження, бо самі виконують роль первинної, а значить і відправної родокатегоріальної структури. Контрастивними для основної маси слов'янських фемінінних назв є тільки адстратні, чужомовні назви малих, або принаймні менших щодо них, назв водотоків (групи «Б»), з якими вони зв'язані чи територіально, чи ланцюжком протікання.

При зіставленні у якомусь певному гідрореґіоні слов'янських (українських) та чужомовних гідролексем одного виду (річок), однієї групи (групи «Б») не можна помітити будь-якої семантичної чи лексичної поляризації. Тут відбувається конфронтація тільки по лінії структури, тобто родових категорій. (Це саме конфронтація, а не вирівнювання жіночородової форми. Чужомовні гідролексеми зберігають у більшості випадків свою первісну морфологічну структуру, підтримувану лінійним ізоморфізмом, хоч з фонетичного боку і зазнають певної адаптації).

Цю опозицію на території, наприклад, нижньої течії Дніпра засвідчують, з одного боку, назви власне українського походження: *Ожерельна, Водяна, Солона, Вільнянка, Грушівка, Любимівка, Тритузна, Вовча, Ворона, Лозувата, Суха, Кінська, Мокра Московка* та ін., з другого — назви іншомовного, переважно тюркського походження: *Базавлук, Янчокрак, Карачокрак, Чокрак, Гайчур, Янчур* та ін. Семантика і словотвірна основа кожної з українських гідролексем цілком прозора, правда, з застереженням, що «прозора етимологія часто буває оманна» [94, 100], але морфологічне анатомування

назви, як один з ключів для з'ясування походження, вказує належність її до структурних типів-аналогів. У іншомовних вона встановлюється не завжди легко і не у всіх випадках цілком переконливо, навіть при забезпеченні аналізу «морфологічної структури і семантичних зрушень» [94, 100].

Так, під ізоморфну лінію, чи інакше — низку гідронімів, що свідчать про їх тюркське походження, тобто з морфемами -ли, -ла, -ле, -лик, -ши, -мак (-мек)... і географічними термінами гол(ь), гул(ь), кул(ь), су(г), таш, ... тюк, чук, чокрак та ін. [52, 78], ніяк не підводиться назва річки *Базавлук*, хоч у її тюркськомовності ніхто не сумнівається.

Базавлук — назва протоки Дніпра. На думку В. Г. Фоменка, назва походить «від древньоуйгурського чи староузбецького слова «бузук» у значенні «розбита, зламана річ». Словом «бузуглук» древньоуйгурські народи називали місце, вкрите руїнами. У цьому значенні, твердить він, це слово відоме з легенд X ст. Звідси й місцевість і річка, де були руїни, названа *Базавлук* [137]. Ця етимологія досить сумнівна, по-перше, тому, що називання річки за місцевістю, а тим більше за ойконімом — явище досить рідкісне (відойконімічні гідроніми на цій території досить нечасті, здебільшого назва річки дає найменування населеному пунктові), по-друге, формант -лук, як гідротермін, тобто слово на означення топорельєфу чи якогось орієнтиру або реалії місцевості, не вживається (принаймні аналогів не має). Не зустрічається він і як топоформант у топонімії даної території. Фонетичні варіанти цієї назви, на які натрапляємо в джерелах, починаючи з XVII ст., не підкріплюють припущення про те, що їй етимономом було слово *бузук*, пор.: (карти XVII ст.), *Базавлукъ* (1697, Величко, I, 48) і в XIX ст. *Базулукъ*, *Базовлукъ*, *Базоглукъ* (див. СГУ). На тюркськомовне походження вказує твір-на основа баз-, можлива з *baš*, *baša*, *базы*, *баз* [32, 87; 103, 1450, 1541], та кінцівка -ук, але етимологія цієї назви залишається нез'ясованою.

Те саме можна сказати й про деякі інші назви того ж походження, напр.: *Чокрак*, *Чукрак*, *Анчокрак*, *Карачокрак*, а також про три річкові назви Запорізької області: *Акчокрак*, *Бегимчокрак*, *Майчокрак*, «яких об'єднує тюркське слово «чокрак» [138, 72], що, як зазначає

О. С. Стрижак, «форму чоловічого роду зберігають у зв'язку з своєю структурою, ускладненою іншими мовами, наприклад, тюркськими» [115, 106]. Тюркське походження тих назв особливих сумнівів не викликає [139, 120—121], але кожна з них вимагає окремих досліджень.

Гідроніми *Чокрак* (пр. Обиточної в Приазов'ї) і *Чукрак* (пр. Юшанли в бас. оз. Молочного) походять, за М. Фасмером, з кримсько-татарського *чокрак* «джерело», «жива, здорова вода» [136, 558]. Цей компонент виступає і в композитах: *Карачокрак* і *Анчокрак* (і *Янчокрак*). Що ж до перших компонентів тих композитів, то думки дослідників розділились. О. С. Стрижак, спираючись у цитованій праці на дослідження інших топонімів, не поділяє думки М. Фасмера, який перший компонент назви *Карачокрак* виводить з кримсько-татарського кага «чорний». В. Г. Фоменко пов'язує *кара* у назві *Карачокрак* з поняттям «чорний народ», «чорна робота» [138, 72]. Він не приєднується і до спроб Є. М. Мурзаєва та О. М. Кононова «пояснити цей компонент із древньотюрк. *кара* «земля» (аналогічно «ак», не «біла», а «та, що біжить»). Вслід за Є. Койчубаєвим [48, 185—186] він виводить цю назву від тюрк. *кыр*, *кыра*, *кырат* «гора, сопка» (а < ы) [115, 94—95].

Анчокрак (л. Домузли, вп. в Азовське море) і *Янчокрак* (л. Дніпра), всупереч тлумаченню Д. І. Яворницького, який перший компонент *-ан* виводить з тюрк. «новий», а другий з *чокрак* «назва птаха», мають пояснення М. Фасмера, а слідом за ним і О. С. Стрижака як кримсько-татарське *jan*, відоме також у башкирській, узбецькій, азербайджанській в значенні «сторона, бік», а звідси «тогобічний чокрак», «зачокрак» [115, 94—95]. Пояснення компонента *чокрак* «назва птаха», яке дав Д. І. Яворницький, аж ніяк не може бути прийняте. Очевидно, йдеться про той же *чокрак* «джерело».

Щодо назв *Янчур* (з вар. *Янчул*) і *Гайчур* (з вар. *Гайчул*), то етимології їх у лінгвістичній літературі не належать до повністю з'ясованих. Досить сказати, що у виданні «Історія міст і сіл України» спроба їх народного етимологізування аж ніяк не може претендувати навіть на віддалену наукову достовірність [38, 654]¹⁴. Пояснен-

¹⁴ «Вздовж Возчої пролягав Муравський шлях, яким яничари в неволю гнали українських селян. Відтоді залишилися татарські

ня цим назвам як тюркським з компонентом *-чул, -чел* «степ» дав В. Г. Фоменко [138, 72]. Перший компонент у назві *Гайчур* він виводить з *гат* «лінія, границя», а *ян* у назві *Янчур* з *ян* «збоку, поряд» [138, 72]. Ця гіпотеза не позбавлена певних підстав, але разом з тим викликає і застереження хоча б тому, що навряд чи апелятиви «степ» і «лінія» могли лягти в основу назви. Знаємо, що обидві річки територіально близькі (*Янчур* — пр. Гайчура, а *Гайчур* л. Вовчої, л. Самари, л. Дніпра) і належать до одного водотічного ланцюжка, отже, якийсь границь між ними немає. Можна припустити, що обидві назви своїм другим компонентом мають *-чул*, що у ногайській мові означає «степ» [102, 2175; 89, 88]. У місцевій говірці обидві річки вимовляються з однаковим другим компонентом *-чул*. Правда, не виключене припущення, що в назві *Гайчур* маємо справу з компонентом *-чур* в значенні «шум» [102, 2172]. Перший компонент *-яп* в тюрк. мовах «великий» і «бік» [102, 79, 78]; компонент *гай* — *ај* як препозитивна підсилувальна частка [32, 25] до поняття *шум* можлива, а до поняття *ріка* — ні. Тому не можна і таке пояснення вважати остаточною. Незаперечним залишається тільки факт їх тюркськомовності та факт не втрати ними їх зв'язку з етимологією, а звідси із його морфологічною структурою, яка в більшій мірі, ніж семантика, дозволяє «намітити ізоглосні області і динаміку словотворення гідронімії» [128, 19]. Їх адаптація на слов'янському ґрунті пішла по фонетичній лінії. Пор. варіанти річкової назви *Гайчур* в діяхронії, починаючи з XVIII ст.: *Гайчул, Гайчур, Гайчуль, Гайчула, Гачул, Гайчул, Ганчуль, Ганчол, Гончул, Янчул, Анчу, Ганчур, Гайчуг, Gantzoel, Гайча, Генчул* (СГУ, стаття *Гайчур*). До назв жін. роду, які характеризують гідронімікон України і кількісно переважають, вони залишились у родокатегоріальній опозиції.

У басейні Дністра, Серету, Пруту і в межиріччі між Дністром та Південним Бугом серед великої густоти

найменування приток Вовчої — *Гайчур* і *Янчул*» [38, 654]. Апелятивом «яничари» при його розчленуванні *ян* — *чар* ще в якійсь мірі, принаймні першим компонентом *ян*, можна пояснити річкову назву *Янчул*, але для *Гайчур* вже ніяких, навіть зовнішніх, фонетичних збігів немає. Цілком очевидно, що таке етимологізування позбавлене будь-яких підстав.

слов'янських чи слов'янізованих фемінінних річкових назв з прозорою і непрозорою семантикою іменників I і III відмін та прикметників жін. роду кореневі (тематичні) гідролексеми чол. роду виділяються здебільшого як іншомовні, реліктні, тобто такі, що виникли на іншій мовній основі і не підпали під лексичне переосмислення та фемінізацію.

На фоні великої маси гідролексем жін. роду (іменників I відміни), напр.: *Яблунька, Кремлянка, Дубрівка, Крупка, Берестина, Кошара, Опака, Зубра, Жорна, Рона, Завадка, Рожанка, Головчанка, Копанка, Близниця, Бутивля, Жижва, Свіча, Охаба, Сивка, Зборигора, Лімниця, Чечва, Луква, Унява, Стрипа, Нічва, Качава, Нічлава, Тягинка, Кіззя, Сквиля, Суржа, Ушиця, Серебря, Немія, Кам'янка, Млинівка*, і прикметників: *Болотна, Лютичина, Остра, Теревна, Кульна, Чорна* та іменників III відміни: *Нетіч, Білоч, Березань* та інші, такі гідролексеми чол. роду, як напр.: *Сукіль, Петрос, Глодос, Онут, Салатрук, Калюс, Вазлуй, Опал, Тилігул, Царегол, Ягорлик, Темуш*, виглядають іноморфними, чи, інакше, контрастивними до фемінінних гідролексем.

Свою чужомовність вони виявляють насамперед морфологічними формантами (суфіксами чи кінцівками, фіналями), а разом з тим і непрозорістю семантики. Марковані форманти дають можливість визначити мовну залежність деяких з названих вище маскулінних гідронімів. Правда, окремі форманти, як, напр.: *-лик, -ул*, які є і в тюркських мовах, і в молдавській (та румунській), самі по собі не здатні етимологічно ідентифікувати назву (*Ягорлик, Тилігул*). Належність до тієї чи іншої мови визначається за семантикою твірної основи або за родами аналогів. *Ягорлик* з аналогом *Єгорлик*, за Фасмером, походить від кримсько-татарського *āgrilik* «кривизна» [136, 546; 134, 8], *āgrī* «кривий» [99, 705]. *Тилігул*, а також *Teligol, Deligiol* з кипчацько-караїмського *tāli* «дурний, безумний», турецько-чагатського *dā-ti* — те ж + *göl* «озеро» [101, 1083; 102, 1678] і татарського *tīli* «дурний» [102, 1384]. Первісно «бурхлива ріка», тому що весною вона бурлить, а в іншу пору спокійна [136, 57].

Романського походження прикметниковий суфікс *-ос* [42, 23] (хоч є й еллінський його аналог), іменниковий *-ус*, «топонімізований формант родового-давального від-

мінка -луй», який «вказує на присвійність» [42, 23] і словотвірний суфікс -ел(ь). Назви: *Петрос* (л. Лімниці), *Глодос* (пот. в бас. Пруту), *Калюс* (л. Дністра), *Вазлуй* (л. Мурафи) тим формангом вже виявляють свою романськомовну основу. Щодо суфікса -ель, як, наприклад, у назві *Серетель*, походження якого не викликає особливого сумніву [42, 24], то він можливий у гідролексемі *Сукіль* (*Сукель*) при поєднанні -ель з можливо нероманським коренем *сук-*.

В абсолютній меншості до фемінінних гідролексем є маскулінні назви у басейні Дунаю, і зокрема річок Пруту, Серету, Тиси, і в межиріччі між басейнами річок Прут і Дністер.

Гідронімія тих басейнів в основному українська, або структурно адаптована на українськомовному ґрунті, а тому у випадках, де це можливо, фемінізована. Пор. українські: *Черешенька, Яблониця, Мокрянка, Лужанка, Стайка, Озерянка, Сокирниця, Лопушна, Голятинка, Форещинка, Бистра, Синявка, Славка, Віча, Стужиця, Стара, Мочонка, Мочила, Кам'яничка, Люта, Білка, Ключівка, Добривідка, Березівка, Чорнявка, Гнилиця, Задубрівка, Невольниця, Коров'я.*

Поряд з українськими (чи загалом протослов'янськими) гідролексемами жіночого роду в тому ж роді виступають й ті з іншомовних, яких під цей рід підвели не лише гідрогерміни, що його запрограмували, а й фонеморфічна структура. Формантами, що відігравали роль морфологічних субститутів були, наприклад, формант -ва, який, за словами В. Н. Топорова і О. М. Трубачова, «прикриває утворення, що належать різним мовам» [128, 154], в тому числі споконвічно слов'янські, які утворилися з *ǃ* [128, 18], балтійські [128, 168] та інші індоєвропейські, пор.: *Боржава, Бачава, Обава, Осава, Тересва*. Форманти -са, -оса, перший з яких може мати іллірійсько-кельтське походження, як очевидно у назвах *Арса, Анса* з похідним утворенням *Аншиця* (який править за норму, а *Анса* є тільки варіантом), а другий — балтійське, ймовірно у назві *Скиноса*. У назвах на -ва, як і у назвах на -са, -оса, не відбувалась фемінізація, а тільки морфологічна субституція, яку можна пояснити тільки певною двомовністю в ті історичні періоди, в які створювалась ця назва.

Фемінінні українські і субституційовані іншомовні гідролексеми в системі назв рік і річок басейнів Пруту, Серету і Дністра становлять переважну більшість. Чоловічий рід протиставляється їм в основному по лінії непрозорості, а звідси й чужомовності семантики та іншогенетичної морфологічної структури. Маскулінні іншомовні назви тут, у верхів'ях течій, переважно романського походження, у понизов'ї — тюркського, не без окремих слідів, треба припускати, скіфсько-іранського і навіть кельтського субстратів. Пор.: у верхів'ях такі назви, як *Гирбос, Лупулуй, Корбулуй, Фросиниш, Перкалаб, Турбат, Серетель, Езерул, Корбул, Кетросул* (у бас. Пруту), *Бісків, Вледеску, Томескул, Берень, Гулуй, Какач, Крецулуй, Баджи-Илуй, Колан, Тражан* та ін., і в понизов'ї: *Киргиж, Ташлик, Анчокрак, Карадай, Джалар, Чилігідер, Брезой, Карадай, Курудер, Хаджидер* та ін. [42, 11; СГУ].

Молдавські і румунські словотворчі суфікси: *-уй* (із значенням посесивності), *-еск(у)* (відантропонімічний), *-ель, -ан* (топонімічні) — досить яскраво вказують на їх романський, якщо не лексико-семантичний, то принаймні словотвірний ґрунт [42, 24]. Пор.: присвійні — *Лупулуй, Баджи-Илуй, Гулуй, Крецулуй*, відантропонімічні: *Вледеску, Томескул*, і загальнотопонімічні: *Серетель, Колан, Тражан* [42, 24]. Романська лексико-семантична основа чітко проглядається у назві *Перкалаб* (лівий витік Білого Черемошу), яка, як пише про це Ю. О. Карпенко, «виявляє безперечний зв'язок з молдавським історизмом *пыркалаб* — «начальник повіту і комендант фортеці». Однак сам топонім міг з'явитися і на слов'янському ґрунті — як присвійне утворення з суфіксом *-їь*, сліди якого згодом стерлися... У цьому разі топонім був спочатку назвою місцевості, а вже пізніше став іменувати й річку» [42, 22].

Тюркськомовна основа впізнається по перелічених вище компонентах: *-лик* (пор. *Ташлик*), *-ак* (пор. *Анчокрак*), *-дер* (пор. *Чилігідер, Хаджидер*); лексико-семантична проглядається у таких основах, як *Хаджи Киргиж*, де у назві *Хаджидер хаджи* — *hađ* — слово, зв'язане з місцем паломництва, або молитв, або якогось обряду [32, 199]. Словом *хаджи (гаджи)* називають людей, які відвідали святі місця. *Дер(е)* — це місцевий гідротер-

мін, відбитий в гідронімії Криму, Північного Приазов'я і в басейні нижньої течії Сіверського Дінця.

У назві *Кіргіж кір* — кір «болото», «грязюка» [32, 159; 102, 1408], а gīz може бути назвою птаха, прикметником «дорогий» чи «скупий» [32, 449, 450]. На користь припущення про те, що назва *Кіргіж* своїм компонентом має слово *кір* в значенні «болото», говорять семантичні ряди: річка // болото в гідроніміконі Північного Причорномор'я, правда, хронологічно давнішої — скіфо-іранської доби, але й пізнішої, що могла збігатись з часом утворення назви в різних індоевропейських [94, 102, 108—109] і тюркських мовах. Звідки походять обидва гідроніми, остаточно встановлювати не беремось. З певністю можна говорити тільки про те, що їх чоловічий рід прийшов до української гідронімії разом з етимомом і що назва народилась в тюркськомовному середовищі.

У Приазов'ї, на землях пізнього заселення їх слов'янами, в тому числі й українцями, в мікро-, а частково і в мезогідронімії переважають українські гідролексеми жіночого роду, здебільшого прикметники (пор.: *Солона, Грузька, Водяна, Берестова, Зелена, Широка, Суха, Гірка, Кріпенька, Герасимова, Любима, Вільхова, Клинова, Харцизька, Орлова, Оріхова*) і меншою мірою іменники з топонімічним суфіксом -к(а): *Арабка, Севастянівка, Дубівка, Каменка, Дубрівка, Орлівка*). Іншомовний — скіфо-іранський — субстрат виявляє мікрогідронімія, субституїювана по лінії категорії роду, отже, така, в якій жіночий рід первісний. Тюркськомовний субстрат просочується в мезогідронімії, при тому тюркськомовні гідролексеми на цьому терені в ній пролягають доволі цілісними масивами. Пор.: *Ятманай, Тащенак, Сисахулах, Чингул, Куркулак, Крульман, Курушан, Темрюк, Каратиш* та ін. Серед маскулінних є назви з місцевим гідротерміном *кулак (хулах) Сасикулак і Куркулак*, тап «занурювати» [32, 336] — *Крульман*, з ногайським мана «сховище»: *Ятманай*, кага в значенні не «чорний», а «земля», «суша» (ряди: вода // земля поширені в тюркському гідроніміконі [48, 186]) — *Каратиш і -ах, -ак* в значенні «достаток», «багатство води в ріках «озерах» [48, 185] — *Тащенак*. Структура назв, зокрема кінцевих компонентів — їх морфологічних індикаторів, привела до

підведення їх під чоловічий рід, або під іменники II відміни, що закінчуються на приголосний; звідси їх категорія роду.

У басейні Сіверського Дінця, тобто на землях пізнього заселення, в галузі мезо- і мікрогідронімії співвідношення, з одного боку, східнослов'янські (переважно українські чи українізовані; відантропонімічні, а на суміжних українсько-російських регіонах і російські), з другого — іншомовні, явно з перевагою слов'янських, а для останніх визначальним є жін. рід. Пор.: *Вовча, Плотва, Стариця, Філатівка, Розрита, Хотімля, Гнилиця, Гусинка, Таганка, Бабка, Филімонова, Тетліга, Чередникова, Криворотівка, Немишля, Черемошна, Водолажка, Княжна, Попільна, Куп'янка, Очеретувата, Грузька, Широка, Дуванка, Попасна, Журавка*. Іменникових деривативних переважно з суфіксом -к та прикметникових (якісних, відносних і навіть діеприкметникових: *Розрита*) утворень в гідроніміконі цього басейну майже порівну. Наявність дериватів з суфіксом -к і якісно-прикметникових гідроструктур є вже в якійсь мірі свідченням пізньої стадії їх найменування, стадії, яка не відбила слідів етномовних процесів, що відбувались протягом століть і навіть тисячоліть на цій території, та наслідків численних фонетичних, граматичних змін самої мови. Серед маси такого типу найменувань іншомовні назви спорадичні, майже реліктні: *Айдар, Ковсуг, Євсуг, Деркул* виділяються як опозиційні не лише по лінії семантики, прозорої і непрозорої, але й структури, зокрема розрізнення родів.

Два морфемні аналоги *Євсуг* і *Ковсуг* твірною основою мають тюркський апелятив: *sug* «вода» [32, 513; 89, 88]. Назва *Деркул* свою тюркськомовну основу виявляє формантом -ул. Осторонь, не вписуючись ні в один із структурних рядів гідролексем тієї території, стоїть назва *Айдар*. Але навіть сам позагруповий «статус» дає підстави для віднесення її до неясних семантикою та морфологічною структурою, а значить і опозиційних.

Таким чином, опозиція слов'янські // іншомовні у значній кількості випадків досить чітко співвідноситься у межах одновидових і однорегіональних гідролексем з конфронтацією жін. і чол. родів. Остання яскраво проявляється навіть тоді, коли семантика іншомовних лексем залишається нез'ясованою, а прозорість сло-

в'янських оманливою (не кажучи про те, що й прозорості інколи немає, бо під слов'янські підведені й ті, яким життя дали різні етномовні племена, що в давнину заселяли територію України і які в пам'ять про себе залишили нерозгадані назви, оформлені потім словотворчими і словозмінними формантами української мови). Можливо саме семантична нез'ясованість іншомовних утримує і стабілізує опозиційність роду.

Другим протиставленням є протиставлення родів, яке йде по лінії апелятивів чи номенклатур: ріка, річка // потік, струмок, ручай, доплив, рукав, звір, ізвір (з молд. «джерело», «потік»); ізвір, *isvor*, запозичений із ст.-слов., пор. д.-руськ. *изворь* [112, 1042] в значенні «джерело», «витік»¹⁵. Як зазначає С. Я. Павлюк, слов'янський гідротермін *ізвір*, який перейшов у молдавську мову, а звідси назад в українську, є «зворотним слов'янізмом» [90, 76], та балка, з одного боку, яр (ерик, бакай) з другого. В основі цього протиставлення лежить структурна модель апелятива разом з цілою системою його дериваційних формантів у їх родовій визначеності, або (рідше) сам апелятив, який після лексикалізації словосполучення домислюється у його родовій формі. Це, як правило, протиставлення більших водних магістралей до менших, притому більших — жіп. роду і менших — чол. Звичайно, це протиставлення може бути зовнішнім, не зв'язаним ні хронологічно, ні типологією найменування, хоч обов'язково територіально (місцем розташування чи ланцюжком протікання). Єдиним критерієм, що дає підстави вбачати в цій опозиції апелятивну підоснову, є співвідношення між ними по лінії різниць величин, тобто варіацій «матеріальної кількості», а значить, домінування і підпорядкування. Кожен з річкових басейнів дає чимало прикладів такої варіації. Обмежимося вибірковими прикладами у кожному з басейнів великих рік. Пор. у бас. Дунаю: *Ріка — Чеховець, Путила — Рипень, Путила — Сторонець, Біла Тиса — Стоговець, Тиса — Білий*; у бас. Дністра: *Суха Слобідка — Суходіл, Стрипа — Вільховець, Бистриця — Бухтовець, Бистриця —*

¹⁵ У розмовно-говірковому мовленні цей географічний термін має значення і «гірський потік». Пор. у Лесі України в «Лісовій пісні»: «Збігав я гори, доли, яри, *ізвори* — милішої коханки нема від озерянки» (*Ліся Українка*. Зібр. творів у 10-т., т. 5. К., 1964, с. 201).

Битковець, Бистриця — Луковець, Хотимирка — Чортовець, Луквиця — Чорний, Бистриця — Довжинець, Лимниця — Дарів, Свіча — Нетіч, Сивка — Кропивник; у бас. Південного Бугу: Кодима — Гедзилів Яр; у бас. Дніпра: Балка-Білозерка — Балка-Виднорід, Стара — Старик, Стара Десна — Старик, Старуха — Старик, Сироватка — Бобрик, Кобилячка — Вовчик, Уборть — Глушковицький, Сула — Бобрик, Сула — Сліпорід, Убідь — Рівчак, Очеретянка — Глибинець, Вирка — Верхній; у бас. Сіверського Дінця: Комишна — Березовий, Велика Кам'янка — Довжик, Нагольна — Ровеньок, Борова — Єрик. Ця лінія контрастування можлива тільки там, де усвідомлена різниця величин, притому у межах якоїсь певної території.

Опозиція по лінії номенклатур *ріка — потік, річка — доплив (ручай, струмок)* може збігатись з третім протиставленням по лінії морфологічних типів, тобто кореневих і деривативних утворень, чи інакше — вихідних і похідних структур, які різняться категорією роду. Сюди належать прикметникові, а серед них і субстантивовані утворення, де єдиним показником роду виступає флексія. Таке протиставлення можливе серед гідролексем одного річкового басейну, зв'язаних ланцюжком протікання або принаймні однією територією, якщо не одним басейном. Отже, наприклад, у басейні Тиси такими величинами, а звідси родовими протиставними парами є: *Бистра — Бистрець, Черлена — Черлений; у бас. Дністра: Бистриця — Бистрик, Ільниця — Іловець, Рибниця — Рибник; у бас. Південного Бугу: Соб — Собок; у басейні Дніпра: Оріль — Орчик, Хомора — Хоморець, Мерло (з кол. Мерла) — Мірчик, Мерчик (з кол. Мерльчик), Ірпа — Ірпінь, В'юниця — В'юнія (з кол. В'юн), Бобриця — Бобер і Бобрик, Гнилоп'ятка — Гнилоп'ять, Тетерівка — Тетерів, Тростяниця — Тростянець, Лебединка — Лебединець, Гуска — Гусь, Каранька — Карань; у бас. Сіверського Дінця: Луганка (Лугань) — Луганчик, Нагольна — Нагольчик, Вільхова — Вільхівчик (чи Вільхівка — Вільхівчик), Вовча — Вовчик, Боровенька — Боровик.*

Як бачимо, опозиція по лінії матеріальної варіації виражається або через структурні варіанти однієї гідролексеми, або через лексеми, у чий морфологічній структурі відбиті різні родові категорії їх апелютивів. Ці

опозиції, дарма що представлені незначною кількістю прикладів, є досить істотними.

Крім пар, в основі морфемної будови яких лежить відмінність матеріальна (менші і більші річки), якісна (сильніша чи слабша течія), є пари, де різниця родів може будуватись на різниці чоловічої і жіночої статей, напр.: *Гуска — Гусь, Бобриця — Бобер (Бобрик), В'юниця — В'юн, Самка — Самець (Самчик)*. У цьому відбивається первісний антропоморфізм не лише у сприйманні природи, але й у називанні її природних явищ.

Чергування морфемних формантів (суфіксально-суфіксальних, безсуфіксально-суфіксальних) має в основі протиставлення за принципом домінування і підпорядкування. Варіації гідролексем відбуваються у таких парах: *-иц(я) -ець; -иц(я) -ик; -к(а) -ець; -еньк(а) -ик; к(а) — -чик; -к(а) -ець*; безсуфіксальна основа — суфіксальна, суфіксальна основа — безсуфіксальна. У прикметниках це протиставлення, як правило, жіночої родової форми чоловічій (*Черлена — Черлений*); у іменниках — це чергування суфіксів словоутворюючих і слововідтінюючих (демінітивних).

Аналогічні морфемні варіації можуть виступати в гідронімних парах, не зв'язаних територіально, а значить і кількісною відмінністю, але зумовлених однією системою способів і засобів словотворення, напр.: *Дона — Донець, Буга — Буг, Калинівка — Калинів, Лип'янка — Липовець, Ясениця — Ясенець, Студениця — Студенець, Вікна — Вікниця, Довга — Довжинець*. Ці пари створювались не попарно, тобто без протиставлення величин, а звідси словотворчих формантів, без протиставлення антропоморфізованих понять. Очевидно, в їх родових категоріях, як і у факті родового протиставлення, тут більше одинично-випадкового, ніж закономірного, зумовленого необхідністю диференціації в рамках категорії роду однакових одиниць одного лексичного гнізда. Ці родові різниці слід розглядати більш у загальномовному, ніж ономастичному плані, хоч і належать вони до умовно названої ономастичної граматики.

Чоловічий рід як вияв субстратності

Більшість назв річок, що протікають на одноетнічній території або принаймні такій, де відчутна перевага одного етносу — українського, як показано вище, жіночого роду.

Чоловічий рід властивий переважно гідролексемам: 1) іншомовного походження, морфологічна структура яких і рід співвідносні їх етимону або підведені на основі структурних формантів під словозмінну модель іменників чоловічого роду; 2) дериватам із суфіксами чоловічого роду; 3) кореневим словам, в основі яких поняття статі, напр.: *Гусь, Бик*.

Перша група — назви іншомовного походження, але структурно адаптовані. Друга група — це похідні утворення пізнішого найменування, рід яких є елементом граматики. Третя група малочисельна. Свій рід вона завдячує лексичному значенню. Увагу привертає тільки перша група — іншомовні назви. Їх рід може бути субстратно-типологічним або формально-детермінованим. Він або первинний, або вторинний. Як вторинний має всі підстави розглядатись опозиційним до слов'янськомовних водних назв. Як первинний він основний, автохтонний, безвідносний до плану опозиції і непідвладний вирівнюванню до української гідронімотворчої моделі.

Розглянуті вище іншомовні маскулінні гідролексеми групи «Б», що на окремих теренах пролягають більш чи менш суцільними масивами, є, як видно, лише вкрапленнями субстратного й адстратного характеру в системі загальнослов'янських і хронологічно українських річкових назв. Тому можуть і повинні розглядатись як опозиційні до основного українського назвотворчого еталона для гідрооб'єктів другої величини — фемінінної гідролексеми.

Поряд з тими іншомовними гідролексемами чоловічого роду, що віддзеркалюють певну мовну, а звідси й етнічну опозиційність, засвідчену на території колись різноплемянних міграцій, а сьогодні в значній мірі моноетнічній, чи паритетній на двомовних регіонах, в гідроніміконі України існує ще цілий ряд реліктових маскулінних гідролексем групи «А». Їх рід не підводиться ні під яке протиставлення, основане на різниці структур різних мов, бо складався він історично шляхом

структурно-еволюційних змін або формувався незалежно від оптимальної для даного виду української гідронімної моделі і, можливо, задовго до того, як вона остаточно визначилась.

Це, насамперед, назви багатьох великих рік, що більшою чи меншою частиною своєї течії охоплюють територію України. Своє найменування та граматичну форму вони отримали в дописемний період і вже «готовими» прийшли в українську мову. Далі йдуть назви окремих менших рік, територія протікання яких збігається з українською етнічною. Вони мають своєрідну, дечим відмінну від загальної маси «стереотипів», історію найменування, свою діахронію граматичного оформлення.

До першої групи належать назви п'яти найбільших водних артерій України: *Дніпра, Дністра, Дунаю, Дону, Дінця (Сіверського)*, з яких один *Дон* не тече по території УРСР, але на шляху свого протікання сягає й українського мовно-етнічного ареалу. Визначення категорії роду кожної з них зумовлене їх походженням, а також тими семантичними зрушеннями і структурними змінами, які сталися в кожній з них протягом віків. Всі ці п'ять назв, як гадають дослідники [81, 127; 94, 101; 92, 75—76], зв'язані з іранським компонентом *допа* — *допу*, що означає «вода», «ріка» і має ряд фонетичних варіантів: *дуна, дон, дн(і)* [133, 528—529]. Є спроби зв'язувати цей компонент з і.-е. основою *dapu* «текти» [81, 127]. При всіх цих гіпотезах незаперечною залишається думка, що компонент *дон, дуп, дп* є все ж таки спільним для всіх п'яти гідролексем.

Так, назва *Дон*, за припущенням багатьох учених, чистий варіант іран. *доп* «вода», «ріка», можливо авест. *dāpu*, жін. рід «ріка», яке і дало ст.-грецьк. *ταπαις*, чол. рід із зміною *d : t* [133, 528—529], або, як пояснює О. М. Трубачов, «форма, яка, зокрема, в гідронімах *Дъп (ѣргъ), *Дъп (ѣтгъ) пройшла фракійський (дакський) звуковий процес: іран *dn > *dānp*» [130, 217].

Донець — це демінутив від *Дон* з слов'янським суфіксом *-ець*. Рід цих двох гідролексем апріорно даний: у першому випадку вихідною структурою іранського етимона, навіть якщо у час найменування ця структура позбавлена була родокатегоріального вираження, у другому — вже слов'янізованою похідною граматичною структурою.

Назва *Дунай*, на думку її етимологів, зокрема О. І. Соболевського, П. Кречмера, М. Фасмера, В. П. Петрова, першим компонентом має те ж іранське *dup* — *dupa*, фонетично видозмінюване в різних індоєвропейських мовах [133, 552—553; 81, 130]. Щодо наявності другого компонента та його походження, думки вчених ще більше розходяться. Одні в онімі *Дунай* вбачають цей другий компонент і виводять його з іран. (сарм.) — *avi* — «вівця» (О. І. Соболевський), отже, «овеча вода», що, як твердить В. Фасмер, неправдоподібно і тому цілком неприйнятне [133, 553]; інші не бачать другого компонента і всю назву готові віднести або до і.-е. основи *dheu — «бігти», «текти» (Т. Лер-Сплавінський), або до і.-е. гідроніма *danu (Г. Іванеску) [133, 553; 81, 130]. Щодо кінцівки *-aj* та *-av*, *-uv*, то В. П. Петров висловив думку, що це суфікси, засвідчені в балтійських мовах, «де зустрічаються форми на зразок *dup-avas*, *Dup-ava*, *Vard-ava*, *Vard-uva*, *Vart-ava*, *Vart-aja*» [94, 110—111].

Якими б не були лексичні асоціації гідроніма *Дунай* і що б не вважати його етимомом, незаперечним залишається факт його давності, ймовірно ще дослов'янської доби і його однорядності з фонетично видозміненим компонентом *dup*. В абсолютній більшості і.-е. мов і їх говірок назва *Дунай* оформлена чол. родом. Пор.: ст.-грецьк. *Δουναῖς* і *Ἰστρος*, звідки сирійське *Dōlabis*, кельт.-скіфськ. *matōas*, латинськ. *Dānūvius*, *Dānūbius*, нім. *Donaui* і в слов'янських: рос. *Дунай*, білор. *Дунай*, ст.-слов. *Доунавъ*, болг. *Дунав*, сербохорв. *Дунав*, *Дунав(о)*, д.-серб. *Дунавъ*, чеськ. *Dupaј*, польськ. *Dupaј* [133, 553; 81, 130], словацьк. *Dupaј*, а також литовськ. *Dupaјus* і тільки фемінінне рум. *Dupaņa* та як варіант словенськ. *Dopava* поряд з *Dupaј*. Правда, в історичних пам'ятках XVIII—XIX ст. зустрічаються різноговіркові форми: *Dupabіo*, чоловічого роду *Dupabe*, середнього роду та *Дуна*, род. *Дуны* — жіночого роду, очевидно, під впливом тур. *Тупа* (СГУ, стаття: **Дунай**). Але це поодинокі морфологічні варіанти, нестійкі ні в часі, ні в просторі. Вся ця історія розвитку назви фіксує фактично стабільну її маскуліну форму, а така форма наявна і в різномовних її аналогах. У світлі тих аналогів і українське чоловічородове *Дунай* можна вважати первісним, що на український мовний ґрунт потрапило готовим і не вимагало ні фонетичної, ні граматичної адаптації.

Етимологія назв *Дніпро* і *Дністер*, зокрема їх других компонентів, не зовсім ясна, проте на сьогодні утвердились вже досить переконливі тлумачення. Так, усталилась думка, вперше висловлена О. І. Соболевським, а тепер по-новому інтерпретована та висвітлена Ю. О. Карпенком, про те, що елементи *-іпр* та *-істр* є скоріше «слідами давніх назв, до яких скіфи додали географічний термін *Дн-* (*Danu*)» [39, 12]. На користь такого припущення висувається факт йменування фракійцями цієї ріки — *Істрос*, з якою добре узгоджується зміст другої, пізнішої назви цієї ріки *Тірас*. Обидві означають «швидкий». При цьому можна припускати, що *Тірас* є скіфським перекладом фракійського *Істрос*, яку «інше угруповання скіфів законсервувало в назві *Дністер*» [39, 13]. У гідронімі *Дніпро* той же дослідник вбачає «консервацію найдавнішої (теж фракійської) назви цієї ріки *Іпр*. При цьому ім'я *Борісфен* (*Борістенес*) знову ж таки є скіфським перекладом назви *Іпр. Орієнтований зміст обох гідронімів — «широкий» [39, 13]. Дещо інакше другий елемент *-іпр* пояснює В. П. Петров. Виходячи з формальної, внутрішньої структури назви *Дніпро* і спираючись на систему співвідношень по лінії структурних аналогів гідронімного ряду в районах Північного Причорномор'я, тобто таких аналогів, як: *Пората*, *Порітос*, *Піретос*, а також *Прут* (пізніша форма з занепадом голосного — *о*), В. П. Петров показує, що *Дніпро* — *Данапріс* — це двочленна назва з першою часткою *дан-* і другою *-пар*. Обидва ці компоненти є апелятивами із значенням «вода», «ріка». Таким чином, назва становить собою сполучення двох гідронімів типу: ріка + ріка, властиве гідролексемам Припонтиди [94, 101]. Якщо є слушною гіпотеза В. П. Петрова про *-пар* або Ю. О. Карпенка про *-іпр* [39, 12—13], то приймається припущення, що родова форма гідроніма *Дніпро* запрограмована вже структурою апелятива *-пар*, *-іпр*. Той же рід апріорно даний і гідронімові *Дністер* його компонентом чи формантом *-істр* [94, 110—111]. Але навіть, коли припустити, що композити *Дніпро* і *Дністер* у другій частині апелятиви прикметникової форми, рід яких підпорядкований чоловічому родові іменника *дан-*, *дон-*, то і в такому випадку питання походження їх родової категорії цілком очевидне. Ця категорія субстатна.

Таким чином, у всіх чотирьох названих вище гідронімах маскулінна категорія роду визначилась якщо не первісною категорією, то морфо- чи фоноструктурою апелятивів *-дон, -пар, -стр, -ай* і підтрималась аналогами в індоєвропейських мовах, а також у найближче споріднених слов'янських: пор. рос. *Днепр, Днестр*, укр. *Дніпро, Дністер*, білор. *Дняпро, Днестр*.

В українській мові гідроніми *Дніпро, Дністер* мають і по вертикалі (хронології), і по горизонталі (в міждіалектній проекції) ряд фонетичних, морфологічно-флексійних варіантів. Для гідроніма *Дніпро* хронологічно це такі форми: східнослов'янське *Дънѣпръ* (три склади) [6, 61] далі: *Дънѣпр, Непрѣ, Dnieper, Nepar, Nieper, Niepor, Niper, Nyepar, Dniper* (СГУ, стаття: **Дніпро**) і просторово: *Дніпр, Дніпро*; для гідроніма *Дністер* це хронологічно: *Дънѣстрѣ, Dniester, Dnister, Dnyastr, Nyestr, Nestr, Днистро, Днестрѣ, Днѣстерѣ, Нистерѣ, Ністер* (СГУ, стаття **Дністер**) і просторово: *Дністро, Ністер, Гністер, Дністер*. У всіх цих варіантах їх родова категорія порівняно стала. Вона не мінялась протягом віків, хоч самі назви відбивали різні еволюційні зміни у мові. Не видозмінювалась їх родова форма і в просторовому відношенні, дарма що говіркові основи й надали їм різних фонетичних обрисів. Слід зауважити, що назва *Дніпро*, коли вона стосується не самої ріки, а її старого річища, може відповідно до родової форми апелятива «річище» виступати в формі середнього роду, напр.: *Старе Дніпро* (річище Дніпра), *Нове Дніпро* (річище на лівому березі Дніпра), хоч *Старий Дніпро* (рукав Дніпра).

Категорія чол. роду є первісною, субстратною для таких іншомовних за походженням назв менших рік, які більшим чи меншим відтинком своєї течії охоплюють територію України, як: *Прут, Серет, Буг*. Слов'янське походження останнього тепер вже не викликає особливих сумнівів.

Стосовно назви *Прут* були різні спроби етимологій: із скіфського *Пората* «блід», з ст.-грецьк. *πυρετός* «лихоманка», споконвічно слов'янського «болото» і, нарешті, найбільш переконлива — з іранського апелятива *пората* у значенні «блід» (за М. Фасмером) або в значенні «вода, що бризкає ключем» (за Т. Лером-Сплавінським) [135, 390; 81, 344]. В. П. Петров ввів цей гідронім у

гідронімний ряд з апелятивом — *пар* «ріка» [94, 101], «швидкий» із слов'янським варіантом *rgut*, який виник внаслідок не просто звукової перебудови, а переосмислення чи народної етимології [42, 170]. Структура цього апелятива в його слов'янізованому варіанті зумовила чол. рід назви. У такій родовій формі вона фіксується в пам'ятках староукраїнської мови XIV—XV ст.: *Проуть*, род. одн. *Проута*, *проута*, *Проут*, зн. одн. *Проут*, ор. одн. *проутомъ*, місц. одн. на *Проутѣ*, *Проута*, на *проути* [108, 269].

Назву *Серет* зв'язують з індоєвропейською основою *ser «литися, текти» або із скіфо-іранською *сяронт* з тим же значенням [81, 383]. За дослідженнями О. М. Трубачова, ця назва була «занесена на Дністровське лівобережжя давнім населенням Балканського півострова, що розмовляло на вимерлих пізніше індоєвропейських мовах... Ця назва примикає до назв *Seretion*, *Seretos*, які визначаються як іллірійські залишки в топонімії Балканського півострова» [130, 219]. Але загалом її походження точно не з'ясоване. Відомо тільки, що всі найдавніші фіксовані різномовні варіанти своєю структурою відповідають чоловічому роду. У тій же родовій категорії вона виступає в пам'ятках староукраїнської мови XIV—XV ст.: *Серетъ* і *Сиретъ*, род. одн. *Сирета*, *Сирѣтъ*, *серета* і наз. одн. замість род. до *Сретъ* [108, 340, 346].

Етимологія назви *Буг*, яка стосується двох рік: *Південного* і *Західного Бугу* — не з'ясована. Існує припущення, що обидві ці назви етимологічно не зв'язані: *Південний Буг*, точніше *Бог*, д.-руськ. *Богъ* від слов'янського «біг», а *Західний Буг* від балтослов'янського *bough* «відхиляюсь», «згинаюсь» (Т. Лер-Сплавінський, М. Фасмер) і що це дослов'янські назви [159, 238—241]; проте В. А. Никонов відхиляє цю думку і на основі близькості їх витоків допускає можливість «спільності їх назв» [81, 67]. О. М. Трубачов схиляється до думки, що висловлене колись припущення О. І. Соболевського про іранське походження назви *Буг* (*Південний*) має найбільше підстав бути прийнятим на основі наявності форми *Boϕuϕ* у Костянтина Багрянородного та близькості до іранського гідроніма *Богучар* (п. Дону) [130, 250]. Останнім часом ці назви піддані етимологізації в статті Є. Крамера «Промовляють річкові назви». У ній

обидва гідроніми визнані слов'янськими: Бог від *бог*, що означало «щастя», «достаток», «володар», «той, що дає, ділить, наділяє», а *Буг* від *бгати*, що означає «згинати, скручувати», звідси і зігнутий, як «своєрідний східно-слов'янський діалектизм, метатеза від *гъбати*» [54, 158].

Рід гідролексеми *Буг* міг стабілізуватись безвідносно до свого етимону по лінії лексичних асоціацій з іменниками: бог, біг, але більш імовірно викликаний він фонетичною структурою слова — кореня.

Іншомовний субстрат визначив структуру принаймні кореневої частини, якщо не детермінатива, а звідси й категорію чоловічого роду, в таких гідролексемах басейну Дністра, Пруту і близької за витоками правобережних приток Прип'яті, як: *Стрий*, *Сукіль*, *Збруч*, *Звораш*, *Стир*, *Тибр*, *Черемош*, *Зон*. Звичайно, етимологія кожної з них, навіть найбільш переконлива по лінії семантичних чи морфологічних «трансплантацій», все-таки буде залишатись у межах більш чи менш вірогідних припущень, але сама категорія чоловічого роду, якщо вона не зв'язана з поняттям статі та з словотворчою системою української мови, і, нарешті, не є субстантивованим прикметником, завжди в тій чи іншій мірі буде схилитися до думки про іншомовне (дослов'янське) походження кожної з них.

Назву *Стрий* прийнято виводити із і.-є. *sr «течія, бистринь, крутизна» [81, 396]. Однак В. П. Петров, проводячи аналіз річкових назв за їх компонентними рядами, звернув увагу на той факт, що *Данастріс* (*Дністер*), як двочленна назва, що становила сполучення двох відмінних апелятивів «дан» + «стрий» у своїй нижній течії мала назву «дон»; а у верхній «стрий» [94, 112]. Ця назва ймовірно поширилась на притоку Дністра у його верхній течії — теперішню річку *Стрий*, територія протікання якої між Карпатами і Прип'яттю була територією стріїв [92, 84] (аналогів): *Стир*, *Стрипа*, *Стрий*, *Стрибиця*, *Сестра*, *Сестробиль*, *Стривігор*, *Стрв'яч*, *Стривець*, *Стривігорак*, *Струга*, *Стружка*, за якою і закріпилась. Її структура розвинулась з і.-є. *sr, ст.-грецьк. stris — stris, яке потім на слов'янському ґрунті (як і на балтійському, германському та ін.) дало str, а кореневе *srū → стры. Морфологічна структура назви з кінцевим й могла утворитись як наслідок лексико-семантичного обертопу по лінії: струя → струй → струї-

ти → стрий або по аналогії до такої гідроструктури, як *Дунай*, що менш імовірно. У староукраїнській мові XIV—XV ст. назва виступає у таких варіантах і формах: наз. одн. *стрий*, *striv*, род. одн. *стриа* [108, 394]. У верхів'ях річка *Стрий* із своєю притокою *Стрипою* наближається до витоків річок *Стир* — *Стриш* — правих приток Прип'яті. Всі чотири назви мають спільний корінь *-str*, споріднений з назвою *Стри-й*. *Стрипа* — це двочленна назва з другим балтійським компонентом *-па*; пор.: д.-пруськ. *-аре*, литовськ. *-уре*, латиськ. *-уре* «річка». *Стир* — це чистий корінь [94, 111]. Він і забезпечив їй маскуліну форму. Остання засвідчена в староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст.: *Стырѣ, род. одн. *Стыра*, *Стыра*, дав. одн. *Стыру*, ор. одн. *Стыромѣ* [108, 397]. *Стриш* — дериват з суфіксом *-иш*, який наклався на кореневий голосний основи *стрѣ-стри*.

Гідронім *Сукіль* не зовсім ясний за своєю будовою. Цю назву Я. Розвадовський пов'язує з вербальним прасл. *sъkati*, що має у слов'янських мовах відповідники із значенням «крутити, бухати, точити, прями» [159, 204—205]. Якщо прийняти цю гіпотезу, то утворення слід вважати девербативом з номіналізованою кінцівкою *-ль* і припустити, що назва своїм семантичним ґрунтом має антропоморфізм або метафоризацію, а це не зовсім правдоподібно. Можна, правда, припустити, що це дериват з романським суфіксом *-ель* [42, 43]. Сам корінь нероманського походження і, треба гадати, сягає більш ранньої дослов'янської доби, ймовірно, маємо справу з кельтською або іранською основою, хоч апелювати на лексика тих мов безпосередніх вказівок на цей корінь не дає. Власне, не накреслюються і якісь гідронімні ряди з тематичними аналогами. На суміжному терені маємо тільки один аналог: *Сукіл*, можливо, того ж походження, хоч не виключений ряд з префіксом *су-*: *Суржа*, *Сукич*, на який, як продуктивний у верхній Наддніпрянщині і на близьких землях, вказує В. А. Никонов [79, 88]. Отже, етимологію, а звідси й первісну структуру гідроніма *Сукіль* можна вважати остаточно нез'ясованою. Незаперечним є тільки те, що найдавніший його запис з 1473 р. відтворює назву у формі чол. роду: *Соукиль*, род. одн. *Соукила* [108, 401].

Затемненою є семантика гідроніма *Збруч*. Ймовірно, що це гідронімний архетип. Нез'ясована первісна струк-

тура й значення формата -уч, який в загальних словах є суфіксом дієприкметника теперішнього часу. Не включено, що це специфічно гідронімнотворчий суфікс із значенням протяжності, просторовості. Аналогічний формант наявний у назвах *Слuch*, причому у гідронімі *Слuch* він виступає у жіночій родовій формі. Це свідчить про те, що він аж ніяк не є показником роду. Стосовно гідроніма *Слuch* в лінгвістичній науці утримувалась думка про його слов'янське походження із слов'янського *сълѣчь — *слукий* «зігнутий, скривлений», яку відстоювали Т. Лер-Сплавінський та М. Фасмер. Але вона позбавлена підстав, бо *Слuch* не можна вважати континуантом дієприкметника від дієслова *сълучити*, оскільки *ч* тут кореневе. Цю гіпотезу піддали сумнівові В. М. Топоров і О. М. Трубачов, допустивши в цьому гідронімі субстратно-балтійську основу [128, 208]. Власне, таке припущення може пролити світло і на розв'язання його жіночородової структури, але загалом її походження залишається нез'ясованим. У формі жін. роду цей гідронім фіксується у пам'ятках староукраїнської мови XV ст. Пор.: *Слоучь, місц. одн. на *Слоучи*, *Случи*, *Sluczy* [108, 358]: «на... стороні *Случи*» [2, 90]. Власне, тільки історична традиція сприяла закріпленню родової категорії за річковою назвою *Слuch*, бо сама структура, тобто кінцевий напівм'який шиплячий *ч* релевантною родовою ознакою бути не міг (адже іменники, закінчені на шиплячий, були в давнину або чол., або жін. родів і належали до *і*-основ). У структурного аналога *Збруч* — форма чоловічого роду, яка, очевидно, так само субстратна, як і сам гідронім.

Гідролексема *Текуч*, а також з неукраїнської етнічної території *Овруч* є дієприкметниковим утворенням: *Текуч* — *текучий*, *Овруч* — *вручий* — з вторинним *о* — пор.: *врѣти* — *врѣшти*, польськ. *wrząć*, *wrzący* (*кипіти* — *кип'ячий*).

Етимологія гідроніма *Черемош* неясна. З певністю можна сказати, що з слов'янським апелятивом «черемха» вона не зв'язана. Непереконливою є спроба пов'язати її з породою оленя, як це зробив В. Ф. Курильчук¹⁶.

¹⁶ Назву Черемош В. Ф. Курильчук виводить з лат. *servus mosches*, рум. *serb de mosc*, що означає «кабарга» — гірський олень. Див.: Курильчук В. Ф. Назви водотоків Верховинського району Івано-Франківщини (машин., в арх. Ін-ту мовознавства АН УРСР).

Знаємо тільки, що у своїй найдавнішій фіксації з 1424 р. ця назва виступає у формі чол. роду: на *Черемоши* [108, 536], а в сучасних говірках південно-західного наріччя української мови вона, як констатує Ю. О. Карпенко, має форми і чоловічого, і жіночого родів: *Черемош* — *Черемоша* і *Черемош* — *Черемши* [41, 34]. Очевидно, писемна традиція, але аж ніяк не говірково-розмовна, у родокатегоріальній стабілізації цього гідроніма відіграла роль цього екстралінгвального фактора впливу та дії.

Родокатегоріальна форма річкової назви *Інгул* (лівої притоки Південного Бугу) може бути пояснена тільки в світлі її генезису. Правда, цілком задовільних гіпотез немає. З існуючих: з прасл. *ǫgьlь* і з тюрк. *angül* «тихий, лінивий», тур. *göl* — «озеро» [66, 97] — більш правдоподібною є гіпотеза тюркськомовного імпорту, в яку врешті без будь-яких застережень вписується припущення про субстратно-тюркську структуру, а звідси и її родову форму в українській мові.

У басейні Десни семантична та родова автохтонність дослов'янського та раннього слов'янського періодів проглядається у таких гідронімах, як: *Сейм*, *Сувид*, *Снов*, *Сновид*. Походження всіх цих назв остаточно не з'ясоване. Щодо назви *Сейм*, фонетична будова якої сумнівна (пор. *Сейм* і паралельна їй форма *Сем*, д.-руськ. *Семь*, *Сѣмь*), більш прийнятною є гіпотеза про її і.-е.

основу: *ke* — *kei* із значенням «пестрий, різноколірний» (К. Мошинський), але не виключається, як припускають В. М. Топоров і О. М. Трубачов, і її іранський субстрат, подібно як і в назві *Сев* (пор. авест. *suata* [128, 226; 135, 600; 81, 375—376]). Вона є кореневою, значить, структурно автентичною з кінцевим приголосним. Це зумовило й її родову форму.

Назву *Сувид* із д.-руськ.: *суводивый* «водяний», *суводь* «вир» [135, 793], як твердить В. П. Петров, виводити аж ніяк не можна. Не викликає будь-яких сумнівів тільки твердження про двочленність її будови з другим староруським компонентом *-вид*. Стосовно першого компонента *-су*, то найбільш ймовірно, що це фонетичний варіант основи *-сн* (*-сне*) *-сно*, яка повторюється в цілому ряді гідронімів басейну Десни: *Де—сна*, *Снов*, *Снопоть*, *Сновид*, *Снагость*, *Сноберь*, *Снова* [94,

113], хоч сама назва *Десна*, яка зустрічається і в бас. Південного Бугу, може бути зв'язана із ст.-слов. *десная* «права». Основа *-сне (-сно) -сн*, давність якої безсумнівна, зовсім невідома в апеллятивній лексиці. Якщо відкинути сумнівну реконструкцію О. І. Соболевського і Я. Розвадовського *Съны, род. одн. *Сънъве, то, як пишуть з цього приводу В. М. Топоров і О. М. Трубачов, найбільш правдоподібним залишається порівняння з

ст.-інд. *spauti* — «просочуватись, текти». Наявність такої індо-іранської відповідності саме в цій галузі не є нічим дивним, навпаки, може тлумачитись як результат запозичення із більш давнього *spav [128, 149]. Сам корінь *-сн* не виступає носієм родової ознаки. Навіть у його більш-менш чистому виявленні у назві *Снов* (рос. *Сновъ*) він у двох близькоспоріднених мовах — в українській та російській — виступає у двох родових формах: в українській — у чоловічій, у російській — в жіночій. Як зазначає В. А. Никонов, граматичний рід гідроніма *Снов* спірний [81, 387]. Він чітко не виражений і в діяхронії: *Снъвъ*, *Сновль*, *Сновъ*, *Сновъ* (1152, 1167 рр. СГУ, стаття: *Снов*). *Сновъ* — це слово жін. роду, *і*-основи, а *Сновъ* — чол. роду *о*-основи. Звідси і паралелізм в українській і російській мовах. В українській мові роль граматичних аналогів могли зіграти і гідроніми: *Сувид*, *Сновид*.

У гідронімії Надросся до гідролексем, що не мають апеллятивних відповідників у слов'янських мовах, а звідси й успадкованої від тих відповідників категорії роду, слід віднести маскуліну назву *Субот*, *Пустил*, а в гідронімії басейну Самари (п. Дніпра) — *Суват*. Перша назва, як показують її дослідники [130, 264; 93, 69; 34, 78—82], належить до давніх слов'янських запозичень, можливо від балтів епохи балто-слов'янської спільності [93, 69], але не виключено, що і від ще давніших докельтських індоєвропейців, принесених потім кельтами [34, 82]. Основу *suba* в чистій кореневій формі виражену у назві *Суба* (р. п. Тящина, п. Дніпра), мала у своєму складі топонімія Франції, як це констатується її дослідниками (А. Доза, О. Парланджем, Г. Крае) [34, 81]. Вона могла в кельтській адаптації з *і-є* суфіксом *-at/-ot* бути в автентичній формі привнесеною кельтами в гідронімію Правобережної України, куди сягала своїм потоком міграція кельтів в III чи II ст.

до н. е. [141, 722], і закріпилась там. Детермінатив *Субот* утвердив категорію роду цієї назви.

Гідронім *Пустил*, як показує В. П. Петров, змішаного балто-слов'янського походження від балтійського апелятива в значенні «болотяний ліс», варіанти: *Постил*, *Постол*, литовськ. *pustas*, латиськ. *pusts*, д.-пруськ. *paustre* [92, 103], міг мати і слов'янський лексичний відповідник та можливе слов'янське нашарування у вигляді форманта *-ил*.

Етимологія гідроніма *Суват* проглядається цілком чітко. В її основу ліг тюркський місцевий гідротермін *суат* (*суват*), що означає «водопій». Фоноструктура гідротерміна з кінцевим твердим приголосним залишилась незмінною у власній назві при міжмовній еквівалентії. Вона й спричинилась до того, що гідролексема *Суват* утвердилась у категорії чоловічого роду.

У середній течії Дніпра, на лівому його березі, є ряд річок із спільним кінцевим звукосполученням *-ол*: *Хорол*, *Псел* (*Псьол*), *Угол*, *Оскол*, *Ворскла* (*Ворскол*), *Воргол*. Спільність фоноструктури кінцівки дала підставу М. І. Максимовичеві [64, 350] висунути припущення, що фіналь *-ол* однією з давніх мов означала «вода», «ріка». На цей ряд аналогів у межиріччі Дніпра — Дону вказував і А. Х. Востоков [81, 457]. Але в наступних етимологіях, як зазначав В. А. Никонов [81, 457], повністю забули про це і намагались розглядати кожен назву ізольовано.

Так, *Хорол*, на думку М. Фасмера, який заперечив іранську етимологію О. І. Соболевського, це скоріше споконвічно слов'янське, ніж запозичене утворення, причому прийняте із ст.-серб. хрълъ в значенні «швидкий» [136, 264—265]. З цим припущенням, «зважаючи на формально-семантичну його вмотивованість (пор.: на Полтавщині гідроніми типу *Бистрик*) погоджується і О. С. Стрижак [116, 69]. *Псел*, за К. Мошинським і М. Фасмером, походить і прасл. *псьъ «велика собака» з суфіксом *-ьль*, як у словах *козел*, *орел* [135, 397]. В. А. Никонов заперечує і вважає етимологію назви нез'ясованою. О. С. Стрижак приєднується до думки О. О. Потєбні про її слов'янське походження та про її структуру девербатива [116, 57—58].

Сама назва в діяхронії піддавалась змішуванню родів. У пам'ятках вона представлена різними варіантами

у триродовій системі: *Пселъ, Песелъ, Пслъ, Псіолъ, Песлъ, Пъслъ* (XII ст.), *Psizol, Psola* (XVI ст.), *Псол, Псиол, Псло* (XVII ст.), *Псилъ, Psizol, Psoll, Poszol* (XVIII ст.), *Пьслъ, Псло* (XIX ст.) (СГУ, стаття *Псел*).

Назва *Угол* в пам'ятках XI—XII ст. виступає в трьох лексичних дублетах: *Єрель > Орель > Оріль, Уголъ і Богъ (Бъгъ)* і має історичні та лінгвістичні підстави для семантичного отожднення цих дублетів. *Єрель* виводять з тюрк. *āigili* — «кривий, зігнутий» [135, 151; 81, 311—312; 130, 205]. *Угол* в прасл. кут, а звідси — зігнутий, *Бог* (з балто-слов'янського кореня *baug, спорідненого з і.-е. *bheug* із значенням «вигин, звивина» [116, 52—55]).

Оскол, д.-руськ. *Осколъ*, за О. І. Срезневським, а вслід за ним і М. Фасмером, тотожне ст.-слов. і д.-руськ. *осколъ* «скеля» [135, 160]. Ця етимологія натрапляє на заперечення В. А. Никонова [81, 314], але замість неї не пропонується інше тлумачення. Питання семантики цього гідроніма залишається відкритим.

Ворскла відома в літописі з 1105 р. як *Вър(ь)скълъ*, а в пам'ятках XVI—XVIII ст. як *Ворскол*. За А. Л. Погодіним, це іранська двочленна назва, перший компонент якої *Върс* походить з *ǵrs або *ǵrs* «білий», а другий, за А. Х. Востоковим, вписується в один ряд з аналогами *Оскол, Воргол*, за О. С. Стрижаком, веде свій початок від *kǫl або *kǫl* «глибока калюжа, глибока вода», «глибоке місце в річці» [116, 40—42]. Останній підтримує і обґрунтовує етимологію А. Л. Погодіна, натомість М. Фасмер повністю відхиляє її, пропонуючи свою: девербатив з прасл. і д.-руськ. *ворчати*. Найімовірнішим залишається, однак, останнє припущення О. М. Трубачова про східнофінське її джерело, спільне і для гідронімів *Воргол* і *Воробжа* [130, 138], але й воно повністю не доведене.

Всі п'ять розглянутих вище назв давні, автохтонні, а автохтонність у Східній Європі, як пише про це А. Г. Кузьмин, «не обов'язково була зв'язана із слов'янами, а пришельці з-за моря не обов'язково були не слов'янами» [56, 83]. Отже, всі вони найвірогідніше є детермінативами. Формант *-ол*, який об'єднує весь цей ряд, можливо, семантично не однозначний. Крім того, якщо й припустити, що у всіх п'яти назвах він генетично однорідний, то його родова полівалентність (а він три-

родовий: -ол, -ла, -ло, що робить його підвладним дії граматичної аналогії, а звідси й закону вирівнювання під оптимальну модель), не дає можливості вважати його єдиним індикатором категорії роду. Власне, приклад із «змішуванням родів» у назвах *Ворскол — Ворскла, Псел — Псла — Псло*, змішуванням, яке притаманне в цілому еволюції іменникових форм [4, 139], не дає підстав з впевненістю твердити, що родова форма цих назв знаходиться у прямій залежності від форманта -ол. Очевидно, рід визначався ще й семантикою та структурою основи.

У гідроніміконі України, в басейні Дністра є назва річки — *Томашпіль* (як варіант до назви *Томашпілька*) з другим компонентом -піль (від слов'янського «поле» як структурного аналога грецьк.— поль — *πολις*, який міг бути приєднаний до ономи будь-якого походження: тюркського, слов'янського, романського). Стосовно першого компонента, то здається очевидним, що це антропонім — Томас — Томаш (Томас — походить від латинського *Thomas*, цей в свою чергу від грецького *Θωμᾶς* — дослівно «близнюк, спарений», а останній від гебрійського *tšom* — «близнюк»). Але не антропонім визначає родокатегоріальну форму композитної гідролексеми. Вона програмується другим компонентом -піль, який у різних класах і видах топонімії має чоловічородову форму. Пор. хоча б ойконіми: *Бориспіль, Тернопіль*.

У гідронімії Північного Приазов'я є дві назви річок: *Кальміус, Міус*, а в басейні Сіверського Дінця, на суміжній території, ще й третя *Нетріус*, які своєю структурою неспіввідносності слов'янському чи слов'янізованому гідронімічному узусові та непідвладні дії граматичного уподібнення під слов'янський гідронімічний стереотип, який на тій території є все-таки превалюючим. Їх етимологія має на сьогодні вже цілком задовільне розв'язання у статті Є. С. Отіна «Кальміус» [84, 46—54]. Повторимо її загальні висновки: *Міус* — гідронім кипчацько-огузького походження (пор. кумиське *мююз* «ріг» [83, 51]. *Кальміус* — двочленна назва, друга частина якої тюркське *міус*, а перша — слов'янське *кала* (*калка*). Для гідроніма був використаний елемент *кал*, що складав основу гідроніма *Қала*. *Кал* — результат редукції в композиті *кал(а)* — *міус*, де вона виконувала роль прикладки. Крім того, не виключена можливість «тюркі-

зації» слов'янської частини композита *Кала — міюс*, тому що багатьом тюркським гідронімам властиві консонантні виходи: їх «фемінізація» нерідко відбувається вже на слов'янському ґрунті, пор. *Самара < Самарь < Самар, Ея < Ей, Тузлова < Тузлов* та ін. (в пам'ятках XVI—XVII ст.) [84, 51].

Із трьох однотипних за звукосполученнями *-юс (-ус)* назв етимологічно нез'ясованою є назва *Нетриус*. Залишається тільки припускати її генетичну спорідненість з двома попередніми, а звідси її давність та автохтонність. Назва засвідчена в документах XVI, XVIII і XIX ст. у різних фонетичних варіантах: *Нетригуз* (XVI ст.), *Нетринус*, *Неструн*, *Нетринус* (XVIII ст.) і *Нетрогус*, *Нетрис*, *Истриус*, *Netgius* (XIX ст.) (СГУ, стаття *Нетриус*) з незмінним чоловічим родом.

Родова категорія всіх цих трьох назв має, без сумніву, семіотично-субстратне підґрунтя, проте разом з тим, принаймні в останньому випадку, не безвідносна і до структури фіналі *-юс (-ус)*.

Є ще окрема група гідронімів, зовнішньо синонімічних своїм кінцевим компонентом *-мир*, який можна вважати корелятивними з маскулініними антропонімами *Володимир*, *Любомир* і зафіксованими у пам'ятках XIV—XV ст. *Татомиръ* [108, 423], *Тигомир* у формі прикм. *Тигомировъ* [108, 430], *Казимир* [107, 461] або топонімами *Житомир*, *Ушамир*¹⁷, *Судомир*¹⁸. Це назви річок з басейнів Тиси, Пруту, Дністра: *Андомир*, *Ждимир*, *Кантемир*, *Ладомир*, *Літмир*, балки *Ростимир* в Приазов'ї — *Джантомир*. Кореляція з антропонімами та топонімами аж ніяк не говорить про їх чи то відантропонімічне, чи відтопонімічне походження, хоч в окремих випадках і перше, і друге не виключене. Скоріше, треба гадати, з антропонімами вони поєднані тільки часом утворення. Можливою видається експансія ономастичного компонента *-мир* чи вирівнювання під нього. Без особливих застережень можна тільки констатувати, що всі ці гідролексеми двочленні, причому *Ждимир*, *Ростимир*, *Ладомир* слов'янського походження і до того ж ще й відантропонімічного, а *Андомир*, можливо,—

¹⁷ *Ушамир* — топонім відгідронімічного походження. *Уша* — річка (Уша — Уж).

¹⁸ Топонім *Судомир* — історичний. Назва зафіксована в пам'ятках XIV—XV ст. [108, 399; 21, 36].

східнороманського [156, 38] і *Кантемир* — тюркського (*Кханъ Темиръ*). Щодо перших компонентів трьох гідролексем: *Андомир*, *Джантомир*, *Літмир* (польськ. *Litmirz*), то субституція їх з власними іменами досить очевидна. *Андо* — чол. рід, скорочена від Андон — ім'я власне, поширене в Македонії [37, 49]. *Джанто* — чол. рід від Джано [37, 164], *Лита* — жін. рід, скорочена від Юлита, або жіноча форма від Лито [37, 305]. Але в системі власних імен вони ніде не виступають в композиціях з компонентом *-мир*. Якщо припустити, що перші компоненти гідролексем *Андомир*, *Джантомир*, *Літмир* є антропонімами, то їх двочленність постала вже на топонімічному, а то й на гідронімічному ґрунті, звичайно, у відповідності до гіпокористичних власних імен: *Vlkomir*, *Vlgomir*, *Ладомир*¹⁹ [26, 19]. У тому випадку вони є вже плодом загальноономастичного словотворення, результатом діяння ареальних ономастичних універсалій.

Компонент *-мир* не у всіх вище наведених гідронімах структурно й семантично співвідносний пра- і старослов'янському *-миръ* та слов'янським паралелям *-мир*, *-тіг*. Він може бути різного походження. Але східнослов'янське *мир* генетично відносно прозоре і разом з тим структурно стійке. Тому воно відіграло роль структурного індикатора для іншомовних назв, співвідносних фоноструктурою кінцівки із слов'янським компонентом *-мир*. В українській мові саме слово *мир* омонімічне. Воно має два значення: 1) відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; 2) земля з усім, що на ній існує, світ [109, 712] або *εἰρήνη* і *κόσμος* [134, 626]. В антропонімах воно виступає і в одному значенні (*Жди-мир*), і в другому (*Володи-мир*), у топонімах та гідронімах тільки в другому «світ, земля». Якщо в східнослов'янських мовах компонент *-мир*, корелятивний з словом *мир* «світ», має стійку, непідвладну фонетичним перетворенням форму, то, наприклад, у польській мові він здатний фонетично трансформуватись і виступає принаймні у чотирьох варіантах: *-mir*, *-mirz*, *-mier*, *-mierz* (навіть *-miag*), що й

¹⁹ Л. Л. Гумецька зазначає, що антропоніми з компонентом *-миръ(ъ)* в староукраїнській мові у своєму першому компоненті могли бути віддієслівні, напр.: *влади-миръ*, *кази-миръ* і відіменникові *ладо-миръ*, *тато-миръ(ъ)*, і що антропонімами вони ставали тільки завдяки другому компонентові *миръ(ъ)* [26, 19].

дало підставу дослідникові антропонімії С. Роспондові висловити сумнів у тому, чи в антропонімі Kazimierz справді маємо справу з компонентом -mierz в значенні «спокій» [157, 26]. Але сам компонент -mīg, як назвотворчий, польськими дослідниками не заперечується. Власне, як антропонімічний, він засвідчується у власних іменах: Kazimir (і Kaziemir), Sędzimir, Niemir, Racimir старопольської мови [150, 257—259] — і окремими прикладами: Kanimir, Czyrnmir (Czyrnmir $\geq$ Czyrnmir) — фіксується в працях з історії польської мови [152, 26] та у словнику старопольських особових назв, у якому маємо такі його ілюстрації: Chociemir (Chociemir, Kociemir, Kociemir), Dobromier, Dalemiar, Dalemir, Chwalimir (Chalimir), Falimir, Kwalimir), Cieszymir, Gniewomir, Lutomir [161, 162, 163, 164, 165, 166] та ін.

В українській і в російській мовах від давнини й до сучасності цей компонент — носій двох значень «спокій» і «світ», відповідно до іменника «мир». За своєю структурою і парадигмою сьогодні цей іменник чол. роду II відміни. У давнину, за припущенням М. Ф. Станівського, він міг належати до *и*-основ, як *санъ, садъ, даръ, грѣхъ, чинъ, радъ, гроздъ, адъ, ледъ, оудъ* та ін. [113, 195].

Грамотична форма компонента *-мир* і співвіднесеність гідронімних композит з тим компонентом до антропонімічних їх аналогів відігравала роль індикатора чоловічого роду. В такій же родовій категорії гідролексеми цього типу виступають у багатьох слов'янських мовах. Пор.: рос. *Ростимир*, білор. *Расцімір*, чеськ. *Roztímir*, сербохорв. *Rstímirь, Рості́мир*, болг. *Ростымир*. Деривати з тим же компонентом, напр.: *Хотимирка* (при топонімі *Хотимир*, пот. в бас. Дністра), *Людимирка* (р. в бас. Прип'яті), *Вишемирка* (р. в бас. Дніпра), *Яромирка* (р. в бас. Дністра) свою родову форму отримали вже не від компонента *-мир*, а від жіночородової суфіксальної форми (суф. + флексія *-а*).

Підсумовуючи, можна сказати, що серед іншомовних гідролексем чол. роду є дві хронологічні групи з різним ступенем стабільності їх морфологічних структур. Перша — давня, автохтонна, стосується найбільших водних артерій індоєвропейського походження і значної частини мезогідронімії субстратного характеру. Їх морфологічна структура історично стійка, утримувана протягом

тривалого часу гідронімотворчими моделями, дійовими на великих багатоетнічних територіях, і міжмовними еквівалентами. Граматична будова, а звідси і родока-тегоріальна форма гідронімів цієї групи, не підпадає ні під які аналогії (до більшості), не піддається вирівнюванню до структурної моделі виду, рід якої зумовлений родом гідротерміна (окремі випадки вирівнювання є тільки серед річок другої величини, і ті належать до дуже спорадичних). Вона незмінна в діахронії (відхилення є винятками) і незмінна в синхронічній міждіалектній проекції.

Друга — пізніша, яка утворилась на слов'янській (протоукраїнській чи українській) мовній основі, субститутована із структурою макрогідроніма, або на чужомовній, адстратного характеру, але слов'янізована (в розумінні лексичних асоціацій) і граматично адаптована, тобто підведена під граматичні категорії і словозмінну систему української мови.

Перша група є первісною, структурно домінантною, друга — пізнішою, структурно регресивною. Якщо перша в ніяке протиставлення по лінії категорії роду до основної маси гідронімів території її басейнів входить не може, то друга — може і в ряді випадків входить.

Жіночий рід як ознака автохтонності

Гідролексеми жіночого роду на території України становлять переважну більшість річкових назв. Проте сама ця категорія роду далеко не у всіх випадках, незважаючи на її перевагу в гідронімії, є по вертикалі апріорно даним показником автохтонності, а звідси й національної специфічності фемінінних гідролексем, дарма що родова співвіднесеність з апелятивами *вода*, *ріка*, які, якщо не програмували, то принаймні вирівнювали під свою структуру більшість річкових назв, простежується на всіх фазах їх історії. Адже апелятиви *вода*, *ріка* жіночого роду виступають, як відомо, в і.-е., прасл., та в багатьох індоєвропейських мовах і в мовах різних етнічних груп, з якими слов'яни перебували в контактах чи які в різні періоди історії заселяли землі пізньої Східнослов'янщини.

Жіночий рід у ряді гідролексем, апріорно припускаючи, може йти насамперед від структури і.-е. гідроніма

(первинного — кореневого, чи вторинного — деривата), а також від різномовних жіночородових апелятивів, які дали назви гідрооб'єктам України. Він може бути наслідком еволюційних змін у мові і, нарешті, в окремих (рідкісних) випадках може виконувати функцію розрізнення назви від маскулінного (чи середньородового) апелятива, функцію, «аналогічну до маюскул в писемній формі мови» [145, 174].

Відправним пунктом у пошуках цих дослов'янських автохтонних, індоєвропейських, субстратних і чужомовних гідролексем є непрозорість семантики гідроніма або його морфологічна (рідше фонетична) нестереотипність. У кожному з басейнів великих водних артерій таких непрозорих річкових назв у цілому небагато. Їх густина на різних теренах неоднакова: землі давнього поселення їх мають більше в порівнянні з землями пізнього заселення, але й тут вони досить спорадичні.

У басейнах Сяну, Західного Бугу, Дністра, Пруту, Серету, Тиси і Південного Бугу семантично непрозорими, хоч граматично в значній мірі узуальними, є, наприклад, такі назви: *Солоклія, Цикла, Полтва, Апищя, Боржава, Сучава, Обава, Михида, Ослава, Балелуя, Дземброня, Аленгата, Сарата, Салва, Путила, Каркалія, Єника, Аліяга, Дракуля, Кождангалія, Скиноса, Сака, Сага, Арса, Опака, Алкалія, Това, Унява, Виля, Вівня, Іква, Сигла, Галгажа, Бутивля, Шахтанія, Урсоя, Охаба, Терєбля, Черхава, Нічлава, Ушука, Суржа, Сквіля, Свись, Балакчеля, Мукша, Стремтура, Цецилія, Баранія, Клежія, Серебрія, Немія, Бахчалія, Кайраклія, Кологлія, Чачиклія, Сугоклія, Бакшала, Чортала, Кодима, Ятрань, Тива, Шагава, Мурафа, Хумарія, Цевела, Громоклія, Гонората, Свініжа* та ін. Ці гідроніми піддаються згрупуванню за певними спільними фіналями: *-ва, -ія, -та, -ла, -ля, -ка, -ня, -са, -ша*, які виділяють у своїх працях О. М. Трубачов і В. М. Топоров [128, 118]. Так, за звукосполученнями *-ва, -ова*, що можуть бути детермінативами, суфіксами чи кінцівками (фіналями), групуються гідроніми: *Боржава, Нічлава, Обава, Черхава, Нерєтва, Ослава, Іква, Салва, Тоза, Унява*; за фіналями *-ія (-ия)*: *Шахтанія, Серебрія, Немія, Баранія, Хумарія, Клежія*; *-та*: *Аленгата, Сарата, Пастоята, Гонората*; за кореневими *-ла, -ля*: *Путила, Сигла, Дракуля, Балакчеля, Терєбля, Бутивля, Сворля, Сквіля, Сигла, Цикла,*

Бакшала, Чортала; за тематичним **-ня**: *Дземброня*; **-ка**: *Єника, Сака, Опака, Ошука*. Суфікс **-ава** функціонально корелятивний кінцівці **-ва**. Свій родовід обидва вони могли починати і з слов'янського, балтійського етномовного ґрунту або могли йти від змішаної балто-слов'янської основи, яка останнім часом ставиться під сумнів. Проте, якщо суфікс **-ва** творив абстрактні віддієслівні іменники типу *клятва* (<klati), *жатва* (<žati), то **-ава** — абстрактні відприкметникові типу *синява* (<supъ). Голосна **а** в кінцівці **-(а)ва** виабстрагувалась з детермінатива **а** основ на **ǣ**. Давність **-(а)ва** незаперечна. Саме ця давність у гідронімах може «приховувати утворення, які належать різним мовам» [128, 154]. Проте в даному випадку про якийсь багатомовний і різночасовий ґрунт їх утворення навряд чи можна говорити, бо всі гідроніми на **-ва, -ава**, як і аналогічні ойконіми та ороніми (напр.: *Морава, Сольва*, тепер *Свалява*), пролягають досить чіткими ізоморфними лініями в певному регіоні. Їх мовне підґрунтя можна шукати лише серед племен, осілість яких хронологізується з утворенням назв, тобто найімовірніше балто-слов'янських [33, 245 і далі], звичайно, стосовно гідронімів, бо їх аналоги в топонімії є вже, мабуть, пізнішого слов'янського походження.

Гідроніми, об'єднані формантом **-ія**, звичайно, різні за походженням не лише своєї кореневої (тематичної) частини, але й морфемно-флексійного **-ія**. Сам суфікс **-ія** є «спадковістю і.-є... Точні його відповідники маємо в литовськ. *ija*, в грецьк. — *ια*... Як іменниковий суфікс *ija* виконує первісну функцію форманта, що творив абстрактні відіменникові іменники... Але можливий його зв'язок з прикметниковим суфіксом *ijo*, де формація *ija* була генетично результатом субстантивації первісного прикметника жіночого роду» (160, 85). Треба гадати, що саме з такою субстантивацією маємо справу в гідронімних утвореннях на **-ія (-ия)**: *Баранія, Клежія, Серебря, Немія, Хумарія, Шахтанія, Солоклія*, корелятивних з хоронімами типу: *Греція, Болгарія*. Але це стосується тільки гідронімів з кінцевим **-ія**. Гідроніми з кінцевим **-лія** мають інше походження. Йдеться про ряд назв в басейнах Дністра і Південного Бугу: *Алкалія, Кождангалія, Бахчалія, Сугоклія, Громоклія, Цецилія, Чачиклія, Кайраклія, Кологлія* які, вірогідно, тюркського походження з маркованим компонентом **-лу**, що зазнав українсько-

мовної адаптації у варіантах **-ла**, **-лій**, **-лея**, **-лія** [65, 82], з котрих останній прирівнявся до топонімічних аналогів з і.-е. **-ія**. Адаптація тюркського форманта **-лу** викликана тим фактом, що тюркська флексія **-і** збігалась із східнослов'янським закінченням множини. Щоб уникнути множинності, невластивої назві, в однині з'являється сингулярне **й** або **я** (подібно як і в загальних словах тюркського походження: *зодчи* — *зодчий*, *казначи* — *казначей*) [117, 150].

Гідронімів на **-ата** надто мало, щоб зводити їх в якийсь морфологічний ряд, це: *Аленгата*, *Гонората*, *Сарата*. Можна з певністю констатувати, що вони не мають ніякого зв'язку із слов'янським суфіксом **-ята** з *et-а, ані з балтійським **-eta** і найбільш імовірно є романським суфіксом **-ata**, що вживався для прикметникових утворень жіночого роду.

Форманти **-ла**, **-ля** генетично різні, **-ла** — первісний, прасл. іменниковий суфікс, що веде свій початок з індоєвропейського. Виявлений в кореневих утвореннях: *жила*, *віла*, *імла*. Такий же формант може бути одним із варіантів фонетичної адаптації тюркського форманта **-лу**, як у назвах з басейнів Південного Бугу: *Бакшала*, *Чортала*. Суфікс **-ля** секундарний, постав з нашарувань суфікса **-ја** на кореневе **-л** [160, 28]. Річкові назви з тими формантами споконвічні іменники **а**-основи.

Подібно як і **-ля**, в результаті поєднання детермінатива **-ја** з кореневим приголосним, без огляду на те, чи йдеться про «спеціальне гідронімне утворення, без відповідного апелятива, чи про звичайний апелятив у функції гідроніма» [128, 28], постав формант **-ня** (п + ја), який структурно оформив гідроструктуру типу *Дземброня*, закріпивши її водночас за узвичаєною для української гідролексеми родокатегоріальною формою.

У гідронімному ряду: *Єника*, *Опака*, *Ошука*, *Сака* — можна думати, що маємо справу не з демінутивною морфемою **-к(а)**, яка приєднується до безфлексійної, значить і закінченої на приголосний, основи (*чай-ка*, *бочка*), а з кореневим **-ка** (як у слові *рука*), що механічно забезпечив родову категорію.

У решті семантично непрозорих фемінінних гідронімів формантами, які, якщо повністю і не ідентифікують їх дослов'янської автохтонності чи і.-е. субстратності, то принаймні дають простір для пошуків аналогічних

формантів чи детермінативів в і.-е. мовах і в самій і.-е. прамові, є гідроніми на **-са, -ша, -га, -жа, -ра, -да, -ба, -фа, -ла**: *Арса, Скиноса, Мукша, Тейша, Якша, Аліяга, Суржа, Галгажа, Михидра, Охаба, Мурафа, Тиса, Турла, Стила, Чортала, Анса* (як варіант до *Апшиця*).

Назву *Тиса* В. А. Никонов пояснює з давньоримського *Pat-hissus* [81, 419], а В. І. Георгієв з фракійського чи слов'янського *tisas*; пор. д-болг. *тиса, тисие, тись*, рос., болг. *тис* [17, 52]; *Апшиця* в писемній пам'ятці з 1411 р. має форму *Arsa* (СГУ, стаття: *Апшиця*), отже, це ймовірний дериват з іллірійської назви *Arsa* або від балтійського апелятива *arso* — «озеро» в род. відмінку [128, 171] (з лівського *arso* — «озеро» [128, 171] неприпустимо, тому що на цій території лівського субстрату і міграцій не виявлено). *Скиноса*, вірогідно, є назвою балтійського походження з гідронімічним формантом **-esa // -asa** [128, 155]. Кінцеве **-са** віднесло ці структури до **а-основ** і тим самим визначило їх родову форму. Те саме можна сказати і про гідролексеми з кінцевими **-за, -фа, -да, -ра, -ма, -ба, -я** (*ја*) без огляду на їх етимологію та лексичні асоціації. Найважною родокатегоріальністю вони завдячують своїй морфологічній структурі.

У назвах *Каплянъ* (ОКІМ), *Ятранъ*, очевидно, маємо справу із секундарними утвореннями з суфіксом **-анъ** (< **анъ**), який «поставив через нашарування **нъ** на основу з детермінативом . Вихідним пунктом були утворення типу: *сестранъ* < *сестра*» [160, 130]. Суфікс **-анъ** творив відіменникові деривати.

У басейні Південного Бугу є річкова назва *Синюха*, яка належить до цілком семантично прозорих найменувань слов'янського походження, що підтверджується її хронологічними варіантами: *Szynooda, Sinouda, Sinicha, Sinawoda, Синяя Вода, Sinia-woda, Sinawoda*, по-тур. *гек-су*, тобто *Синя вода, Синіоха, Синуця* (СГУ, стаття: *Синюха*), але утворень не примарних, а секундарних. Родова форма, хоч і утвердилась через суфікс, прийшла все-таки через апелятив «вода», який був компонентом назви на певних стадіях її еволюції.

У басейні Дніпра, протяжність якого на території України найбільша, фемінінні назви з неясною семантикою пропорціонально зустрічаються найчастіше. Серед них структурні аналоги до розглянутих вище річкових назв з заходу України, тобто з фіналями **-ва, -ава**: *Бо-*

даква, Слива, Понітва, Моства, Гульва, Вирва, Шихва, Тетива, Котельва, Бліва, Чаква, Стобихва, Іква, Сайва і Удава, Ушва, Стратива, Протва, Унава; з кінцівками -ія: Вілія, Махнія, Шафарія, Настасія, Недобія, Вербія, Веросія, Волостенія, В'юнія; з -лія: Манжалія, Чачиклія, гут і контамінована Тур'я з аналогом Турія в бас. Південного Бугу; з кореневим -га: Ковжига, Плецага, Перга, Сага, Вага, Свига, Ствига; -жа: Люджа; з -ля, -ла: Сквиля, Вілля, Хохла, Хотімля, Вабля, Грезля, Радомля, Стубла, Сула; з -ня, -на: Ролісня, Латівня, Ситна; з -ра, -ора: Кодра, Ністра, Шандра, Осира, Понора, Забара, Хомора; з -та: Альта, Обеста, Осота, Рихта, Пата; з -ша: Некиша, Сперша, Сомша, Смоша, Укша, Розавша, Ірша, Уша, що є варіантом історичним, а синхронно і говірково-розмовним до назви Уж; з -са: Свіса, Череса; з -ка: Мика, Слака. Крім них, низка гідролексем — іменників III відміни: Прип'ять, Рось, Хусь, Таль, Смяч, Ёсмань, Ёзуч, Слuch, Доч, Поть, Прість, Вересоч, Убідь, Снов, Здвиж, Ікопоть, Тусталь, Уборть, Оріль, Саксагань, Верепуть, Висунь, Жолонь, Горинь та I з різними кореневими кінцівками: Самара, Ірна, Луна, Жердя, Хухра, Либожада, Салиха.

Родове визначення субстратних і чужомовних гідролексем I відміни у більшості випадків апріорно забезпечується структурою апелятива (подекуди небезвідного до лексичного змісту). Ця структура, успадкована з дослов'янського або ранньослов'янського періодів, за відомий з писемних джерел відрізок часу здебільшого незмінювана, стабільна. Факт стабільності має поясненням міжговіркову еквіваленцію і родову її співвіднесеність з відповідниками в тих слов'янських мовах, з якими українська перебуває в контактах. З досліджень В. М. Топорова, О. М. Трубачова, В. П. Петрова, М. Фасмера, В. А. Никонова знаємо, що апелятивна основа таких субстратних гідронімів, як *Обеста*, *Шандра*, *Луна*, *Вабля*, *Ситна* — балтійська і що своїм значенням вона зв'язана із словами «вода», «текти» — *аре//ире* [78, 68—71] або з словами на означення рельєфу, течії чи орієнтиру.

Впадає в око те, що в порівнянні з басейнами Дністра і Пруту в басейні Дніпра в середній його течії та пригоках Прип'яті і Десни набагато густіше гідролексем на -ва, у той час як на -ава — одиничні. Їх скупчення

на землях балто-слов'янської субстратності само собою промовляє за їх мовну основу. Гідролексеми на *-та* з тієї ж території виключають романське підгрунття і на-штовхують на пошуки в рамках тієї ж балто-слов'янської субстратності.

Гідронім *Vita* (рукав Десни) має ряд хронологічних варіантів: *Вить*, *Вѣть*, *Віть* жін. роду, хоч і різних парадигм, що скріплює припущення про примарність його родокатегоріальної форми. Те саме можна сказати і про суфіксальну назву *Лютка*, твірна основа якої має своє вираження у вигляді історичного варіанта *Лють* — жін. роду.

Тюркськомовність річкової назви *Самара*, яку ґрунтовно довів Є. С. Отін [88, 77], заперечень не викликає. Спільність її походження з волзькою *Самарою* та виведення її від тюркського апелятива *самар*, що означає «мішок», «сідло», «волове ярмо», і врешті топонімічна метонімія як основа для спонтанного найменування звивистих за конфігурацією русел річок тюркськомовними племенами, що заселяли землі саме на тих ділянках їх течій, які створювали значні вигини [88, 77], цілком очевидні. Залишається однак нез'ясованим до кінця процес її родокатегоріального оформлення. Жіночородова форма могла бути первинною, а могла бути й вторинною. Перші фіксації цієї назви: «на *Самарѣ*» (Іпатіївський літопис), «до *Самара*», *Самарь* — 1152 р. з ваганням *Самарь* — жін. роду і *Самаръ* — чол. роду, а далі в XVI—XVIII ст. — *Самара* — жін. роду (СГУ, стаття: Самара) не дають ніякої відповіді на питання, якою була її первісна родокатегоріальна структура. Можемо тільки припустити, що флексія *-а* є наслідком мовної еволюції і вірогідного впливу гідронімічних рядів.

Гідронім *Сула* в дослідженнях набув різного тлумачення. Одні дослідники, вказуючи на ряди аналогів на Україні, зв'язують його з топоосною *сул*: *Сулиця*, *Сулка* [114, 12], другі — з слов'янською топоосною *су*: *Сура*, *Суда*, *Сума* [130, 138], з укр.: *сула*, *сулак* «щука», рос. «судак», з дієсловом *соулѣти* — «величати, вихвалити» [114, 12], або знаходять його пояснення на і.-е. ґрунті: *seu або *soi* «вологий, сирий» + частка *-л(а)* [130, 138]. Інші [76, 185] виводять його з тюркського *сулау* «мокре місце». Цю думку не підтримує О. Т. Молчанова. Припускаючи лексикалізацію синтагми з тюрк-

ським компонентом *sub, suv, suγ* в багатьох гідронімах на територіях з тюркськомовним населенням в СРСР, а також на території, де тюрки перебували в певні періоди історії (в Ставропольському краї, Пензенській, Саратовській і Тамбовській областях РРФСР та в деяких областях УРСР), вона щодо тюркськомовності гідроніма *Сула* має певні застереження, що ґрунтуються на його морфологічній структурі. «Припущення про те,— пише вона,— що всі вони (*Сула* і похідні.— З. Ф.) втратили з невідомих причин кінцевий приголосний іменника (сулак) або представляють слов'янську адаптовану форму тюркського прикметника з афіксом (сулы // сулу) здається зовсім безпідставним» [74, 67]. Очевидно, якщо гідронім *Сула* визнати тюркськомовним за походженням, то доведеться припустити тут дійовість впливу гідронімних рядів. Найдавніші його записи *Сула, Sula, Zula* є тільки в жіночородовій формі, отже, морфологічне вирівнювання мусило відбутись ще на праслов'янському ґрунті.

Річкові назви з тематичним *-ля* можуть бути іменниками, які утворились в результаті злиття кореневого *л* з суфіксом *-ја* (гадаємо, у назвах: *Вабля, Грезля*, і субстантивованими, а в гідронімії відтак і фемінізованими, прикметниками з посесивним суфіксом *-ль*), за нашим припущенням, у назві *Радомля* (< *Радомль* < *Радом*), *Буромля, Бативля* (хоч є і нефемінізовані: *Сітомль*).

Гідролексеми з кореневими чи детермінативними *-ша, -са, -га, -на, -ра* та *Салиха, Шевелиха* В. П. Петров відносить до балтійських [92, 104, 102]. Оскільки їх відносно найбільша густота припадає на територію колишньої балто-слов'янської мовно-етнічної спільності, вірогідно припустити, що принаймні більшість із них лексично і структурно (маємо на увазі морфологічні форманти) того ж походження.

Річкові назви з формантом *-ія* апелятивно не обов'язково і.-е. походження. Так, річкова назва *Дармолія* (як варіант до *Дармоліївка*) (р. протікає в с. Михайлівка Херсонської обл., впадає в Чорне море) — апелятивно тюркська, як гадає О. С. Стрижак [115, 71], від *dar-tap* — «ліки, допомога, засіб» [32, 159] + *li* — назва лікувального засобу [32, 333]. Свою кінцівку *-я* дістала внаслідок нашарування суфікса *-ія* на компонент *лі*. Але на території середньої течії Дніпра у назвах річок

Махнія, Манжалія навряд чи можна бачити якусь тюркськомовну основу. Із закінченням *-ія* виступає гідролексема *Вілія*, що, як твердить О. М. Трубачов, балтійського походження [130, 242].

Серед назв на *-на, -ня* *Ситна*, на думку В. П. Петрова, балтійська [92 104], інші з тематичним *-ня* — морфологічно і.-е. походження. Такі ж і з кореневим *-ка*.

Із не підведених під групі форманти гідролексем I відміни *Свана* [ОКІМ], за М. Фасмером, посідає іранський елемент *-аре//ире* — «ріка», але В. М. Топоров і О. М. Трубачов не вважають, у зв'язку з початковим *-с*, яке в іранських мовах переходило в *-х*, задовільним поясненням «виключно ірано-слов'янськими стосунками» і вбачають в ній посередництво балтів, які засвоїли іранське *хвар [128, 230—231]. Родова форма прийшла від структури апелятива *-аре*, який в діахронії був підведений під морфологічний тип іменників а-основ, хронологічно співвідносний в українській мові з іменниками I відміни жіночого роду. Морфологічним аналогом *Свани* є *Луна*, а також *Ірна*.

Осторонь від формантно-типологічних рядів стоїть річкова назва *Жердя*, *-і*, жіночий рід. Ймовірно, що її походження зв'язане із українським апелятивом *жердя*, *-я*, середнього роду, і, можливо, категорія роду ономи відіграла тут демаркаційну роль. Такі гідролексеми I відміни, як *Хухра*, *Либожада* та інші, морфологічно не визначені, і під ряди аналогів їх підвести важко.

Сама структура іменників III відміни категорію роду виявити не може, бо той кінцевий приголосний (м'який чи напівм'який шиплячий), який властивий іменникам цієї відміни, може бути показником іменників чоловічого роду м'якої і змішаної груп II відміни та іменників жіночого роду III відміни. Ця категорія за фонетико-морфологічними параметрами не могла бути встановлена історично, бо у складі іменників колишньої I-основи, що й оформили сучасну III відміну, були іменники чоловічого і жіночого родів. Тому за умов відсутності лексичних асоціацій та дериваційних елементів категорія роду гідролексем III відміни встановлюється в окремих випадках ще й за допомогою різних екстралінгвістичних чинників і лінгвальних показників: 1) традиційність, тобто незмінність на протязі тривалого відтинку часу, її родової форми; 2) узвичаєність такої форми у місцевій

вимові; 3) аналогія в межах гідронімного ряду та апелятивних рядів; 4) демаркація у квазіомонімах; 5) наявність формантів *-ань*. Але ці допоміжні моменти не завжди надійні, тому серед цієї групи гідролексем найбільше родових хитань.

Традиційність є дійовою, як правило, стосовно назв найбільших річок: *Прип'ять*, *Убідь*, *Уборть*, *Ікопоть*. Власне сама фонетико-морфологічна структура тих гідролексем — кінцеве *-ть*, *-дь* (можливе для іменників і чоловічого і жіночого родів) — досить красномовно вказує на їх близькість до іменників чоловічого роду колишніх *ї*-основ (належності до *jo*-основ нема, бо така неодмінно привела б до консонантних змін: *ть* → *шь*, *дь* → *жь*). Завдяки цій структурі вони в процесі розвитку мови повинні б були перейти до іменників *о*-(*jo*-)основ (*зать*, *медвѣдь*), а звідси і до сучасної II відміни. Тим часом ніяких міжпарадигматичних переходів не відбувалося, і з часів найдавніших письмових фіксацій вони залишились у своїй незмінній формі жіночого роду. Пор. фіксації гідроніма *Прип'ять*: 1108 р. — *Припеть*, 1150 р. — *Припети*, *Припѣть*, XVI—XV ст. — *Припять*, *Припятью* (СГУ, стаття: *Прип'ять*). Ця незмінність підтримувалась, очевидно, певним гідронімним рядом і такими аналогами, як *Ялопять* (ОКІМ), *Гнилопять* та апелятивами *пядь*, *пять*. Правда, не виключене усвідомлення їх співвіднесеності у споріднених російській і білоруській мовах (пор. рос. *Припять*, білор. *Прыпяць*) і можливих асоціацій, якщо їх власні лексичні значення не сприяли усталенню їх родової категорії. Лексичні значення всіх тих гідронімів не встановлені. Найбільше спроб етимологізування зазнала *Прип'ять*. Звичайно виводять її із праслов'янського *prī + pet* в значенні «падати вниз» (Я. Розвадовський, К. Буга) або східнобалтійського *Prei-pait-is (О. О. Вержбовський). Остання спроба зазнала критики спершу В. М. Топорова і О. М. Трубачова, а потім і В. А. Никонова «як навряд чи правильна із-за кореневого вокалізму». Вони протиставили їй своє припущення про словотвірний ряд з *Ялопять* або *Гнилопять* [81, 342; 128, 219—220]. «Балтійський елемент» вбачає у назві і В. П. Петров [92, 100], сприймаючи його так, як пояснив А. П. Непокупний, «у широкому значенні, тобто щонайближчу паралель дана назва знаходить саме в балтійських мовах, хоча мовне тут не

ототожнюється з етнічним: балтійські мови продовжують зберігати те, що сьогодні, можливо, вже втратили слов'янські» [92, 107—109].

Категорія роду таких гідролексем, як *Рось, Хусь, Таль, Смяч, Єзуч, Доч, Поть, Вересоч, Убідь, Здвиж, Тусталь, Висунь, Жолонь, Верепуть* та інші, встановлювалась різними шляхами: місцевим мовленням, традицією, асоціаціями з апелятивною лексикою чи паронімічним вирівнюванням до неї: *Доч* — доч, *Верепуть* — путь. Ці шляхи не зовсім надійні, звідси і родові хитання однієї й тієї ж гідролексеми: *Здвиж-і* — жін. рід і *Здвиж-у* — чол. рід, та контрастування родових форм серед аналогів: *Збруч* і *Случ*, які, як це ми показали вище, мають однаковий кінцевий формант *-уч*, але належать до різних родових категорій. Цікаве явище спостерігаємо у гідронімі *Горинь*, який, як це дослідив Я. О. Пура, в літописі з XII ст. фіксується у формі *Горина*, потім існує у формі *Гориня*, а далі — *Горинь*. У верхній течії, тобто на терені, що й дав назву річці, вона має фемінінну форму: *Горинь-і*, а в нижній течії — маскулінну — *Горинь-я*²⁰.

Гідролексема *Оріль*, на думку О. В. Суперанської, належить до квазіомонімічних пар, які відрізняються твердістю і м'якістю (*Орел* — *Оріль*) [121, 110] і завдяки своєму м'якому приголосному переходять до жіночого роду.

М'якість і твердість, а звідси й опозиція родів, є наслідком фонетичної варіантності, яка виникла при калькуванні тюркської назви, що утворилась від слова *airili «кривий», *airuli* «кутовий» [130, 205]. Подібне явище спостерігаємо і в парі тюркського походження: *Макортет-а*, чол. рід. (б. в бас. Самари — Дніпра) і *Макортеть-і*, жін. рід. (б. в бас. Кінської — Дніпра). Те саме маємо і в парі слов'янського походження (від *жидкий* в значенні «дряхлий», «рідкий») *Жид-а*, чол. рід. (рук. Дніпра) і *Жидь-і*, жін. рід. (р. в бас. Росі — Дніпра).

Жіночий рід закріплений також за річковими назвами на *-ань*: *Есмань, Саксагань*. Перша, за В. М. То-

²⁰ Пура Я. О. Гідронімія Надгориння. Доп., виголошена на зас. Української ономастичної ком. 27.03.1976 р. в Інституті мовознавства АН УРСР (рук.).

поровим і О. М. Трубачовим, правдоподібно іранська (з іран. *asman* [128, 224], з і.-е. компонентом **-ань**, який міг накластися на кінцівку кореня, що і визначив її родову форму. Щодо назви *Саксагань*, то О. М. Трубачов виводить її з половецького *saxagan* «*draco*», «*serpens*» [130, 207] з твердим кінцевим приголосним, що підводив її під чоловічородову категорію. Пом'якшення кінцевого приголосного — явище пізніше і відбулося, очевидно, під впливом аналогів топонімного та гідронімного рядів. Пом'якшення кінцевого приголосного привело до зміни категорії роду. Отже, вона еволюційно визначена, вторинна.

У басейні Росі і водночас у басейні Південного Бугу є річки на ймення *Торч*, що, як можна припускати, названі так за етнонімом «торки» — назвою кочового тюркського племені, яке стало союзником Київської Русі після одруження руського князя з дочкою вождя племені. «Торками» в давнину переосмислено стали йменуватись взагалі всякі союзники з племен Поля [117, 142—143], а звідси й зайняті ними місцевості і топооб'єкти. Знаємо, що топоніми з коренем **тор(к)**, наприклад *Торки*, *Торчиця*, спорадично розсіяні на землях Київщини, Миколаївщини, Поділля і Галичини. Морфологічна форма гідроніма *Торч*²¹ — це субстантивований присвійний прикметник чоловічого роду *-торчъ* (коротка форма), який влився в іменникову відміну колишніх і основ. Як іменник і основ він підпав під дію міжпарадигматичних аналогій і на перехідній фазі зазнав родокатегоріальних хитань, свідченням чого є ціла низка його хронологічних варіантів (пор.: *Торчикъ*, *Torgzanka*, *Торчъ*, *Торчиця*, *Торч*, *Торчица*, *Torgz* — СГУ) та врешті-решт стабілізувався, знову ж таки під дією родової категорії гідротерміна «ріка», у формі жіночого роду. Його родова форма є, отже, продуктом еволюції мови.

Межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця та басейн самого Сіверського Дінця дають нам такі аналоги на **-ва**: *Плотва*; на **-ла**: *Домузла*; на **-ля**: *Хотімля*, *Яндоля*; на **-ра**: *Роздабора*; на **-ма**: *Кама*; на **-ня**: *Джекельня*; на **-ія**: *Панаглія* та з іншими звукосполученнями: *Мерефа*, *Гомільша*, *Вер'я*. Назва на **-ва** — субстратна, хоч можливо є і наслідком певних міграцій із заходу на схід.

²¹ О. Сулейменов річку *Торч* називає *Торча* [117].

Назви на **-ла**, зв'язані з тюркським компонентом **-лу** у його слов'янізованій словозмінній формі **-ла**. Правда, фемінінна форма назви *Кайнкула* (як вар. до назви *Кайнкулак*) вторинна. Вона утворилась після відпадиння кінцевого приголосного у тюркському гідронімі *кулак*. Назва *Яндоля* (походження неясне) могла виникнути внаслідок топонімізації якогось місцевого гідротерміна, а *Хотімля* (походження також неясне) може вести свій родовід від антропоніма. Назва *Берда* вірогідно постала на ґрунті поширеного в слов'янській топонімії терміна *бердо*, який у функції гідрономи разом «з втратою східноукраїнськими степовими говорами самого географічного терміна *бердо*» [87, 113] підпав під родокатегоріальне вирівнювання до гідронімічних рядів або уподібнився до родової форми апелятивів *вода, ріка*.

Звукосполучення **-ня, -ма, -са, -ша**, треба гадати, веде до і.-е. основ. *Вер'я* своєю кінцівкою ймовірно постало з і.-е. суф. **-ія(-іа)**. Морфологічна і родокатегоріальна

структура тих гідронімів видається субстратною, в той час як назви з кінцівкою **-ла**,— адстратними, а відтак еволюційно видозміненими в напрямі морфологічної співвіднесеності із слов'янськими.

На Кримському півострові річка *Авората* (*Аворати*) є, як показав А. О. Білецький, «наочною фонетичною трансформацією первісної грецької назви *Аоратос*, «що її не можна побачити». «Найскладніше питання тут,— пише він,— це кінцеве [а] замість імовірного [о]. Ця фонема [а], цілком можливо, пояснюється впливом морфології на фонетику. Після еліпса фінального компонента (означуваного гідронімічного номенклатурного іменника, найпевніше д.-грецьк. *ποταμός* або румейського — *путам*) відбулося «переоформлення» означення (колишнього апелятивного прикметника), внаслідок чого і виникла пізніша назва *Авората*» [7, 42]. Таким чином, маємо тут звичайний приклад морфологічного вирівнювання під слов'янську фемінінну гідронімну модель іншородової, іншомовної гідролексеми. У кримській гідронімії є назва *Авунда*. В ній виділяється формант **-анда, -инда/-унда**, який можна, за припущенням А. В. Суперанської, зіставити з перським післялогом (чи аглютинативним формантом) *андер*, що походить від давнього прислівника місця *ансара*. Назву *Авунда* можна вивести «з перськ. назви води **-аб, -ав** з післялогом

анда, в якому перехід а → у стався під впливом сусідніх звуків, і пояснити як «місце, багате на воду» [118 195]. Структура, співвідносна з іменниками жіночого роду в слов'янських мовах, зумовила її родову форму.

Підсумовуючи, можна сказати, що для гідролексем з непрозорою семантикою і немотивованою структурою, притому гідролексем власне гідронімного і відапелятивного походження I відміни, категорія жіночого роду запрограмована їх автохтонною структурою. Ця структура визначається детермінативно-флексійним -а, успадкованим з -і.-е. імовірної балто-слов'янської, праслов'янської мов, а також з тих дослов'янських — субстратних та синхронних із слов'янськими — типологічно неспоріднених адстратних мов, у яких цей показник був співвідносний з слов'янською чи протоукраїнською жіночородовою формою. Для дериватів із власне гідронімічними (ширше — топонімічними) чи загальномовними суфіксами ця категорія роду апріорно дана структурою форманта з його кінцевим -а (-ja).

Гідролексеми III відміни, успадкованої від іменників колишньої I-основи, не мають чіткої диференційної ознаки роду, бо кінцевий м'який приголосний може бути паритетно показником і чоловічого, і жіночого родів, що в давнину привело до міжпарадигматичних конверсій. Тому в ряді випадків по вертикалі (хронологічно) і по горизонталі (міжговірково і міжмовно) припускають хитання родокатегоріальних форм. Родова форма гідролексем цієї відміни стабілізується в результаті традиції писемної мови та усного говіркового мовлення і внаслідок міжмовної взаємодії в межах близькоспоріднених мов. Роль морфологічного індикатора відіграє і гідронімний структурний узус, як видовий, так і регіональний. А він у гідроніміконі України — фемінінний.

Середній рід у гідронімії

У порівнянні з річковими назвами жіночого і чоловічого родів назв середнього роду надзвичайно мало. Їх всього 2%.

Середній рід в іменниках характеризується: 1) відміною, тобто певними закінченнями; 2) певним консонантизмом складу, що передуює закінченню. Він (середній рід) означає: а) речі; б) «особи, коли вони не представ-

ляються особами» [69, 156]; в) збірні та абстрактні поняття. Значення середнього роду первісно не було зв'язане із статтю. Це значення «впливало з контексту» [147, 56], в якому іменникам з поняттям статі (чоловічої та жіночої) і структурами, що асоціативно чи механічно прирівнювались до вихідних родокатегоріальних структур, протиставлялись іменники без таких понять і асоціацій. Для значень останніх вирішальним було поняття місця, середовища і тих речей, реалій, що мали характер партикулярності, частини більшого, далі живі істоти без розрізнення їх статі, але з усвідомленням їх малості і, нарешті, певні абстракції конкретних вимірів. Граматичні значення категорії середнього роду мотивувались також відношеннями в граматичній будові мови, «дією системи в середині певного семантичного угруповання» [148, 146], яка супроводжувалась переходом іменників з одного роду в інший, а звідси й «зміною відмінкових флексій, у тому числі і флексій наз. відмінка однини» (4, 102).

У сучасній українській літературній мові іменники середнього роду належать до двох відмін: до II із закінченням на **-о**, **-е** та **-а** з попереднім м'яким (чи напівм'яким) і подовженим приголосним і до IV — із закінченням на **-а** з попереднім м'яким приголосним, які при відмінюванні одержують суфікс **-ат** (**-ят**) [125, 83].

Гідролексеми середнього роду структурно (а при просторій семантиці і семантично) збігаються з апелятивами. В основі категорії середнього роду гідронімів України лежить родова форма апелятива, що або сам дав назву, або послужив її етимомом чи відправною структурною моделлю. Цей рід може бути зв'язаний з родовою категорією іншомовного апелятива або з фонеморфічною будовою його деривата, а в окремих випадках і з первісною, субстратною структурою (остання, як можна припустити, не безвідносна до поняття «річище», «озеро», «болото»). Серед гідронімів середнього роду маємо і субстантивовані відприкметникові утворення, для яких гідротерміном були «русло», «річище», «урочище», «болото».

Просторове розшарування і густота, а звідси ареальна характеристика, чи інакше стратиграфія гідролексем середнього роду з дійсним чи домислюваним апелятивом «озеро», «болото», «річище», «русло», зумовлена

двома суперечливими, але не взаємовиключаючими екстралінгвістичними факторами. Перше — відповідність назв до географічних об'єктів, що часто зустрічаються на даній території (де багато озер, там і чимало назв з основою чи компонентом «озеро») і друге — «закон негативності» [80, 67; 79, 25; 49, 105] — називання за одиничними, не часто повторюваними у певному ландшафті природними явищами чи рельєфними (у степовій частині, де одне озеро, там і назва від того апелятива). У зв'язку з тим густота гідролексем, які є адекватними апелятивів, припустимо «річище», «русло», «озеро», «болото», аж ніяк не свідчать про густоту тих об'єктів у даній місцевості. Але оскільки два фактори ніколи не діють водночас на одній і тій самій території, то, знаючи її географію, легко встановити, якому з тих двох факторів завдячує своїм найменуванням гідролексема, що лексично чи родокатегоріально зв'язана з такими апелятивами, як «озеро», «річище».

У кожному з басейнів магістральних рік України гідроніми середнього роду (*neutra*) мають як загальногідронімічне виявлення, так і ареальну специфіку. Басейни рік Дністра, Сяну, Західного Бугу, Пруту, Серету, Південного Бугу та їх межиріччя дають типологічно і генетично різні гідроніми *neutra*. Серед них найбільше українських прикметникових утворень: *Ріпне, Бабче, Гільче* (як вар. до *Гільча*), *Сняче, Соколе, Терешкове, Розкільне, Демне, Заневе, Віще, Вовче, Горде, Гросове, Костилове, Лужешеве, Мельничне, Молоденське, Ананчине, Шевченкове, Шебеливе, Шкарбине, Шурилове* (як вар. до *Шурилово*), *Ялове, Маслове, Фрасине, Бистре, Бодилове, Борчове, Ромашкове, Мале Топольче* — і такі прикметникові демінутиви: *Кривеньке*. Значну групу становлять віддіеприкметникові утворення на *-ло*, що належать до іменників II відміни: *Усикало, Буркало, Чуркало, Гуркало, Дерло, Гучало, Мочило, Блукайло* — та іменникові деривати з топонімічними суфіксами місцевості, що в іменниках — загальних словах — мають відтінок згрубілості *-исько, -ище*, і з суфіксом, який в загальних словах має відтінок здрібнілості *-ечко*: *Болотисько, Городисько* (як вар. до *Городиська*), *Болотище* (як вар. до *Болотища*), *Бухнище, Річище, Зарічище, Воротище, Гатище, Гнилище, Клітище, Комарнище, Містечко*; з суфіксом *-к-*, який в загальних словах виступає

у словоутворюючій функції (пор. *рука* — частина людського тіла — і *ручка* — знаряддя писання) і у слововідтінюючій — здрібно-пестливій (*рука* — у тому ж значенні і *ручка* — мала рука), а в топонімах та гідронімах має тільки значення чогось малого: *Коритко*.

Чимало гідронімів середнього роду з тих же річкових басейнів створені за типом апелятивів → онама: *Скло*, *Багно*, *Озірце*, *Джерело*, *Гирло*, *Болото*, *Макшиболото*, *Корито* і те ж *Річище*. Свою онімізацію вони завдячують або повторюваності у даній місцевості однотипних об'єктів, напр.: *Джерело*, *Болото*, *Багно*, або винятковості, напр.: *Гирло*, *Озірце*. Назви *Скло* і *Корито* є метафорами: для понять гладкості, блиску поверхні стоячої води, плеса (*Скло*) і для заглибини певної форми, річища (*Корито*). До типу апелятивів // онама з демаркаційною лише атрибуцією належать і лексикалізовані словосполучення з онімізованим гідротерміном: *Довбишеве Чуркало*, *Криве Поле*. До цілком одиничних гідронімних утворень тих басейнів належать гідролексеми на -а з попереднім подовженим і напівпом'якшеним приголосним типу: *Заріжжя*, *Вершинопілля*.

У масі українськомовних, семантично прозорих утворень одиничними є гідролексеми neutra з непрозорою семантикою. Це такі назви як: *Берберке*, *Мреє*, *Серне* (ОКІМ), *Верке* (ОКІМ), *Пін'є*, *Липіє*, *Цернице* (ОКІМ), *Бердо* (як вар. до *Берда*), *Шайго*, *Киш Цирипо*. Етимологія тих назв не скрізь ясна. Знаємо, що назва *Берда* (потіч. в бас. Серетелю) слов'янська (первісно оронім, який перейшов у гідронім) [52, 78]. У місцевості, де ця ріка протікає, є її лексичний омонім і в той же час морфологічний антонім — *Берда* (р. в бас. Черемошу) (який і послужив моделлю для вирівнювання першої в СГУ). Родова категорія гідроніма *Бердо* є, отже, планом опозиції. У назві *Пін'є* суфікс -іє (<*ьје) є рудиментною ознакою віддієслівного, абстрактного, а згодом конкретизованого іменникового утворення, що виступає у формі середнього роду. Родокатегоріальну форму іншомовних гідронімів визначили їх кінцеві -о, -е, що збігались із флексіями іменників середнього роду.

У басейні Дніпра та його притоках Прип'яті, Десні гідроніми neutra пізнього і переважно українськомовного творення. Це насамперед лексикалізовані прикметники (якісні, відносні, присвійні): *Воронове*, *Вульваче-*

ве, Галатине, Вигідне, Вільхове, Шийчине, Шкурине, Ямувате, Молитвяне, Молоденське, Кримське, Кручене, Калічине, Кодацьке, Корчакувате, Корчувате, Криве, Гнійне, Грапове, Грузьке, Білогрудове, Буркунове, Яшникове, Батове, Дахнове, Морочне, Трутове, Збур'ївське, Окишине, Рогозувате, Перещипне, Настечене, Гостреньке; атрибутивні сполучення з онімізованим гідротерміном або апелятивом: *Мале Річище, Криве Річище, Криве Озеро, Кислицьке Озірце, Солоне Озеро, Старе Корито, Вовче Горло, Волове Джерело, Моцне Болото*; атрибутивне словосполучення з гідронімом (іменником і прикметником): *Криве Дніприще, Мале Куплювате, Вузьке Святе, Велике Кримське, Велике Куплювате*. У формі гідролексем середнього роду виступають і дєривати з суфіксом *-ищ(е), -ськ(е), -ц(е)*: *Гніздище, Гнилице, Гнійнище, Городище, Ворище, Вороклице, В'юнище, Гатище, Вирище, Днище, Ключище, Калище, Будище, Дніприще, Осинище, Городище, Ручище, Трубище, Ровище, Рожище, Роїще, Руднище, Замчище, Озірце*, серед них і апелятиви: *Річище, Озірце*. Врешті онімізовані апелятиви: *Болото, Устя, Галєболото, Староріччя, Межиріччя*; віддієприкметникові субстантиви на *-ло* та іменники на *-ло*: *Калило, Вуливало, Топило* (як вар. до *Топила*), *Цюрило, Стубло*; збірні поняття, оформлені іменниками із закінченням на *-а*: *Вільнопілля, Перемилля, Підсаддя, Уволоччя* (також *Староріччя* і *Межиріччя*) і метафоризоване «старе русло» — *Дідо* [ОКІМ], *Горло* («гирло»). Перелічені гідролексеми прозорі семантично за умов цілком натуральної у ряді випадків непрозорості тільки самих антропонімів, від яких утворені назви водних об'єктів, прозорі чи мотивовані вони і морфологічною структурою.

Впадає в око факт порівняно значної кількості серед них прикметникових та суфіксальних (з суф. *-ище*) утворень, для яких структурною моделлю, за якою вирівнювалась і родокатегоріальна форма, послужили апелятиви: «річище», «джерело», «русло», «болото», «урочище», «місце», «озеро», «плесо». В Одеській області є балка, названа *Колудере*. Назва тюркськомовна, композитна, з другим компонентом *-дере*, що на одній з тюркських мов означає «долина, низовина» [32, 553]. Як правило, запозичення з тим компонентом в українській мові залишаються структурно незмінюваними, а

звідси і граматично неадаптованими. Але в даному гідронімі маємо справу з винятковим випадком граматичної адаптації такого типу композита в українськомовній стихії і вирівнювання його до іменників середнього роду на *-е*.

Басейн Сіверського Дінця, Причорноморья та Приазов'я дає нам значно менше гідролексем цього типу. Перелічимо їх за структурами. Прикметники: *Велике Оріхове, Водяне, Вязове, Артемове, Геєве, Глибоке, Горіле, Липове, Матушчине, Пашене, Товще (?)*, *Цибулине, Петькове, Демине, Старе, Сухе, Бузинове, Ялтове, Кунне*; порядковий прислівник: *Шосте*; іменники з суфіксом *-ище*: *Хуторище, Урочище [ОКІМ]*, з закінченням *'-а*: *Верхнє Провалля, Нижнє Провалля*; онімізований апелятив: *Корито*. Все це за своєю структурою — українські гідролексеми (лексичну іншомовність виявляють серед них лише відантропонімічні та відтопонімічні утворення), які свій рід прийняли від географічного терміна «урочище», «русло». На цьому генетично однорідному гідронімічному фоні привертають увагу дві семантично непрозорі гідролексеми — *Буртиччя* і *Кільтиччя* (річки, перша — протока Кільтиччя, друга — Обиточної в Приазов'ї). Власне не їх семантика привертає нашу увагу, а морфологічна структура і звідси родокатегоріальна форма — *neutrum*, яка стабілізувалась досить недавно.

Коли простежити їх варіанти на певному відтинку часу, правда (записи маємо лише з ХІХ ст.), то побачимо, що обидві ці гідролексеми мали досить-таки нестійку морфологічну форму, яка й спричинювала варіювання їх родової категорії в межах триродової системи та двох чисел. Пор. *Буртиччя*: *Буртича, Буртіччя, Буртичья, Буртичи, Буртічія, Бортече, Быртече, Буртечія*; і друга назва — *Кільтиччя*: *Кільтичча, Кільтича, Кельтича, Кильтеча, Кильтичья, Кільтіччя, Кельтеч(ь), Кельтече, Келтече, Кельтечія, Келтечи, Колтеч, Кальтечь, Куртичья* (СГУ, статті: *Буртиччя, Кільтиччя*). Їх середній рід прийшов в силу «середньоарифметичної» переваги варіантів на *'-а*, а далі вже вирівнювання самої структури під моделі іменників середнього роду на *'-а*.

Як підсумок можна сказати, що гідролексеми *neutra* оформляються і стабілізуються у цій родовій формі

насамперед завдяки опозиції корелятивних їм морфологічною структурою апелятивів типу «озеро», «болото», «річище» до апелятивів типу «ріка», «потік», що забезпечують та утримують родову форму більшості річкових назв України (жіночу і чоловічу). Власне ця опозиція робить недоторканим середній рід навіть у прикметниках, що вийшли із атрибутивної синтагми і вживаються у функції номінації, незважаючи на їх здатність підпадати під вплив рядів аналогів і морфологічно уподібнюватись до оптимальної моделі (якою є фемінінна гідролексема). Вона навіть забезпечує збереження цього роду у сполученнях прикметник + прикметник (*Вузьке Святе, Велике Куплювате*). Цією ж опозицією нейтралізується дійовість фактора «статистичної меншості», що повинен функціонувати в плані ізоморфізму системи, тобто нівелювання диференціюючих морфологічних ознак. Завдяки їй утверджується «право на існування» в гідронімії гідролексем середнього роду.

Міжмовні і міжговіркові родокатегоріальні співвідношення в гідронімії

У гідронімах без чітко визначеної апелятивної основи, або, інакше, у власне гідронімних утвореннях групи «А», родова категорія континуована первісною і.-е. структурою, корелятивною з іменниками в їх родокатегоріальному розмежуванні. У гіпотетично відапелятивних утвореннях тієї ж групи вона запрограмована структурою і.-е. апелятивної основи, причому як примарної, що виникла внаслідок фузії первісного кореня і суфікса, з яких останній став флексією, так і секундарної — афіксальної.

Родова категорія для гідронімів групи «А» переважно автохтонна, субстратна, а звідси незмінна по вертикалі і стійка по горизонталі. Для групи «Б» вона здебільшого історично зумовлена як самими еволюційними змінами в мові, так і процесом структурної адаптації чи гідронімного вирівнювання. Тому вона діахронічно і синхронічно змінна.

Історична змінність родових форм у слов'янських (протоукраїнських, власне українських) і слов'янізованих іншомовних гідролексемах групи «Б» відбувалась

за умов: 1) коли апелятив на шляху онімізації проходив стадії чи то виділення з описової синтагми, чи то злиття її компонентів; 2) коли гідроніма торкались еволюційно зумовлені зміни форм слів у напрямі вирівнювання і уподібнення систем флексій чи «розвитку диференціюючих ознак» [4, 7], граматичної будови слова; 3) коли гідронім утворювався як похідний — відгідронімічний чи відономастичний континуант; 4) коли структура її стабілізувалась в умовах білінгвізму, а звідси й можливої міжмовної лексичної, а в окремих випадках і граматичної інтерференції.

Нестійкою та ж родова категорія є і для певної частини чужомовних гідронімів групи «Б», причому в меншій мірі для граматично повністю адаптованих, а значить структурно фузивних в середовищі архетипів і в більшій мірі для менш адаптованих, а звідси в якійсь мірі опозиційних у відношенні до автохтонів. Для структурної адаптації й родової стабілізації потрібно було, щоб: 1) суфікс чи кінцівка чужомовної річкової назви збігалися з будь-якою родокатегоріальною формою мови, яка запозичувала його; тоді рід чужомовної гідролексеми встановлювався у відповідності з нею; 2) не було збігів формантів, якщо слово однокореневе, але омофонічне якомусь автохтонному слову; тоді рід приймався у відповідності до омофона; 3) була тотожність родових форм апелятивів у двох мовах (у мові, звідки йшла назва, і у мові, яка її приймала); 4) була відсутність у чужомовному гідронімі маркованих формантів. Останнє забезпечувало флексійне вирівнювання до автохтонних гідролексем.

Нестійкість родової форми певної частини гідронімів проявляється і в часі, і в просторі: 1) на різноговірковому ґрунті української мови; 2) на системно-релятивній основі близькоспоріднених мов, де не можна говорити (при родокатегоріальній тотожності апелятивів) про «переймання чи рух слова» [30, 5], а тільки про окремі випадки родокатегоріального гіперизму; 3) у міжмовній взаємодії з слов'янськими і типологічно далекими мовами на контактному терені або в певних гідронімічних регіонах. Ця нестійкість в діахронії виражається дублюванням родових форм чи поступовою їх заміною, а в синхронії паралелізмом різнородових варіантів як опозиції усно-говіркового і писемно-літе-

ратурного мовлень чи протиставленням їх у двох контактуючих мовах. Діахронія, навіть на незначних, доступних нам, відтинках (XVIII—XIX ст.), дає окремі ілюстрації змін структурно-родових форм річкових назв України, але без чіткої діаграми їх поступовості і без постулювання родової форми за видом (жін. *роду* за такими видами гідрооб'єктів, як ріка, балка; чол. роду — потік, яр, рукав; сер. роду — джерело, гирло, річище, озеро). Тенденція до співвіднесеності за категорією роду гідроніма і гідротерміна (якщо, звичайно, останній чітко усвідомлюється, що це річка, а не потік; яр, а не балка) помітна лише у прикметникових гідролексемах та у субстантивах, що вийшли з атрибутивних сполучень. Останнє вирівнювання йде серед близькоспоріднених мов, насамперед у межах української та російської, на суміжних і несуміжних територіях. Пор. потоки і річки у басейні Сяну, Пруту і Південного Бугу: укр. *Яловий* ↔ рос. *Яловое*; укр. *Тросна* ↔ рос. *Тросний*; літер. *Ялинкувата* і розм. *Яленковате*; у бас. Дніпра: укр. *Берестовий* ↔ рос. *Берестовая*; укр. *Тернуватий* ↔ рос. *Терноватая*; *Шепільський*, але як притока *Шепільська*; *Оріховий*, але в минулому (ще в 1926 р.) *Оріхова*, рос. *Орехова*; літер. *Жерів* і розм. *Жерева* і *Жерево*; укр. *Тритузна* ↔ рос. *Третузный* і *Тритузная*; укр. *Дурна* (б.) ↔ рос. *Дурной ручей*; літер. *Широка* і розм. *Широкий*; укр. *Шеретюкова* ↔ рос. *Шеретюковъ*; укр. *Тартацький* ↔ рос. *Тартацкій* і *Тартацкая*; укр. *Шапова* ↔ рос. *Шапов(ъ)* і *Шапова*; у бас. Сіверського Дінця і у Приазов'ї та Причорномор'ї потоки та яри: укр. *Попадчин* ↔ рос. *Попадчина*; укр. *Швецева* (б.) ↔ рос. *Швецовъ* (яр); укр. *Клиновий* (яр) ↔ рос. *Кленовая* (б.); укр. *Ткачева* ↔ рос. *Ткачев*; укр. *Суха* ↔ рос. *Сухой Яр*, *Сухой*; укр. *Осинова* ↔ рос. *Осиновый* і *Осиновая*; укр. *Попасна* ↔ рос. *Попасный*; укр. *Кринична* (б.) ↔ рос. *Криничный* (яр); літер. *Кругла* (б.) і розм. *Круглый* (яр); укр. *Дорошева* (б.) ↔ рос. *Дорошевъ* (яр); літер. *Шакалів* і розм. *Шакалова* і *Шакалове* (СГУ).

Іменникові гідроніми повної родової співвіднесеності з гідротерміном за категорією роду, звичайно, не засвідчують, але тенденція до такої узгодженості все ж таки існує. Родова категорія видового апелятива підпорядковує собі структуру тих гідронімів, які в процесі

розвитку мови зазнавали родокатегоріальних змін чи засвідчували дублетність.

При чіткій кореляції гідронімів жіночого роду з гідротермінами «ріка», «балка» так само, як і гідронімів чоловічого роду з гідротермінами «потік», «рукав», кожний з басейнів має відхилення. Підтверджують це і приклади. У басейнах південно-західних рік Дністра, Пруту, Серету, Південного Бугу — назви річок: *Поникла* з історичним варіантом *Поникло* (польські записи: *Ponikło* і *Ponikła*); *Дохна* з варіантом *Дошно*; *Сутула* — вар. *Сутулуй*; *Сугокля* — вар. *Сугоклея*; *Тачивець*, вар. *Тячовка* — вар. *Тячова*; *Томашпілька* — вар. *Томашпіль*; *Дракуля* — вар. *Дракуле*; *Опалиха* — вар. *Опалих*; *Оріль* — в 1152 р. *Оугль*, потім *Єрель*. І гідронім, який стабілізувався у чол. роді, хоч в історії розвитку назви мав жін. рід: *Олень* — вар. *Єленья* (1772 р.); *Теребіж* — вар. *Теребежа* (польськ. *Terebeża*). Назва рукава всупереч родовій формі апелятива усталилась у жін. роді: *Ората* з вар. чол. роду *Орат*.

Басейн Дніпра з притоками Прип'яттю і Десною дає набагато більше прикладів подібних явищ. Вирівнювання під родову категорію апелятива спостерігаємо по вертикалі у таких назвах: *Ворскла* — колись *Воръсколъ*, *Ворскло*; *Вага* із історичним варіантом *Ваг*: *Телиня* з вар. *Телын*; *Високинка* з вар. *Високинъ* (і жін., і чол. роду); *Жарка* з вар. *Жерко*; *Ібр* з вар. *Ібра*, *Ібрь*; *Ірдинь* (жін. рід) з вар. *Рдень*, *Єрдань*, *Ігден* (чол. рід); *В'юнія* з вар. *В'юн* (водночас *В'юнья*); *Торч* (жін. рід) з вар. *Торець*, *Торц*; *Кильчень* (жін. рід) та варіанти XVIII ст. *Кильчен*, *Килчен*, *Колчен*, *Килчан*, *Килчин* (чол. рід), хоч поряд і фемінінні утворення: *Килчинка*, *Килшенка*; *Хомора* з вар. *Chomar*, *Chomug*, *Хоморь* (СГУ).

Зустрічаємо і вирівнювання до чоловічородового апелятива доплив: *Тясмин* з вар. *Тясмина* (польськ. *Taśmi-pa*, *Tasmena*, рос. *Тисма*, *Тасмина*, укр. *Тасмина*); *Трубіж* з вар. *Трубайло*, *Трубешъ*, *Трубечъ*, *Трубежь*; *Ірклій* з вар. *Іркля* (польськ. *Herkla*); рукав *Чорторий* з вар. *Чорторея*, *Чорторья*, *Чортория*. І поряд з ними деякі річкові назви, незважаючи на свої семантичні, а звідси й граматичні асоціації з жіночородовими апелятивами та при наявності їх фемінінних чи neutra варіантів, утверджуються в українській літературній мо-

ві у чоловічородовій формі: *Псел* при варіантах *Псло* (континуант *Пьсьльъ*, *Псельъ* → *Псьол*); *Постіл* з вар. *Полстола*, *Постола*; *Угор* з вар. *Угра* і *Угорь* (жін. рід). Останні випадки кількісно поступаються попереднім, тобто таким, де проходить вирівнювання під родову форму гідротерміна.

Найменше вирівнювання серед річкових назв басейну Сіверського Дінця та Північного Приазов'я. Прикладами можуть послужити лише такі гідроніми, як *Берда*, *Олех*, *Тавельчук*. Починаючи з першої половини XVII ст. назва *Берда* зустрічається у варіантах: *Берды*, *Берд*, *Берл*, *Бердо*, *Бердинская река*, *Бердинка*, *Бердянка*, *Сухая Берда* і *Сухие Берди* (СГУ, стаття *Берда*). Жіночородова форма цієї річкової назви — продукт еволюції та вирівнювання під слов'яномовну гідронімну модель. Річкові назви *Олех* з вар. *Олега*, *Ольгов Колодезь* і *Тавельчук* з вар. *Тавела* свою родову форму отримали безвідносно до апелятива, в результаті у першому випадку фонетичних, в другому — словотвірних змін, а саме протиставленням первинної кореневої основи вторинній деривативній.

Паралелізм родових форм одного і того ж гідроніма, як опозиція форм різних хронологічних стадій, а тепер літературно-нормативного і розмовно-говіркового мовлень, стосується насамперед тих прикметникових утворень, при яких факультативно існує гідротермін («балка», «яр»), що й визначає їх родову категорію літер. *Харченкова* (б. в Приазов'ї) і розм. *Харченків* (підгрунтям для цієї родової форми є гідротермін — яр); літер. *Шипільська* (б. у Причорномор'ї) і розм. *Шипільське* (з підгрунтям «урочище»); літер. *Шахова* (б. в бас. Сіверського Дінця) і розм. *Шаховський* (з родокатегоріальним підгрунтям «яр»); літер. *Білогрудове* (гирло Дніпра) і розм. *Білогрудова* (ріка); літер. *Зелена* (б. в бас. Росі) і розм. *Зелений* (з підгрунтям «яр»).

Такий же паралелізм спостерігається і в окремих іменникових утвореннях, де один з їх історичних варіантів ще не зовсім втратив свої позиції у розмовно-говірковому мовленні. Прикладом можуть служити такі річкові назви з басейну Дніпра; як: *Ворскла* — *Ворскол*, *Псел* — *Псло*, *Трубіж* — *Трубайло*, *Вага* — *Ваг*, *Вир-а* — *Вирь* (*Вирью*), *В'юнія* — *В'юн*, *Уж* — *Уша*; з бас. Дністра і Пруту: *Брустур* — *Брустура*, *Дерло* — *Дерла*

(Дерля), польск. Derla і Derlo, Смеречанка — Смеречник. Синхронний паралелізм у межах говірок української мови наявний і щодо назви Черемош. «В одних говірках,— як констатує Ю. О. Карпенко,— вона відмінюється як іменник чоловічого роду (Черемош, Черемоша...), а в інших — як іменник жіночого роду (Черемош, Черемоши...)» [41, 34]. Те саме можна сказати і про гідронім Деркул,-а, чол. роду, (р. в бас. Сіверського Дінця) та варіант Деркуль,-і, жін. роду.

Різнородовість одних і тих же гідронімів пояснюється міжмовною еквіваленцією, причому насамперед серед найбільш споріднених мов — української, російської, білоруської, а вже потім між контактуючими з ними на суміжних ареалах — польської, словацької, чеської. У межах близькоспоріднених мов існує повна кореляція родових категорій гідротермінів, які можуть коригувати родову форму гідролексем групи «В» і «Г». Тому родокатегоріальна конфронтація, якщо вона подекуди й є, має у своїй основі не різниці родових форм гідротермінів, бо таких різниць нема, а частіше неусталеність назви, оформлення її у відповідності до родових форм різних гідротермінів. Такими є в українській і російській мовах прикметникові утворення на **-ів, -ин**, їх історичні та синхронічні різноговіркові варіанти. Так, різні родові форми мають у російській та українській мовах гідролексеми: рос. *Ткачев* — укр. *Ткачева*; рос. *Шеретюков* — укр. *Шеретюкова*; рос. *Дорошев* — укр. *Дорошева*; рос. *Пондаполов* — укр. *Пондаполова*; рос. *Жерев, Жерево* — укр. *Жерів* (р. у бас. Дніпра).

Загалом у російській, українській та білоруській мовах посесивні суфікси **-ов, -ів, -оў** малопродуктивні. Вони словотвірні лише для іменників чоловічого роду зі значенням особи, що закінчуються на приголосний. На відміну їм у чеській та словацькій мовах суфікс **-ов** продуктивний, причому для іменників чоловічого роду зі значенням особи без огляду на кінцевий звук, а в літературній мові навіть обов'язковий. У російській мові присвійний прикметник на **-ов**, завдяки своїй здатності замінити родовий належності (типу *яр Ткача*), часто набуває граматичну властивість особовості і може включатись у склад парадигми іменника. В українській мові він своїми «правами існування» поступається більш поширеному родовому належності, тому й збері-

гає граматичні властивості прикметника та здатність формоутворюватись за родовими категоріями. Протиставлення рос. *Ткачев* — укр. *Ткачева* може бути зв'язане як з різною гідротермінологічною основою (яр — балка), так і з різною для них граматичною структурою (в рос. мові відприкметниковий іменник на **-ов**, в українській — прикметник жің. роду). У даному випадку граматична мотивація навіть більш достовірна.

Різнородовими виступають і іменникові річкові назви, закінчені на приголосний, які в процесі міжпарадигматичних зрушень в одній з мов стали іменниками чоловічого роду II відміни, а в другій — іменниками жіңочого роду III відміни. Парадигматичне розрізнення на рівні розмовно-говіркових російського і українського мовлень або розмовної та писемної форм цих мов помітне, як показала А. П. Корепанова, в таких відповідниках російських (розмовних) та українських (писемних): *Сновь* — *Снов*, *Ивоть* — *Ивот* (як вар. до *Ивотка*), *Езучь* — *Езуч*, *Слоть* — *Слот*, *Сможь* — *Смож*, *Угорь* — *Угор*, *Згарь* — *Згар*, *Стырь* — *Стир*, *Свирь* — *Свір*, давнє *Семь* — *Сейм* [51, 66—67], *Исторопь* — *Вистороп*, *Збытник* — *Збитенька* та ін.

Близькоспоріднені мови, де вирівнювання йде досить інтенсивно, загалом дають мало фактів родової дистрибуції назв річок. Можливо дещо більше їх серед окремих відповідників в українській, з одного боку, польській, чеській і словацькій мовах, з другого. Але і тут поряд з різнородовими варіантами маємо й однородові, що засвідчує тенденцію до взаемовирівнювання. На суміжних українсько-польських теренах ілюстраціями цього явища є такі назви басейнів верхньої течії Дністра, Сяну, Пруту і Тиси: *Нетич* — *Nieciecza* (i *Nieciecz*); *Павелча* — *Pawelcze* (*Pawelcza*); *Жовтанець* — *Zoltańce* (*Zoltańiec*); *Лімниця* — *Łemic*, *Łemnica* (*Łomnica*); *Луга* — *Ług* (*Luga*); *Черемош* — *Czeremosza* (*Czerewsza*); *Теребіж* — *Terebeża*, *Terebieża* (*Terebesz*); *Славська* — *Sławsko*, *Sławski* (i *Sławska*); *Соколий* — *Sokole* (*Sokoli*); *Мельничний* — *Mielniczna* (*Mielniczny*); *Глибокий* — *Glemboka* (*Glemboki*); *Красна* — *Krasne*; *Лазок* — *Łazkie* (*Łazok*, *Łazek*); *Дерло* — *Derla* (*Derło*); *Стара Ріка* — *Stary*; *Поникла* — *Ponikło* (*Ponikła*); *Гранчин* — *Granczyna* (*Hranczyna* (*potoczyna*) i *Potok Hranczyn*); *Шахтанія* — *Szachtanie*, *Szachtan* (*Szachtania*); *Багнуват*

ка — Bachnotow (Bagnowa i Bagnowata); *Заневе* — Zapowa, Zapowka, Zaniew, Zeniów; *Рибниця* — Rybnicz (іст.) i Rybnica; *Скленарка* — Szklenarczyk (Szklenarka); *Барш* — Baryszka (Barysz); *Банський* — Bańska (Bański); *Недільчина* — Niedzilczyn (у верхів'ї — Niedzielczyna), і у бас. Прип'яті, Дніпра: *Шістен* — Szestenia (Szesteń); *Лагодів* — Łahodówka (Łahodów); *Зашковиця* — Zaszkowice, Zaszkowicki potok; *Церем* — Cerema (Cerem); *Хомора* — Chomur, Chomur (Chomora); *Субот* — Sobota (Sobot, Subod); *Кабина* — Cabin (i Kabena, Cabena); *Бідок* — Bridoka; *Вільчина* — Wilczyna i Wilczyn; *Комарнище* — Komarnik; *Луґа* — Ług i Ługa; *Легіня* — Lehinie; *Жерів* — Żerewa, Żerewice (Żerew); *Стубла* — Stubeł, Stubel, Stubełko (i Stubła, Stubelka, Stubeńka); *Ілля* (чол. рід) — Ilija, Iłsza, Ilinka (жін. рід), Iłisce (сер. рід.) — Iliа (чол. рід); у бас. Південного Бугу: *Бібка* — Bibków Majdan; *Бабанка* — Baban (Babanka).

Звичайно, родова нетотожність в українсько-польських відповідниках є не так фактом синхронії, як, у більшості випадків, діахронії. Польські варіанти — це, як правило, варіанти хронології назви та її вирівнювання у рамках двох контактуючих мов, зрідка в їх писемних пам'ятках: *Узин* — і польськ. Usina (Uzeń) (р. в бас. Росі); *Колонтаїв* — Kolatalowka (р. в бас. Ворскли).

На суміжній українсько-словацькій, українсько-чеській території прикладів такої розбіжності родових форм менше. Назвемо деякі з них: *Паражинський* — Parażena; *Мармурниковата* — Marmurnikowaty (Marmurnikowata); *Пробійна* — Probijne (Probina); *Гатний* — Hatna, Hatnie, рум. Hatiul (Hatny); *Глисний* — Hlisna (Hlisny); *Кривий* — Griva; *Лихий* — Leche i Leche; *Коритниця* — Koritnice; *Крижанів* — Križano; *Путна* — Putna).

Різнородові у відношенні до українських чеські та словацькі еквіваленти (у наведених прикладах) є часто гідронімними анахронізмами, однородові — різномовно профільтованими утвореннями (і лише зрідка анахронізмами). Збіги родових форм сприяли усталенню назви у двох контактуючих мовах.

У басейні Тиси (як і Пруту) трапляється чимало однакових за розміром і характером течії потічків, які

називаються *Бистрими*. Одні з них мають форму жіночого роду, хоч стосуються апелятива «потік», другі — чоловічого. Їх родова форма нестійка у часі та у міжмовній еквівалентії (пор. *Бистра*, польск. *Bystry*, рос. *Быстрый*, угор. *Sebespatak*, тобто «бистрий»). Але ця родова форма може служити засобом протиставлення близьких за розташуванням об'єктів. Якщо один з двох сусідніх потоків названий *Бистрий* (потік), то другий буде мати назву *Бистра* (вода). Те ж саме стосується пари: *Берест* — р. в бас. Дністра — і *Береста* — р. в бас. Прип'яті (своїми витокami дуже близькими). Категорія роду омонімів виконує функцію диференціатора об'єктів.

Контактуючі з українською румунська та угорська мови у назвах одних і тих же річок в окремих випадках засвідчують розходження родових форм. Можна для ілюстрації привести такі приклади українсько-румунських еквівалентів назви: *Перкалаб*, рум. *Perkalabia* (*Perkalab*); *Сигла* — *Sehl* і водночас польск. *Sechly*; *Кривий* — *Sriva* і з українсько-угорських: *Теребля* — угор. *Talabor*, *Thalabor*, *Путна* — *Puthniz*. Звичайно, наведених прикладів замало, щоб робити висновок про якесь вирівнювання родових форм серед неспоріднених мов, але припущення про те, що родова форма автохтонної назви має тенденцію до домінантності в її міжмовному вираженні, не позбавлене ґрунту. Якщо назва — румунського походження, то українська мова намагається зберегти її родову автохтонність (напр.: *Перкалаб*), і, навпаки, якщо вона слов'янська, то те саме відбувається при її передачі румунською чи угорською мовами (напр.: *Жадовина* — *Jadovina*, *Комарнище* — *Komarnestie*). Тенденція до збереження родової категорії назв автохтонів спостерігається і в міжслов'янських еквівалентах, хоч історія засвідчує не лише лінію міжмовної гідронімно-структурної інтеграції й уподібнення, але й міжмовної диференціації по лінії типологічної специфікації кожної з мов, а звідси — конфронтації. Літературні мови намагаються нормалізувати ті із варіантів гідролексеми, які своєю морфологічною структурою й категорією роду збігаються з їх аналогами у контактуючих мовах. Говорити про якийсь міжмовний (серед близько споріднених чи топологічно далеких контактуючих мов)

морфологічний інваріант, звичайно, не можна, але констатувати тенденцію до узгоджень граматичних категорій міжмовних еквівалентів однієї і тієї самої річкової назви можна і варто. Її підтверджують окремі приклади взаємної інтерференції, уніфікації родових форм міжмовних відповідників однієї і тієї ж назви.

Таким чином, для гідронімів з групи «Б» (як і «В» та «Г»), для яких родова форма була фактом історичної й міжмовної змінності, усталення категорії роду відбувається з урахуванням таких чинників, як: 1) відповідність гідроніма до родової форми гідротерміна, який він представляє як його найменування; 2) вирівнювання до видового гідронімного ряду; 3) узгодження родових форм та їх уніфікація серед аналогів назв контактуючих мов з орієнтацією на родову форму назви автохтона.

Для гідронімів групи «А» ця форма запрограмована фоноструктурою кінцівки й узгоджена з граматичною структурою іменника української мови в його триродовій системі.

КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА В ГІДРОНІМАХ

Одинична функція назви в цілому [61, 47] і гідроніма зокрема зумовила специфіку її граматичного вираження, а звідси — сукупність ліній протиставлень з загальними словами та їх диференційних ознак [123, 322]. «Гіпертрофована» співвіднесеність гідроніма з об'єктом спричинилась ще й до його видової відособленості у системі географічних назв. Ця подвійна по лінії класу — ономів — і виду — гідронімів — самовизначеність забезпечила гідронімам певну «автономність» форм і способів словозміни.

Словозмінна специфічність гідроніма, детермінована його функцією одиничності, виявляється через граматичні категорії роду, відмінка й числа, у доборі флексій і форм яких існує «звичайна вибірковість» [79, 23] з системно можливого, але постулюється фактично формою сингулярності [19, 115]. Власні імена означають одиничні об'єкти і вже завдяки тій своїй семантиці не творять форм множини. «У формі однини, — констатується в науковій граматиці української мови, — вживається більшість власних імен» [125, 70].

Однина є стабільною граматичною ознакою гідронімного інваріанта, відсутність форми множини — його від'ємним показником у дихотомічному ряду одиничності // множинності²². Таким чином, однина — це іманентна властивість власного імені й та граматична форма, через яку власне ім'я виділяється або відокремлюється від загальних слів мови [75, 109]. Але однина не єдина форма, у якій вона знаходить своє структурне вираження. Деякі власні імена (іменники і субстантивовані прикметники) вживаються тільки у формі множини, називаючи одиничні предмети, з яких багато мали первісно відтінок збірності [19, 120]. До числа таких власних імен належать назви водних об'єктів. Множинні гідролексеми, що не мають опозиції множини та однини, є гідронімними формотворчими варіантами інваріантів.

Множина в іменниках оформляється флексією. Ця флексія, як показав В. І. Георгієв, з'явилась не під дією фонематичних законів чи перенесень з інших відмін, а тільки як опозиція до омофонічних морфем. «Якщо у розвитку даної мови, — констатує далі вчений, — внаслідок фонематичних законів будь-які морфемні однини, множини чи двоїни в одному і тому ж відмінку повинні збігтись, то одна з співпадаючих морфем усувається, а її заступає інша прийнятна морфема. Отже, система «саморегулюється» під дією власних морфологічних законів» [16, 171].

У паралельно існуючих слов'янських мовах, у тому числі і в українській, флексії називного множини обов'язково відрізняються в горизонтальному ряду парадигм від флексій наз. одн. Виняток становлять лише іменники середнього роду на -я типу «життя», у яких однина і множина наз. відмінка однаково тільки тому, що закінчення -я однини — це пізня фонетична зміна кінцевого -іє (-иє), що свою довготу в результаті асиміляції й передав попередньому пом'якшеному приголосному, подовживши його. Під впливом множинної форми іменників середнього роду типу село — села вони набувають закінчення -'а. Тому множинні загальні слова і власні назви мають релевантні закінчення стосовно

---

²² Форми множини як винятки виступають тільки у тропеїчних висловах типу «віякі збручі більше не розмежують земель України».

гіпотетичних сингулярних. Для іменників жіночого, чоловічого родів I, II, III відмін це **-и, -і** (закінчення **-и, -і (-ы, -и)** для іменників чол. роду твердої та м'якої груп стабілізувались давно і виявились у мові пам'яток, як це констатує І. М. Керницький, вже XV—XVI ст.) [44, 65]. Для іменників середнього роду II відміни це — **-а, -я**, а для основ на **-о, -jo** і для основ на приголосний зрідка виступало ще **-ы** [45, 75]. Але якщо для загальних слів, що мають опозицію чисел, плюральна флексія є засобом граматичного розрізнення, то для множинних власних назв вона виступає константою структури, а звідси і лексичного змісту. За тим змістом співвідношення між множинною формою гідроніма і можливим його відповідником в однині встановлюється у відповідності до ступеня гіпотетичності цієї сингулярності з урахуванням таких факторів: 1) коли сингулярна реально існує чи домислюється як назва іншого об'єкта, то множинна відноситься до неї як сума декількох однакових; 2) коли сингулярна назва може тільки реконструюватись, то відношення до неї є відношенням загального до одиничного [143, 89], 3) коли сингулярна не встановлюється, то множинна визначається категорією збірності, рудиментною множиною або кваліфікується як невпізнана реліктова структура. Окремо стоять чужомовні гідролексеми, які під форму множини підводяться кінцівками **-и, -і**.

Як констатують В. М. Топоров і О. М. Трубачов, у системі гідронімів Верхньої Наддніпряни множинні гідроніми є відносно малочисленими [128, 151]. Те саме можна сказати і про гідронімікон України. Статистика, проведена на матеріалі СГУ, засвідчує абсолютну меншість плюральних гідролексем. Із 19 075 відмінюваних гідролексем²³ сингулярних — 18 604, плюральних — 471. Саме кількісне співвідношення говорить про «периферійність» останніх. Але «периферійність» аж ніяк не заперечує самого факту існування варіантів структурного інваріанта гідролексеми, як і лексичної та граматичної правомірності цих морфологічних структур.

На території України множинні (сумарні і збірні) гідролексеми найбільш компактно виступають в басейнах

---

²³ Із загальної кількості 19 220 не беруться до уваги 145 невідмінюваних.

Прип'яті та Десни у Житомирській, Ровенській, Київській і Сумській областях, а на заході — в басейні Дністра у Львівській області, в басейнах Тиси, Пруту в Закарпатській, Чернівецькій областях. Значна концентрація їх в середній течії Сіверського Дінця. Відносна мала густина в басейні Південного Бугу, в нижній течії Дніпра, в Причорномор'ї та в Приазов'ї. Як видно, такі структури більш характерні для земель давньої осілости чи більшої одномовно-етнічної зосередженості. Ключем для пізнання їх генезису в більшості випадків виступають форманти, в меншості — твірні основи.

За частотністю чільне місце серед множинних назв займають річкові назви, які є сумою кількох об'єктів (апелятивів і гідро-, рідше топотермінів). Серед них: апелятиви у множині з флексією *-и, -і, -а*, уднослівлені атрибутивні й адвербіальні словосполучення як кореневі, так і афіксальні. Це здебільшого назви річок малої величини — потічків, джерел, витоків, рукавів, балок, ярів, у басейнах Дністра і Пруту, Тиси, Серету, Сяну: *Гори, Заставки, Вовчки, Брідки, Піски, Рибки, Кирнички, Луги, Лужки, Барвінки, Межипотоки, Явори, Щербинці, Яворинки, Ями, Слози, Ризи, Раки, Нетечі, Нетяги, Сагарні, Чайки, Містки, Млаки, Замлаки, Замлачки, Замлинки, Мочарі, Цюркоти, Чагарі, Чишки, Тонопки, Угорці, Озера, Міські Пасіки, Студені Криниці, Курицькі Джерела, Глибокі Ями, Вишні Ями, Мулейки, Багна, Гниловоди*; субстантивованій прикметник: *Марковські*; у бас. Південного Бугу: *Вишки, Бики, Бики, Берези, Баглаї, Котузові Мочарі*; у бас. Дніпра: *Скорики, Понори, Осокори, Бочечки, Річки, Роги, Роздори, Перці, Товкачі, Озера, Ключі, Млинки, Могилки, Дубки, Сінокоси, Звінки, Озірці, Перегірки, Бобри, Сердюки, Вали, Валки, Ночви, Гірки, Гради, Вовніжки, Овечі Води, Холодні Терни, Сторчові Гонки, Кирдині Копанки, Майдани* і субстантивованій прикметник *Панські*; у бас. Сіверського Дінця, в Причорномор'ї і Приазов'ї: *Вербки, Вила, Садки, Вільшички, Гирла, Гурти, Сніги, Рудники, Загеби, Пухляки, Тополі, Токи, Рибки, Бродки, Бучки, Копані, Кліщі, Копанки, Провали, Костри, Кринички, Кузні, Липки, Ліски, Лозочки, Луки, Яришки, Ярки, Байраки, Роздори, Сущипи, Печерки, Солонці, Топильці, Чигарі, Ями, Березняги, Бабаки, Мочаки, Михайлові Токки, Песі Води, Мокрі Ровеньки, Широкі Луки, Ближні*

Ступки, Близні Копані, Кам'яні Ворота, Малі Криниці, Малі Ліски, Густі Лози, Дальні Копані, а також синтагма з кількісним числівником: *Три Дуби*.

Лексичною основою цих гідронімів є географічні терміни або слова на означення топографічних об'єктів, орієнтирів чи реалій ландшафту, що як «цілісні апелятиви» чи їх деривати стали власними назвами [128, 151]: гори-гірки, озера-озірці, води, річки, джерела-ключі, бори, ліски, мочарі-мочаки, стави, токи, роздоли, криниці-кринички, ями, броди-бродки, луки-лужки, піски, луки, млаки, копані-копанки, вали-валки, яри-ярки, гирла, терни, лози, байраки, а також слова на означення рослин, тварин, будівель, предметів, що характеризують місцевість: містки, пасіки, гурти, кузні, бобри, берези, тополі, рибки, перці, чайки, вішки, буки, бики, барвінки, вербки, могилки, ворота, дуби і нарешті метафоризовані атрибути рельєфу чи властивості течії, що викликають певні асоціації: кліщі, чигарі, бочечки, звінки, роги. Плюральні кореневі гідролексеми інколи мають свої сингулярні аналоги: є річка *Берека* і річка *Береки*, *Бик* і *Бики*, *Озеро* і *Озера*, *Озерце* і *Озірці*, *Бобер* і *Бобри*, *Потічок* і *Потічки*, *Розтока* і *Розтоки* (потоки в бас. Тиси і Дністра), *Розтічка* і *Розтічки* (потоки в бас. Дністра), *Козак* і *Козаки* (р. в Херс. обл.; пот. у Чернів. обл.), *Корито* і *Корита* (потоки в бас. Дніпра і Дністра), *Фонтан* і *Фонтани* (струмки в Причорномор'ї), *Криничка* і *Кринички* (потоки у бас. Південного Бугу і Тиси), *Ставок* і *Ставки* (потоки в бас. Дністра), *Ставище* і *Ставища* (р. і пот. в бас. Прип'яті), *Чорторій* (рук. Дніпра), *Чорторія* (р. в бас. Прип'яті) і *Чорторії* (р. в Черніг. обл.), *Гниловід* (рук. Дніпра) і *Гниловоди* (р. в бас. Дністра).

Ці квазіомонімічні пари не мають чіткої обабічної симетрії стосовно водної артерії, вододілу чи порубіжжя басейнів, але вони здебільшого, якщо не контактні, то не надто віддалені і тому категорія числа відіграє у них роль не тільки граматичну (одиночності чи множинності об'єктів), а й диференціюючу (однотипні об'єкти). Категорія числа служить засобом топографічної альтернативи.

Часто плюральні гідроніми виступають і сумарним (тобто *Березняг + Березняг = Березняги*) вираженням топооб'єктів: *Березняги, Кабеньки, Ковтьоби, Дари, Пв-*

руки, Конотопи, Нетяги, Гурти, Токи, Бали, Явори. У відпеллятивних дериватах превалюючими є утворення з полісемантичним та поліфункціональним суфіксом -к (Вербки, Рибки, Рудники, Ярки, Садки, Скельки), а поодинокими — із зменшувальними суфіксами -инк, -ечк, -очк, -еньк. Всі ці суфікси служать для опозиційних рядів по лінії домінування й підпорядкування, чи інакше варіації розміру водних об'єктів: Броди — Брідки, Озера — Озірці, Гори — Гірки, Явори — Яворинки, Луги — Лужки, Замлаки — Замлачки, Копані — Копанки, Розтоки — Розтічки.

Множинні гідронімні утворення типу апелатив // онома у мовленні здебільшого вживаються з гідротермінами: «ріка», «потік»; «ріка Озера», «потік Гірки», що у реченні, як писав з цього приводу О. О. Потєбня, перебирають на себе всі функції узгодження у роді й числі з присудком та означенням. Наприклад: «Ріка Озера протікає через болотисту місцевість», «Малий потічок Гірки в час повені стає грізний». Узгодження з множинним гідронімом, якого можна було б чекати, виходячи з «рівносильності думки і рівної субстанціональності родового і видового» [97, 134], фактично не буває й вислови типу «ріки Озера пропливають в болотистій місцевості» належать до анахронізмів у мовленні.

Другу за чисельністю групу множинних гідроструктур становлять річкові назви, де множинність у стосунку до гіпотетичної сингулярності визначається по лінії загального до одиничного, але «загальне» є не абстрактного, а конкретного характеру. Тими загальними плюральними назвами переважно бувають відономастичні утворення, тобто відтопонімічні і відантропонімічні, або такі, які структурно нагадують свої прототипи, а також назви «патронімічного характеру з виразним позначенням місцевості» [50, 99].

Морфемним показником відономастичності походження, а в окремих випадках і звичайної відапеллятивності плюральних гідролексем є серед інших суфікс -ці (-івці, -инці). Його сингулярним відповідником — чоловічородовий -ець, жіночородовий -ця, середньородовий -це. Суфікс -ець (-ця, -це) сягає праслов'янської давнини -ісь, -іса, -ьсь (-ьсе), як суфікс демінутивності і винятково — у функції форманта, що субстантивував прикметники [160, 97]. Далі став уживатися і як детермі-

нант належності у патронімічних особових назвах. Його множинна форма спочатку була сумарною назвою людей, а потім назвою території, зайнятої тими людьми. «Коли ж,— як пише К. Римут,— патронімічні назви у множині перестали називати людей, а почали означати лише територію, відбувся розподіл особових патронімій і географічних назв... У географічних назвах відбувся процес топонімізації суфіксів і порушення їх первісної смислової функції» [105, 232]. Множинний суфікс **-ці (-івці, -инці)**, хоч і нанизувався на одну парадигматичну вісь із своїми сингулярними прототипами, став у географічних назвах показником не сумарності, а загальності (і, частково, збірності) і відійшов водночас до категорії закостенілих *pluralia tantum* та «мертвих» вже в ранній слов'янський період топонімічних утворень [168, 126—127]. Топонімізація множинних утворень на **-ці (-івці, -инці)** привела до нейтралізації, а згодом й до нівеляції, успадкованих з первісного стану їх демінутивних і пізніших патронімно-посесивних функцій.

Сам топонімічний суфікс **-ці (-івці, -инці)**, який властивий різновидовим топонімам, в першу чергу ойконімам, а далі гідронімам (а можливо оронімам) не здатний забезпечити розподілу з погляду примарності й секундарності ойконім — гідронім, тим більше, що переважна більшість з них не має своїх відповідників серед назв населених пунктів. Для цього у кожному випадку потрібна ще й додаткова історіографічна інформація. З диференційною ознакою «загальності» він виступає у топонімії, в тому числі і в гідронімії. У басейнах рік заходу України такими є назви річок і потоків: *Лівниці, Ярканиці, Угорці, Вільхівці, Щербинці, Ярмолинці, Гудиці, Кашиці*, в бас. Дніпра — *Корсунці*, у бас. Сіверського Дінця — *Огульці, Топильці*.

Проте суфікс **-ці**, як зазначено вище, є не лише формантом для топонімізованих антропонімічних утворень. Він виступає множинною флексією для апелятивів, які в однині мають закінчення **-ець, -ця, -це**. У функції множинної флексії він відіграє роль показника звичайної сумарності апелятивів, але під дією їх структурних аналогів — топонімізованих патронімічних утворень — він і смислово й функціонально прирівнюється до них. Пор. назви того типу у бас. Дніпра: *Озирці, Перці*, на заході:

Стариці і в бас. Сіверського Дінця: *Ториці, Кислиці, Солонці*.

В окремих випадках за тотожністю флексій род. одн. і наз. мн. під форму множини можуть підпасти й присвійні утворення. Очевидно, з таким підведенням маємо справу у «гібридній» молдавсько-слов'янській гідролексемі: *Пиреул-Поєниці* (пот. у бас. Пруту в Чернів. обл.), у якій відмінюваною є тільки друга частина.

Поряд з утвореннями на **-ці** зустрічаємо і гідролексеми на **-ан(и)**, які постали із колишнього **an'(ь)*, що на шарувався на тематичне **-яь**. Суфікс **-ан(ь)** творив експресивні відіменникові назви людей за місцем і способом проживання [26, 80], а через них і назви місцевості. В останній функції він уживався в множині, і та форма набула ознак топонімічності. Назва річки *Вільшани* в бас. Пруту має таким чином суто топонімічний структурний характер. Відсутність аналогів серед ойконімів даної місцевості дає підставу вважати її первинною.

Патронімічного (рідше відапелятивного [27, 104]) походження є річкові назви із плюральним суфіксом **-ич(і)** з <*it iо або з тим же демінутивно-збірним суфіксом **-ич(і)**, **-чі** з **сь+і*, **ась+і*, **ісе+і* для апелятивів. Ці суфіксальні утворення можуть мати відповідники серед назв місцевості, які хронологічно могли бути чи джерелом їх запозичення, чи об'єктом перенесення. Патронімічні назви виникли, як зазначає Л. Л. Гумецька, шляхом переосмислення загальних назв найрізноманітнішого значення. «Первісні слова,— пише вона,— що були назвами дітей або нащадків указанного в основі слова батька чи родоначальника, стають на основі закону асоціації за суміжністю, назвами місця їх проживання» [26, 49]. Для місцевих назв-ойконімів у давньоруський та, староукраїнський періоди цей суфікс був досить продуктивний [28, 15], хоч свою первісну реальну, значеннево виразну «функцію патронімічності» [59, 60], можливо, втратив задовго до цього, ще у IX—X ст., тобто в часи існування Київської Русі [59, 60]. Але «як усякий суфікс, а тим більше продуктивний,— розвиває цю думку Р. Й. Керста,— **-ич**, **-и**, з часом втрачаючи своє основне патронімічне значення в топонімічних утвореннях, стає нейтральним топонімічним формантом, який додається до будь-якої основи, незважаючи на її значення» [46, 113]. Власне у такій нейтрально топонімічній

«ролі» він виступає і у назвах водних об'єктів на заході України: *Лещиці, Товкачі, Перші Чуркачі, Лекечі* — і в бас. Дніпра: *Бараничі, Левачі, Гусачі*. На території України гідроніми з суфіксом *-ич(і), -ч(і)* нечисленні.

Відономастичними є річкові назви з суфіксами *-ш, -аш, -ош*, що походять з відособового суфікса *-х + но* у назвах типу Тимоха < Тимофій, Яхно < Яким, Вахно < Вафусій, Тихно < Євтихій. Суфікс *-ш(ь)*, який «виник фонетичним шляхом на базі *x + ї* з особових назв типу *мих — ї (пор. Михно), *остах — ї (пор. стах-никъ), згодом відокремлюється в ономастичний формант, часто поширений іншими суфіксами: *-аш ...-ьша, -ьш*» [26, 15]. Як суто топонімічний у формі множини він виступає у назвах річок заходу України: *Ковбиші, Петраші* — і Дніпра: *Бараші*. Цей же суфікс характеризує і певні відапелятивні утворення, що поставили на ґрунті кореневого *x* у слові соха — розсоха → розсоша (розгалуження річки) і в множині: розсоші. Звідси і назва балки басейну Сіверського Дінця *Розсоші* (пор. балки з бас. Сіверського Дінця: *Розсоха, Розсохи, Розсіш* — і потічки в басейнах Західного Бугу та Пруту: *Розсохи, Розсоше*, а в однині, як показують В. М. Топоров і О. М. Трубачов, у Верхній Наддніпрянщині з суф. *-иха: Ворсиха* — і *-оха: Варсоха* та ін.) [128, 134].

До власне збірно-множинних гідронімічних структур належать: 1) закостенілі, чи рудиментні, форми множини *-а, -и*; 2) множинні сер. роду (*pluralia neutra*) з суфіксами *-иська, -ище*; 3) реліктні утворення з кінцівками *-ші*.

Назв, що мають граматичну форму множини іменників середнього роду на *-а*, мало. Взагалі ця форма сягає або давніх форм множини, або є результатом впливу наз.—знах. двоїни іменників *-основ* чоловічого роду. У рельєфі чи в течії річки двоїна можлива там, де є два однакові витoki, розгалуження чи гирла. Але, коли у природі й натрапляємо на таку двоїстість водотоків, то або кожне з них має окрему назву, або одна назва об'єднує два рукави, але назва не отримує форми двоїни, бо двоїна, як категорія числа, вимагає якогось рахунку, усвідомлення числового значення, що несумісне з номінацією та її функцією одиничності. Якщо ж рудиментна множина як вплив двоїни і з'являється у гідро-

імії, то ґрунтом для її вияву в найменуваннях є асоціація з предметом, що має тільки форму множини. Такими асоціативними за походженням є назви балок: *Вила* у бас. Сіверського Дінця і *Розвила* у тому ж басейні. Форма множини на -а у назві *Вила* є секундарною, підведеною під апелятив вила. Історичними її варіантами були множинні форми: *Вилы, Виллы* (СГУ). Закостенілу множинну форму має і гідролексема *Штани*, р. в бас. Південного Бугу, назва якої асоціюється із своїм апелятивним аналогом.

Річкові назви із синонімічними і в той же час взаємозамінними [26, 102] суфіксами середнього роду -ища, -иська з формального боку є звичайними множинними формами. Оскільки самі суфікси виступають не лише показниками згрубілості і пейоративної експресії, але й формантами «із значенням місця» [26, 100], то їх можна розглядати як здавна закостенілі топонімічні утворення із значенням місця чи загального об'єкта місцевості, тобто назвами *pluralia tantum*. Носіями такого семантичного змісту є й гідроніми: *Бранища* і *Двориська*, потічки з басейнів рік заходу; *Коротища* (ОКІМ), р. у басейні Прип'яті та *Вовнища*, потіч. у басейні Дніпра.

До реліктних, непрозорих за семантикою і невизначених етимологічно, але структурно однотипних, належних до одного гідронімного ряду, можна зарахувати гідролексеми: *Сороці* (з варіантом *Сорище* (як вар. до Ториці), *Тороці*, р. з бас. Сіверського Дінця (ОКІМ), і *Бриці*, потіч з бас. Пруту. Їх структурними аналогами в загальних словах бувають абстрактні слова на означення почуттів: заздрощі, гордощі — або предметів, понять: солодощі, прянощі, пахощі, спільним для яких є суфікс -щі. Без спеціальних етимологічних досліджень важко сказати, чи у названих вище гідролексемах маємо справу з суфіксом -щі, чи з фонетично адаптованою, або спрощеною кінцівкою чужомовної назви. Якщо це назви з суфіксом, то за семантикою вони підходять під загальні, навіть абстрактні, збірні поняття. Якщо це адаптація запозичення, то спрацьовує закон морфологічного вирівнювання до тих же абстрактних слів, а значить, і експансія семантики форманта -щі. В одному й другому випадку це лексично непрозорі й апелятивно, а звідси й ґраматично, немотивовані *pluralia tantum*, що

виділяються на ґрунті їх уподібнення до загальних, абстрактних слів на -щі.

Окрему групу множинних гідронімів становлять гідролексеми, що своєю формою завдячують субстратній морфологічній структурі, апелятивно немотивованій, або чужомовній, апелятивно мотивованій чи кінцівкою підведених під флексії множини іменників в українській мові. Все це назви невеликих водних об'єктів: річок, потоків, балок, ярів, етимологія яких з'ясована досить незначною мірою і переважно по лінії маркуючих мовну основу топоформантів. Такими маркуючими формантами є молд. *валя* — *вале* «долина» [42, 24], які творять атрибутивні, посесивні синтагми: *Валя-Кості*, *Валя-Кручі* (потічки в бас. Серету, Пруту) і *Вале-Амали* (р. вп. в оз. Коджейолу в Од. обл.). Друга частина синтагми, якщо це присвійна сполука, виступає означенням у родовому відмінку, яке своїм закінченням збігається з формою множини. За тотожністю родового і множинного закінчень плюральною могла стати й синтагма *Яр-Осози* (б. в бас. Самари), що в минулому мала і однинну форму: *Ярль Осоза*, *Яртуза*, *Яртуз*, *Ярцуза*, *Ярсис-і* множинну: *Хавгали*, *Ярцузи* (СГУ, стаття *Яр-Осози*) і яка стабілізувалась у множині під впливом не так фонетичних законів, як внутріпарадигматичних аналогій.

Тюркськомовну основу значною мірою демонструють форманти -ли [52, 78] та кінцівка -зи: *Сигли*, потіч. у бас. Дністра і *Яли*, балка в бас. Сіверського Дінця, *Токузи* [3, 73]²⁴, пот. у межиріччі Дністра й Дунаю. Але та ж кінцівка -зи не завжди є показником первинної тюркськомовної форми. Гідронім *Сірогози* (і Великі Сірогози) своєю первинною формою, як це показав Є. С. Отін, мав *Суьури Ковз, далі фіксувався у варіантах *Севрек Гоз* (1784 р.), *Сюрююзоз* (1793 р.), *Сірогоз* (кінець XVIII ст.). Перша частина назви походить від ногайського прикметника із значенням «протяжний», друга — від ногайського номенклатурного терміна, який означає «невеликий потік», «джерело» [89, 88]. Множинна форма в гідронімі *Сірогози* перенесена від ойконіма, де вона виконувала роль ойконімноутворюючого засобу. Це другий ступінь контактного перенесення у даному випадку ойконіма на гідронім. Виходячи з діахронії на-

²⁴ А. Т. Бевзенко гідронім *Тукузи* визначає як тюркський [3].

писань, кінцівка *-зи* не може вважатись первинною і в гідронімі *Сирокузи* (вар. *Сиракуз* — СГУ). Тут очевидно рівняння на топонімні ряди плюральних географічних назв Північного Причорномор'я (*Поди, Пузири, Главачки, Гребенки, Дніпряки, Менчикури, Верхні Сорогози, Великі Копані, Кінські Роздори, Жовті Води*) [142, 62], що мають паралелі в топонімії всього Причорномор'я.

Річкові назви з формантом *-са, -оса*, як твердять В. М. Топоров і О. М. Трубачов, достовірно не слов'янські. Балтійським вважають ті ж дослідники формант *-оса* у назві *Мордоси* (п. Десни), литовськ. *Mardosai* — село біля Плунге [128, 156]. Множинна форма не апелювативна і не структурно субстратна. Вона вторинна і прийшла, очевидно, через литовське посередництво з редукованої кінцівки *ai* → *i* → *и* або «шляхом морфологізації» [121, 115] іншомовного кінцевого голосного і пристосування його до флексії множини української мови, хоч могла прийти і безпосередньо від плюрального топоніма *Мордоси*.

Повторюваністю зобов'язана і плюральна форма назви *Стремтурини* (пот. у бас. Тиси), що сама є присвійно-прикметниковим утворенням із суфіксом *-ин* від гідроніма *Стремтура* — назви потоку того ж басейну й того водотічного ланцюжка. За тим же, очевидно, принципом виникла форма множини у структурному аналогові *Тиринтини*.

У двох фонетично модифікованих назвах *Макарти* і *Макарті* (балки в бас. Сіверського Дінця), що походять від тюркського місцевого оронімічного терміна *макортерть* «височина» або «впадина» (з вар. *макортет, макортеть, макітра*), множина зумовлена кінцівками *-и, -і*, які виступають фонетичними варіантами цього терміна. У даному випадку вони виконують роль засобу диференціації найменувань двох водних об'єктів, а в морфологічному відношенні ще й розрізнення груп відмінювання (твердої й м'якої).

Флексії *-и, -і*, що характеризують чужомовні гідроніми *pluralia tantum*, могли в автентичному вигляді прийти з мови, яка дала найменування, або закріпитись в результаті морфологізації у спектрі українськомовних способів адаптації іншомовних фіналей. Тому не завжди вони виступають показниками множинності (повторюваності об'єктів), хоч така їх роль і не виключена. Зрідка

вони можуть бути формальними елементами структури, як, наприклад, у річкових назвах: *Коришоти* (ОКІМ), *Шетефети*, *Греготи* (потічки в басейнах Пруту і Тиси), *Шкурати* (р. в бас. Дніпра). Зате множинними є вони у назвах: *Чорші* (пот. у бас. Тиси), *Мицкани* (пот. в бас. Серету), *Бурти* (пот. в бас. Південного Бугу) і *Внуди* (р. в бас. Дніпра).

Як бачимо, множинна форма в одних (власне у більшості) гідронімах — первинна, пов'язана з сумарністю чи повторюваністю об'єктів, з загальним, абстрагуючим поняттям або з морфологічною адаптацією іншомовних кінцівок (фіналей), у других (у меншості) — вторинною, зумовленою і фонетичними, і морфологічними змінами у мові, і певними лексичними переосмисленнями. Наслідком останніх є взаємопереходи назв з категорій однини у множину, і навпаки, що відбувалися у процесі розвитку самої назви, часто маючи ще синхронне міжговіркове вираження. Так, наприклад, в минулому писемна, а в сучасному говіркова сингулярна форма змінилась плуральною у таких назвах, як: *Топило* → *Топила* (п. в бас. Дніпра), *Окоп* → *Окопи* (р. в бас. Горині), *Загребина* → *Загреби* (р. в бас. Міусу), *Красное* → *Красни* (р. в бас. Десни), *Торица* → *Ториці* (*Торицы*) (р. в бас. Сіверського Дінця), *Баглай* → *Баглаї* (р. в бас. Південного Бугу), *Сыхлый* → *Сигли* (п. у бас. Дністра). І навпаки, деякі назви, в минулому множинні, сьогодні вживаються у формі однини: *Изворы* → *Ізвір* (п. в бас. Дністра), *Береки* → *Берека* (р. в бас. Сіверського Дінця), *Деревичи* (*Деревички*) → *Деревичка*, *Кринички* → *Криничка* (балки у бас. Сіверського Дінця), *Берды* → *Берда* (р. у Приазов'ї)²⁵, *Поті* → *Пота* → *Потївка* (р. в бас. Росі), *Урази* → *Ураза*, *Водолаги* → *Водолага* (р. в бас. Сіверського Дінця), *Хрещаты Яры* → *Хрещатий Яр* (пот. в бас. Дніпра). Гідронім відетнонімічного походження *Хохлівка*, р. в бас. Десни, своїм історичним варіантом має етнонім у автентичному вигляді *Хохли*. Його топонімізація йшла шляхом не звичайної суфіксації етнонімів типу *Хохлівці*,

²⁵ За спостереженнями Є. С. Отіна, паралельне вживання форм наз. відмінка *Берда* і непрямих відмінків множини «до *Берд*», «на *Бердах*» наявне в одних і тих же документах з 1746 і 1747 рр. [87, 113].

а підведення під найпоширенішу модель топонімічних дериватів із суфіксом *-ів, -к*. Це привело й до зміни форми числа. Ці історичні зміни, як і загалом сама можливість руху в середині формозмінної системи, свідчать про певну закономірність розвитку тих форм у напрямі переважно індивідуалізації, а значить, і сингуляризації. Плюралізація відбувається тільки там, де в осмислення назви входить поняття сумарності, повторюваності чи узагальненості, абстрагованості.

Цю ж можливість, а також факти дифузії форм числа засвідчують варіанти, знову ж таки здебільшого історичні, паралельних міжмовних виражень одних і тих же гідролексем. Найбільше випадків таких паралелізмів та фактів морфологічного вирівнювання форм річкових назв маємо на українсько-польському етнічному порубіжжі в умовах їх живого контактування.

Так, для українських плюральних інколи серед польських писемних варіантів тієї назви маємо сингулярні форми: укр. *Сигли* (пот. у бас. Дніпра) — польськ. іст. варіант *Sygly*; укр. *Стависька* (пот. в бас. Південного Бугу) — польськ. іст. варіант *Stawiszczce*; укр. *Стависька* (пот. в бас. Західного Бугу) — польськ. варіант *Stawisko*. І навпаки: укр. сингулярна форма *Кадлуб* (пот. у бас. Пруту) має у польській мові множинну форму (часто поряд з одинною): *Kadłuby* і поряд *Kadlub*; укр. *Козарка* (пот. у бас. Дністра) — польськ. *Kozarka* (*Kozarka* і *Kozarkowy potok*); *Осока* (р. в бас. Прип'яті) — польськ. *Osoki* (і *Osoka*); *Зубри* (р. в бас. Росі) — польськ. *Zubra*.

Для окремих множинних гідролексем середнього роду типу апелятив // онама з флексією *-а*, яка тотожна флексії іменників жіночого роду в однині, польські відповідники виникають по лінії асоціації з тією сингулярною жіночородовою флексією без усвідомлення лексичного змісту і числової категорії української назви. Звідси для укр. назви *Корита* (пот. в Ів.-Фр. обл.) у польській мові є *Koryta* (-у), *Potoszyna Koryta* zwana; по *Wode Koryta* zwana, але поряд і *Koryta* — *Koryt*, і *u Korytach* (СГУ). Подібно і у назві *Вікна* (р. в бас. Дністра) є іст. варіанти: *Okna* з генетивним (-у) і *Okni*, *Okny* з генетивним нульовим і з вставним *o* *Okon* (СГУ). Вирівнювання форм однини і множини (поряд з вирівнюванням родів) на ґрунті українсько-словацьких і угор-

ських міжмовних гідропаралелей спостерігаємо у назві *Путна* (пот. в бас. Тиси), словацьк. *Putni* (і *Putna*), угор. *Pwthniz*.

Чужомовні назви з закінченням *-і*, якщо вони входять у словосполучення чи словоскладання (де перше слово чужомовне, а друге українське) як перший невідмінюваний їх компонент, форми множини не визначають. Категорію роду забезпечує тільки другий компонент композита, який і відмінюється. Прикладом може послужити гідролексема: *Пониклі — Грушка* (пот. в Ів.-Фр. обл.), що в род. відмінку має *Пониклі — Грушки*. Невідмінюваність першого компонента забезпечується не так походженням, яке не усвідомлюється, бо врешті слово *пониклі* має фонетичний аналог і в українській мові, як наголосом на третьому складі від кінця, що робить його відмінним від можливого українського дієприкметника на *-лий, -лі*.

Підсумовуючи, можна сказати, що категорія числа гідронімів підвладна формозмінній та словозмінній системі української мови і що провідною тенденцією розвитку морфологічної структури гідроніма є тенденція до одиничності. Множинні гідролексеми — це варіанти його оптимальної моделі, життя яким дало усвідомлення сумарності і збірності топооб'єктів.

ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ВІДМІНКА В УКРАЇНСЬКІЙ ГІДРОНІМІЇ

Варіантність формотворчих морфем частин мови (іменника і прикметника) та їх граматичних категорій роду, числа, відмінка гідронімів української мови може діахронічно пояснюватись взаємовпливом колишніх основ іменника, взаємопереходами в системі імені, на шаруваннями чи змішуваннями різноговіркових форм та міжмовною індукцією. Правда, самі відмінкові форми не мають у просторі чітко виражених ізоморфів, хоч в окремих випадках такі не виключені, а лише можливу лінгвогеографічну ареальність щодо частотності.

Цілком зрозуміло, що відмінкові форми гідронімів, як і ононів взагалі, у випадках, коли їх структури однозначні із структурами апелятивів української мови, повинні збігатись і з їх відмінковими формами. Проте са-

ма гідронімія за своїм генетичним складом дуже неоднорідна й типологічно як клас географічних назв специфікована. Тому відмінювання має певні особливості, які зумовлюються тим, що граматичні форми гідронімів, які є вираженням граматичних значень [29, 10, 31], відповідають безпосередньо не так лексичним, як категоріальним значенням, тобто частинам мови, а опосередковано й частковим значенням граматичних категорій роду і числа.

Власне, це й є основою деякої відокремленості ономастичної морфології. А крім того, оскільки відмінкові форми української мови не завжди однозначні, бо в них поряд із граматичними омонімами є й граматичні синоніми [125, 76], які передбачають вибір, співвідносний не лише індивідуальним смакам, але й полісемії, то й альтернація відмінкових закінчень може в такій же мірі, як і в системі відмінювання апелятивів української мови, бути характерною і для гідронімів.

Генетична неоднорідність, типологічна специфічність і певна вибірковість чи паралелізм відмінкових форм мови в сукупності і становлять флексійну специфіку української гідронімії.

Якщо говорити про паралелізм відмінкових форм, то треба мати на увазі конкуренцію відмінкових форм: **-а//у** род. одн. іменників чоловічого роду II відміни; **-ові//у** дав. одн. мн. іменників I відміни; нульового **//ів** род. мн. іменників I-ої відміни. Історичною є «конкуренція **-ови//у** дав. одн. іменників чол. р. і **-ей//ий** в род. мн. основи на **ї**; форма типу светки **//свьдци//свьдкове** в наз. мн. іменників чол. р. з основою на задньоязичний» [25, 83], засвідчена в пам'ятках давньоруської мови XI—XIII ст. та староукраїнської мови XIV—XV ст. Конституючи наявність паралельних форм у галузі словозміни в українській мові XIV—XVI ст., Л. Л. Гумецька пише, що ці форми «не мали взаємовиключаючого характеру, не були властиві тільки одним територіальним діалектам і неможливі для інших. Варіантні форми словозміни не були результатом діалектної еволюції у зіставленні із староруським періодом, а були успадковані від попереднього періоду і в однаковій мірі органічні як для давньоруської, так і для староукраїнської мов з різною лише частотою дистрибуції, з перевагою тих чи інших паралельних форм на окремій території» [25, 83—84].

Як успадковані та еволюційно вмотивовані структурно-типологічні альтернації, неспіввідносні з діалектно територіальною диференціацією, а лише з ареальним виділенням на ґрунті частотності, вони дійшли до наших днів і становлять особливість формотворчої системи сучасної української мови. Правда, у процесі розвитку мови вони набули різного характеру дистрибуції. Так, в одних відмінках, як наприклад, **-ові//у**, дав. і місц. одн. іменників чол. і сер. родів II відміни, альтернація визначається фонетико-мелодійними, в інших, напр. нульового **//-ів** род. мн. іменників і відміни, — фонетико-акцентуаційними чинниками: звуковими особливостями слів, міжзвуковими чергуваннями, ритмікою фрази, в той час як **-а//у** род. од. іменників чол. роду II відміни в українській мові та в тих слов'янських мовах, з якими українська перебуває у безпосередніх контактах — російській [20, 377—379], білоруській [18, 48—49], польській [167, 166], здебільшого граматичними значеннями — співвідносними з лексичними і «сферою вживання» [20, 377]. Тому при перших альтернаціях вибір відмінкового флексійного синоніма зв'язаний з факторами естетичного порядку, при других обумовлений чи наперед заданий або структурою гідроніма як лексеми в системі мови, або закономірностями топономастичної морфології з її двоєдиними тенденціями і вирівнювання ономи під загальні слова і певної конфронтації флексій і навіть флексійних груп у відношенні до апелятивів. Інтерферентність обох тенденцій робить цю зумовленість і «наперед заданість» сферою різного ступеня чи різної міри закріпленості, наприклад генетивного **-а//у** за різними структурно-типологічними рядами назв. Незначна міра закріпленості спричинює і виправдовує варіантність відмінкових форм одного й того ж гідроніма, значна — її майже виключає. Проте, якщо варіантність флексій родового однини апелятивів зв'язана з більшою чи меншою унормованістю їх семантичних родів в українській мові взагалі, то бінарність закінчень різних гідронімів тієї ж відміни має вже й певну ареальну вмотивованість.

Структурно-типологічний, а частково й територіально-диференціюючий аспект має конкуренція іменникових чи прикметникових закінчень непрямих відмінків гідронімів з субстантивованими прикметниковими формами на **-ів**, **-ин**, причому така конкуренція можлива і

щодо одного гідроніма, і щодо різних, лексично тожних.

Все це є об'єкти дослідження словозмінної системи української гідронімії. Розглянемо ці словозмінні, парадигматичні особливості гідронімів у межах відмін та їх структурно-типологічних рядів на синхронному зрізі з погляду їх диференційних ознак, а також на рівні їх ономастичних значень, тобто функцій з можливим тільки гіпотетичним проникненням у галузь доономастичних значень, «омонімічних загальним іменникам» [121, 92], як основи для флексійної диференціації.

Як сказано вище, словозмінною морфемою, здатною виконувати роль лексико-граматичного диференціатора іменників, що закінчуються на приголосний чол. роду II відміни, є флексія род. відмінка одн. -а//у. В українській мові розмежування іменників за флексією род. відмінка -а чи -у, що є, як відомо, «наслідок складного процесу взаємовпливів між формами іменників різних колишніх основ та прояв дії певних граматичних і акцентуаційних чинників» [125, 101] має вже свої, досить чітко, хоч і не остаточно, визначені семантичні, а також словотворчі параметри, які в загальних рисах формуються так.

Флексія -а закріпилась за іменниками, що є назвами істот, в тому числі загальними і власними назвами людей, назвами конкретних предметів, мір довжини, ваги, часу, місяців, днів, числових та грошових одиниць, назвами наукових й технічних термінів іншомовного походження, а також українськими суфіксальними термінами, окремими назвами танців, назвами приміщень, будівель та інших споруд. Закінчення -а(-я) властиве і для іменників з суфіксами -ок, -ець та кінцевим -ел.

Флексію -у мають назви речовин, маси, матеріалу, назви збірних понять, назви рослин і рослинних масивів, назви установ, закладів, організацій, просторових понять, назви явищ суспільного життя, абстрактних понять, збірні типу: *люду, народу*, а також такі іменники, як *танцю, балету, боксу, тенісу, футболу* [125, 96—102]. Узагальнюючи, можна сказати, що закінчення -а притаманне назвам істот та конкретних предметів, тоді як -у — іменникам на означення сукупності, масовості або предметної невиразності, абстрактності і таким, що в множині не вживаються [68, 89].

Проте цілий ряд назв передбачає, а значить, і допускає хитання між двома закінченнями, причому не лише в усному мовленні, частково відображеному й в художніх творах, де такі хитання мають значно більший простір свого вияву, бо коригуються факторами індивідуального й колективного мовного чуття, але і в писемній літературній мові, де правила правопису й регламентація словоформ, прийнятих в нормативних граматиках, такий простір хитань і допуску зводить до мінімуму.

І все ж таки літературна мова не лише засвідчує і санкціонує бінарність флексій -а, -у, але й допускає варіантність у випадках, де лексичні чи словотворчі мотиви або чітко невизначені, або підвладні іншим, переважно акцентуаційним²⁶, які, як відомо, не зумовлені структурою.

Таким чином, сама українська літературна мова у своїй системі іменників чоловічого роду на приголосний, що належать до II відміни, у відмінкових закінченнях роду. одн. при всій загальній визначеності лексико-граматичної дистрибуції залишає в окремих випадках місце і для хитань, а точніше, у випадках, не утверджених певним узусом вживання, а звідси й нерегламентованих літературними нормами. Цей стан допустимості варіацій

---

²⁶ Тому в «Українському правописі», в його «Довіднику» і в нормативних граматиках проводиться регламентація і часткових випадків. Так, «деякі іменники можуть мати паралельні закінчення -а(я) і -у(ю) без відтінку в значенні, напр.: байраку — байрака, мосту — моста, полку — полка, столу — стола, стиду — стидя» [31, 80]. «У ряді іменників зміна флексії впливає на значення: алмаза (коштовний камінь) — алмазу (мінерал), буряка (одиничне) — буряку (збірне), валя (техн.) — валу (фортифік.), імператива (грамат.) — імперативу (філософ.), каменя (одиничне) — каменю (збірне), кліна (предмет) — кліну (просторове поняття), папера (документ) — паперу (матеріал для письма), пояса (предмет) — поясу (просторове поняття), рахунка (документ) — рахунку (дія)» [31, 44]. Обидва закінчення може мати іменник сир. «Деякі іменники набувають закінчення род. відмінка одн. -а або -у залежно від певних граматичних ознак. Так, закінчення -у характерне для префіксальних безсуфіксних утворень на означення дії або стану. Важливу роль тут відіграє ненаголошеність флексії: виразу, вигуку... поділу... успіху». Але серед цієї групи є хитання: заходу — захода, престолу — престола, привіту — привіта, припасу — припаса; випадки вживання зазначених утворень з флексією -а переважно обумовлені семантично (іменники виражають назви конкретних предметів — засіка, заступа, засува, престола тощо) [68, 93, 97—98].

поширюється й на топонімію в цілому і гідронімію зокрема.

Ніяка з існуючих та діючих нормативних граматики не дає вичерпного лексико-граматичного розмежування генетивних флексій *-а//у* в українській топонімії. Щодо род. відмінка однини топонімів і гідронімів чоловічого роду II відміни сучасні праці з граматики дають тільки скупі й загальні пояснення, а рекомендації їх зводяться до таких: «Закінчення *-а* мають назви рік з флексійним наголосом: *Дніпра, Дінця*. Однак для назви рік з ненаголошеною флексією і для більшості інших географічних назв (озер, гір, островів, півостровів, областей, країн тощо) характерне закінчення *-у*: *Дону, Дунаю, Єнісею, Сейму, Сяну, Нілу, Рейну, Хасану, Мічігану, Гангу* [125, 97]. «Для деяких географічних назв можна зустріти обидві форми: *Буга — Бугу, Єгипта — Єгипту*» [125, 97].

Як бачимо, єдиним диференційним критерієм флексій родового відмінка називається наголос.

Що наголос відіграє роль диференціатора флексії, в цьому сумніватись аж ніяк не можна. Але це далеко не універсальний принцип. Дійовий він тільки щодо досить обмеженої кількості випадків, при тому не є доміантним, коли спрацьовують інші чинники.

Топонімія, в тому числі й гідронімія, утворює певну систему, правда, з невисоким, як зазначає В. М. Топоров, коефіцієнтом системності їх матеріалу і слабою організованістю підсистем [127, 20]. Про кодифікованість цієї системи можна говорити в такій же мірі, як і про кодифікованість лексики в цілому, тобто з певними більшими чи меншими застереженнями. Однак сам факт системності гідронімії не викликає сумнівів [124, 59], хоч і зводиться більше до територіально-ареальних рамок.

Звичайно, якщо йдеться про словозмінні відмінкові форми гідронімів, то просторова спільність як фактор, що обумовлює системну, а значить, і непомітно спаяну дію різних говірково-діалектних субстратів, а звідси, таку ж взаємодію на різномовному терені контактуючих мов, що й приводить до утворення певного стратиграфічного пояса, тут малозначущий, хоч і не виключений. У цій ділянці структури вони діють загальнонаціональні мовні універсалиї, бо «хоч моделі топонімів в певній мірі

міжмовні» [121, 87], то способи вираження відношень складових компонентів основи (а основа — це «своєрідна абстракція, в якій неначе резюмується парадигма» [58, 95]) в кожній мові національні. Тому топонімічна системність у галузі морфології на певній території включає бі- чи полілінгвізм, бо де білінгвізм, там нема системи, там різнотипність формантів. А система, власне, і визначається однотипністю формантів. Виходячи з факту дистрибуції *-a//у*, можна апіорно стверджувати, що для ономів з їх конкретністю, одиничністю та персоніфікацією більш притаманне повинно бути генетичне *-а*. Але у гідронімів, крім тих загальноономастичних властивостей, є ще й своя іманентна властивість «просторовості», «протяжності» [126, 105], яка підводить їх під категорію «абстрактних понять» або «просторових понять», а звідси — і під генетивне *-у*. Паритетність тих двох властивостей приводить до дистрибуції *-a//у* в гідронімії, яка пропорціонально (за статистикою, проведеною на матеріалі СГУ) тільки в безафіксних гідронімах чоловічого роду II відміни на користь флексії *-а*, а при залученні й афіксальних, в тому числі і демінутивних, з повною і вирішальною їх перевагою. Правда, дистрибуція *-a//у* викликається не лише тими іманентними властивостями, а й семантикою і структурою.

Спираючись на системні ареали української гідронімії, можна визначити критерії, за якими відбувається поляризація генетивних флексій *-a//у* в іменниках чоловічого роду II відміни і провести їх певну класифікацію та систематизацію.

Так, опозиція *-a//у* род. одн. у гідронімах — іменниках чоловічого роду II відміни відбувається за такими чотирма принципами: фонетичним; лексико-семантичним і історичним; словотворчим; акцентуаційним.

Фонетичний принцип

Фонетичне розрізнення на рівні формотворчих морфем і кінцівок (фіналей) на відміну від рівня лексико-поняттєвих морфем, може відбуватись тільки серед іншомовних гідролексем, причому не по лінії виразного вододілу: слов'янські // іншомовні, а по лінії розмежу-

вання іншомовних менше або більше граматично адаптованих онімів.

Існує кілька ступенів морфологічного (словозмінного) засвоєння іншомовних гідронімів.

1. Коли лексема іншомовного, зокрема тюркського походження, знаходиться за межами української граматики (морфології та синтаксису) і виступає нагромадженням аморфних комплексів, що не мають однозначних співвідношень з певними частинами мови та їх граматичними формантами. Сюди належать насамперед тюркський гідронімікон з такими фіналями, які можуть бути елементами одночленної назви або складової частини композитів: *су* (тюркське «вода»), *дере* і *дересі* (кримсько-татарський оронім «ущелина») [24, 174], *чохрак* (кримськ. «джерело»), *узен* (киргизьке «ріка») [118, 191], пор. *Учунсу*, *Сунгусу*, *Танасу*, *Сарису*, *Ускулятинсу*, *Карасу-Баші*, *Бакалсу*, *Фескул-Дере*, *Біюк-Дере*, *Ширкан-Дересі*, *Завут-Чохрах-Тарама*, *Кучук-Узен*, *Софун-Узен* і назви з тюркським суфіксом *-ли* (*-ла*, *-лий*), що вказують на наявність певної якості: *Опонли*, *Юшанли*, *Метрозли* і таких: *Джемерджі* [73, 33], *Апокни*, *Пелітли*, *Бугайли*.

2. Коли кінцевий компонент атрибутивної синтагми прирівнюється до однозвучної афіксальної морфеми української мови і відмінюється у другому компоненті за відповідною парадигмою, напр.: *Хурхулу-Тарама*, *Хурхулу-Тарами* (ОКІМ); *Бек Алан* — *Бек Алана*; *Хана Хун* — *Хана Хуни*; *Пиреул Спріденілор* — *Пиреул Спріденілору*; *Пиреул Холякулуй* — *Пиреул Холякулуу*; *Перреул-дін-Багна* — *Пиреул-дін-Багни*, *Су-Індол* — *Су-Індулу*.

3. Коли онама має однозначні співвідношення з певними граматичними формантами в українській мові і повністю підпорядковується її граматичним категоріям: *Ферескул* з молд. (у)луй: *Корбулуй*, *Крецулуй*, *Лупулуй* [40, 87], *Сасахулах*, *Ташбунар*, *Турбат*, *Базавлук*, *Телігул*. Ця однозначність може мати більшу або меншу співвіднесеність з морфологічними формантами української мови. Саме на цю третю групу формотворчо адаптованих іншомовних гідронімів з їх різницею ступеня асиміляції та співвіднесеності й поширюється фонетичний принцип бінарності відмінкової флексії *-а//у*.

Якщо йдеться про релевантність *-а//у* в іншомовних граматично адаптованих, але семантично непрозорих [53, 114]²⁷, гідролексемах, то причин і показників її треба шукати за межами функції і, звичайно, етимології ономи. Як видно із кількісних зіставлень рядів назв з одним та другим закінченням, тут діють певні фонетичні закономірності і принцип граматичного уподібнення. Дистрибуція *-а//у* здійснюється за кінцівками, що мають формотворчі аналоги в загальних словах української мови або звичайні збіги кінцевих звукосполучень, відповідно до законів фонетичної (в галузі вокалізму) дисиміляції, або за принципом граматичної аналогії до рядів загальних слів.

Генетивне *-а* з більшою густотою прикладів виступає за фіналями з голосним *-у*: *-ук (-юк), -ул, -ун, -ус* та ін., тоді як генетивне *-у* частіше за кінцівками з голосним *а-, -ан, -ак* та ін. Це підтверджують звичайні зіставлення рядів, їх кількісні показники. З флексією *-а*: *Базавлук, Сюрюк, Курюк, Чомуль, Чингул, Вінгул, Бредецул, Странзул, Десескул, Болтамур, Євсуг, Ковсуг, Темрюк, Чургут, Рогняскул, Мощун, Брадул*; з *-у*: *Анчокрак, Каничкаар, Узунлар, Оберар, Симпал, Ардан, Тражан, Пейсах, Чонграв, Шаклар, Турбат, Суат, Тайган, Протал* та ін.

Це формальне розрізнення, яке потрапило під узагальнення не на основі структурно-типологічної визначеності кожної кінцівки зокрема, а лише на основі кількісно-зіставних показників. Тому відхилення можливі, і вони насправді є. Їх засвідчують гідроніми з прикінцевим *-ус (-юс), -ул, -ак*, де в одних випадках маємо фонетично закономірне (по лінії розподібнення прикінцевих приголосних), а в інших — незакономірне закінчення. Гідроніми на *-ус (-юс, -уз)* мають переважно закінчення *-у*: *Калюс-у, Кальміус-у, Нетригуз-у*, хоч і є з *-а*: *Даутнус-а*. Гідроніми на *-ак* мають одне й друге закінчення: *Коломак-у*, але *Булганак-а*. Генетивне *-а* в гідронімах на *-ак* пояснюється підведенням їх під українські суфіксальні утворення (в тому числі особові, відетнонім-

---

²⁷ Назви з затемненою семантикою на відміну від назв з прозорою семантикою, або назв-орієнтирів, відносять до назв-знаків в тому розумінні, що «власне ім'я не містить яких-небудь вказівок на «предмет» і не виражає відношення людини до «предмету» [53, 114].

ні: *поляк* і агентивні: *моряк* і безособові: *вітряк, жердак*), які завжди в род. відмінку мають закінчення *-а*. Гідроніми на *-ул* при переважній більшості генетивного *-а* в окремих випадках приймають *-у*: *Фалькеуцул-а, Ружиносул-а*, але *Вінгул-у, Велевадул-у, Гласкул-у*.

Можна припустити, що, крім згаданої вище тенденції до розподібнення прикінцевих голосних, тут діяв ще й фактор граматичної аналогії, правда, не для всіх структурних типів, оскільки не всякі, навіть найбільш структурно адекватні, власні назви й загальні слова мають пункт лексико-семантичного зіткнення. Адже навряд чи такі загальні слова, як *плуг, круг, спрут, омут*, що своїми прикінцевими звукосполученнями збігаються з фіналами гідронімів непрозорої семантики, могли здійснювати граматичний вплив на однозвучні за кінцевими звуками лексеми в галузі власних назв. Зате гідролексеми з кінцевим *-ар* легко прирівнюються до загальних слів — назв діяча з генетивним *-а* типу: *плугатар, вівчар*, які можуть мати хоч віддалений пункт семантичного зіткнення з гідронімією. Отже, тут дія граматичної аналогії не тільки допустима, але й очевидна.

З-під впливу закону фонетичного розподібнення і закону граматичної аналогії випадають тільки гідролексеми з фіналлю *-ул*, одні з яких мають генетивне *-а*, інші — *-у*. Це хитання не має визначеного характеру, його не можна пояснити й позицією наголосу. Воно йде в плані отієї, передбаченої нормативними граматиками, допустимості (в окремих випадках) паралелізму генетивного *-а//у* і відбиває в певній мірі стадію ще неостаточної літературної унормованості дистрибуції даної відмінкової форми.

Як бачимо, диференціюючі морфоелементи — фінали адаптованих іншомовних гідронімів — приводять до функціонально-граматичного розмежування генетивної флексії *-а//у*, яке в свою чергу не має просторової лінгвогеографічної опозиції і навіть будь-якої флексійної географії. Це опозиція скоріше різного ступеня адаптації, онімізації, співвідносною з дією фонетичних та граматичних законів української мови.

Лексико-семантичний та історичний принципи

Лексико-семантичний принцип бінарності генетивного *-а//у* стосується назв з внутрішньою формою, або семантичного способу творення [14, 145—152], тобто апелятив//онома. Назви цього типу кваліфікуються як такі, що в тій чи іншій мірі зберігають семантику апелятива і змінюють тільки його функції [121, 93] з сигніфікативної (доономастичної) на номінативну (ономастичну). Однак зміна призначення як наслідок онімізації апелятива з нульовою флексією або зворотною деривацією (при якій забувається первісне значення слова, бо при утворенні назви бере участь тільки його основа) приводить до його десемантизації. Ступінь десемантизації залежить від густоти ряду аналогів в системі ономів даного ареалу. Його неможливо визначити твірними основами, які залишаються непорушними й при відмінюванні, а лише формотворчими формантами, дистрибуція яких може засвідчувати цей ступінь. Утримування, навіть часткове, семантики апелятива після його онімізації виявляється через зберігання за назвою генетивного закінчення апелятива; втрата семантики приводить до закріплення за назвою ономастичного закінчення род. відмінка, яким у більшості випадків є закінчення *-а*. Це має вигляд, з одного боку, уподібнення до апелятива, з другого — відштовхування від нього.

У переважній більшості закінчення род. відмінка *-а* властиве гідронімам, доономастична семантика яких співвідносна з загальними словами на означення істот та предметів. За словотворчою структурою це здебільшого безафіксні, однокореневі одно- і двоскладові слова або безафіксні композити, окремі з яких фіксують зміни кореневих голосних. Так, слова, чиї кореневі *о*, *е* утворились у сильній позиції в результаті рефлексії колишніх *ъ*, *ь*, у слабкій позиції в непрямих відмінках виступають без них: *Пень* — *Пня*. Ті ж, які в новозакритому складі після занепаду кінцевих *-ъ*, *-ь* підпали під рефлексію (*о*, *е* → *і*), у відкритих складах в непрямих відмінках мають *о*, *е*: *Брід* — *Броду*, *Медвідь* — *Медведя*. Серед них: антропонімічні, напр. *Борис-а*, *Ірод-а*, *Йосип-а*, *Лазар-я*, *Роман-а*, *Скоморох-а*, *Станіслав-а*; відантропонімічні чи корелятивні з ними компонентом *-мир*: *Андомир-а*, *Джантомир-а*, *Ждимир-а*, *Кантемир-а*,

Літмир-а, Ростимир-а, фаунонімічні: *Баран-а, Бобер — Бобра, Бик-а, Козел — Козла, Кріт — Крота, Соболь-я, Тур-а* — і на означення конкретних предметів: *Батіг — Їатога, Жолоб-а, Косяк-а, Кут-а, Рожин — Рожна, Су-хар-я, Цимбал-а*.

Відповідно до семантики і граматичної структури генетивне *-а* має й гідронім, що є короткою формою прикметника: *Черлен-а* (як вар. до Черлений). За аналогією до апелятива *вуж (уж)* і гідронім *Уж*, який своєю етимологією ніяк не зв'язаний із апелятивним омонімом [15, 59—64], теж підводиться під закінчення живих істот.

Закінчення *-у* притаманне гідронімам, омонімічним загальним словам із значенням збірності, маси, явищ природи, просторових понять: *Бар, Бід, Гук, Вир, Згар, Звір, Луг, Плав, Став, Яр, Перевід, Лисогір, Стохід, Суходіл, Шепіт, Шум, Ріг, Біловід, Опір, Рів, Потік, Здвиж* (апелятив *здвиж* має значення грузького місця на бологах Полісся), а також іншомовним, які асоціюються з українськими відповідниками чи їх кінцевими звукосполученнями, як, наприклад, у неслов'янському гідронімі: *Жван* [130, 208], що кінцевими звуками збігається з словами: *чан, стан, збан*.

Домінантність семантики апелятива в онемі чи навіть випадкове усвідомлення їх омонімічності привели до того, що вони підвелись в одні граматичні ряди дистрибуції генетивного *-а//у* з загальними словами. Ця доволі усталена дистрибуція гідронімів у сучасній мові мала на протязі історії чимало хитань і ареальних виявів.

Дихотомія рядів: особовість // безособовість; конкретність // абстрактність; одиничність // збірність — вже в староукраїнській мові привела до певного розподілу генетивного *-а* за уявною чи домислюваною семантикою апелятива, що ліг в основу назви, чи з яким збігалась або просто лексично асоціювалась назва. У мові пам'яток XIV—XV ст. відбита така бінарність *-а//у*: *Вон* (Південний Буг) *-а* [132, 28], *Серет-а* (*Серетъ — Серета*) [108, 340; 21, 109], *Глод(ъ)-а* [107, 244], *Днистръ* (*Днистре, Днѣстръ*) *-а* [107, 303; 21, 9, 27], але *Буг(ъ)* (*Західний Буг*) *-у* [107, 127; 21, 54], *Сян-у* [21, 109], *Брод(ъ)-у* [107, 124]. Проте вона не мала чітких семантично-функціональних параметрів, звідси й паралелізм форм, напр.: *Быкъ* — род. одн. *Бъка* і *Быку* [107; 137].

Як видно з вище наведених прикладів, у гідронімах семантичної кореляції апелятива // ономи дистрибуція генетивного *-а//у*, як правило, збігається з дистрибуцією їх апелятивів, але не завжди. При однакових вихідних позиціях маємо в одних випадках, як відзначалось, граматичне уподібнення, вирівнювання, а в інших — розподібнення, відштовхування. Вирішальну роль тут відіграє ступінь десемантизації.

Повністю десемантизованих мікрогідронімів відапелятивного походження порівняно менше, бо процес «зворотної деривації» тривалий. Він, як зазначає А. В. Суперанська, «проходить не в момент онімізації апелятива, а в процесі вживання, як наслідок тієї онімізації, як вплив системи імен» [121, 102]. Цей процес інколи супроводжується і граматичним гіперизмом, який не має «глобального» характеру, а лише вузько-регіональний.

Гідроніми, не обтяжені успадкованою семантикою, набувають генетивні закінчення, що протиставляються закінченням їх апелятивів. До таких належать: 1) назви осіб за ознакою чи суб'єктивною оцінкою: *Бабій-ю*, *Білоус-у*, *Виднорід* — *Виднороду*, *Криваль-ю*; 2) композитні слова на означення загальних абстрактних понять: *Біловід* — *Біловоду*, *Верболіз* — *Верболозу*, *Мертвовід* — *Мертвоводу*, *Святогір* — *Святогору*, *Стривігор-у*, *Сухо-став-у*. За умов видозміни функції відбулася втрата зв'язку з апелятивом у гідролексемі *Кисіль* і замість первісного закінчення *-ю* гідронім виступає вже з онімічним *-я*.

Семантично-граматичне ототожнювання і семантично-граматичне розподібнювання в гідронімах типу апелятив // онома — це ті два фактори, які з «перемінним успіхом» діють у певних різнолексемних, але одноморфемних групах гідронімів. Так, наприклад, у назвах, які можна об'єднати в одну групу за фіналями *-ух (-уг)*, не завжди співвідносними з суфіксом *-ух*, розрізнення відбувається на основі дійсної семантики їх апелятивних омонімів чи за асоціацією з ними. Тому апелятив *явтух* і гідронім *Явтух* мають однакове генетивне закінчення *-а*. Однак у гідронімі *Ялпуг* компонент *пуг* є іншомовним аналогом української лексеми *пух* і за асоціацією сприймається як її омонім. Ця лексема у свою чергу є назвою матеріалу з генетивним *-у*, тому і маємо закінчення *-у*. Таке розподібнення є в парах апелятив

мніх-а і гідронім *Мніх-у*, апелятив *сопух-а* і гідронім *Сопух-у*.

Те ж саме розмежування відбувається і в групі секундарних назв, у даному випадку відприкметникових утворень на *-ин*, що виражали особову належність. Топоніми на *-ин* утворювались, як правило, від антропонімів, топонімів і «неканонізованих» прізвиськових і оказіональних назв відапелятивного походження, що закінчувались на *-а*: *Козуха* — *Козушин*, *Почапа* — *Почепин*, *Тясма* — *Тясмин*, *Колоча* — *Колочин*. Значеннево-функціональна різниця (імені й апелятива, нехай вже і онімізованого) спричинилась і до граматичної їх диференціації в єдино можливій для вираження формі — род. відмінка, де розрізнення флексій має лексико-граматичне значення. Це розрізнення відбулося по лінії відономастичні // відапелятивні, але оскільки перші становлять основну, переважаючу більшість, вони й вплинули на решту в напрямку уніфікації. Тепер в іменникових гідронімах на *-ин* є одне закінчення *-а*, хоч хитання *-а//у* спостерігається в окремих відапелятивних: *Варавин-у, -а*; *Норин-у, -а*; *Пантин-у, -а*; *Дівошин-у, -а*; *Тясмин-у, -а*; *Шаблин-у, -а*.

Флексія *-а* у відономастичних гідронімах на *-ин* засвідчена і в мові пам'яток XV ст., на таких прикладах: *Колочинъ* — род. одн. *Колочина* [107, 491]; *Селѣтинъ* — род. одн. *селѣтина* [108, 336]; *Страхотинъ* — род. одн. *страхотѣнѣ*, місц. одн. на *страхотинїе* [108, 393]. Топоніми на *-ин* (як і на *-ів*) не підпали під дію загальноомовного принципу дихотомії: одиничні // збірні, а звідси генетивного *-а* чи *-у*. «За спільністю вживання тільки в одинні,— писав з цього приводу Л. А. Булаховський,— закінчення *-у* набули також власні географічні назви, крім назв міст з прикметниковими формами на *-ів, -ин* (останні впливали на оформлення род. відмінка й інших назв міст)» [10, 56—57].

Той же принцип диференціації семантичної (відономастичні // відапелятивні), а звідси й граматичної у рамках род. відмінка поширюється на групу гідролексем із суфіксом *-ич*. Цей суфікс, який зустрічається у словах типу: *родич, дідич, панич, шляхтич*, загалом малопродуктивний, поширений переважно на території південно-західного наріччя. Він використовувався для творення прізвищ та окремих патронімів [27, 104; 4, 115].

Патронімічні назви населених пунктів, утворені за допомогою суф. *-ич*, «відрізняються, на думку Є. М. Посацької-Черняхівської, — не тільки своєю семантикою, але й чіткістю словотворчої будови» [96, 26]. За цим принципом у відономастичних (відантропонімічних) назвах повинно бути і є генетивне *-а*: *Злобич-а* (від *Злоба* — *Злобич*).

У назвах з кінцевими елементами *-(б)іж* розрізнення генетивного *-а//у* семантикою коренів-основ пояснити не можна. У таких назвах, як *Трубіж*, *Теребіж*, при однакових компонентах *-біж* маємо різні генетивні флексії. При гідронімі *Трубіж-а*, а при гідронімі *Теребіж-у*. Появу таких генетивних флексій слід зв'язувати, очевидно, з ізоморфізмом чи флексійними ареалами, а не із семантико-структурними особливостями.

З далекого минулого до нас дійшла низка назв із затемненою семантикою, назв відономастичного, герп. відантропонімічного походження, які відразу принесли із собою у род. відмінку закінчення особовості іменників чоловічого роду II відміни, тобто закінчення *-а*. І зараз ця ж група назв зберегла за собою те ж закінчення род. відмінка. Пор. колишні *Никид* — *Некидъ* з род. одн. *Никида* [108, 49]; *Высчопъ* — *Высчопа* [107, 222] і теперішні форми *Никид-а*, *Вищоп-а* (ОКІМ) і под.

Загалом гідроніми, словозмінна (в межах род. одн.) диференціація яких відбувається на ґрунті розрізнення дономастичного значення гідроніма, підпадають під дію законів вирівнювання граматичних рядів у межах певних субстратних ареалів, що в свою чергу приводить до відхилення від правил і до певних коливань. А правила ці визначаються законом граматичного уподібнення гідролексем типу апелятив // онама, рідше розподібнення. Для останнього потрібний повний семантичний розрив з апелятивом, тобто повна онімізація. У виборі генетивної флексії відіграють роль також історичні моменти, належність іменників — назв річок — до різних відмін: до давніх *о*-основ та до давніх консонантних основ, з яких одні й другі в процесі фонетичних змін та морфологічних аналогій могли одержати різні закінчення род. відмінка: одні з *о*-основ, а другі — з *и*-основ.

Так, наприклад, гідронім *Згар*, що, за свідченням О. С. Стрижака, фіксується в басейнах Дніпра — ліва притока Золотоноші. Південного Бугу, вперше згадується в 1765—1769 рр., в Генеральному описі Лівобережної

України 1765—1768 рр. («Покажчик населених пунктів», К., 1959), як *Сгарь* і аналогічно *Сухозгарь* [116, 85]. Морфологічна будова слова разом з його категорією роду говорять про те, що цей іменник належав до іменників давньої *о*-основи, де в род. відмінку була флексія *-а*. В сучасній українській мові цей гідронім виступає з генетивною флексією *-у*. Можна припустити, що флексія *-у*, яка запозичена з давньої відміни *й*-основ потрапила до гідроніма через загальне слово *-згар* (звідки походить назва), що є префіксальним утворенням від «горіти» [116, 85], яке в свою чергу внаслідок міжпарадигматичної аналогії одержало інше закінчення.

Подібне явище перенесення родового закінчення давньої *й*-основи спостерігаємо і в ряді інших гідронімів. Прикладом може бути гідронім *Суній* — *Супою*. За найдавнішими записами (1552 р.), [116, 92], ця назва виступає у формі *Супои*, далі *Супой*. За своєю структурою вона, як і відповідні загальні іменники (*бои, рои, лои, знои*), належала до м'якої групи *о*-основ і в род. відмінку мала закінчення *-я*. Флексія *-ю* успадкована через загальну назву [9, 43]²⁸ від *й*-основ. Пор.: *Удай* — *Удаю*, *Ірклій* — *Ірклею*, *Коврай* — *Ковраю*, *Барабой* — *Барабою*.

Переймання генетичного закінчення *-у* (*-ю*) стосується *й* іменників (гідронімів) давньої консонантної відміни. Так, наприклад, гідронім *Ірдинь* (л. Тясмина, п. Дніпра) за своєю структурою іменник тієї відміни (пор. *камы* — *камень*, *пламы* — *пламень*, *елень*, *корень*, *ремень*, *Ачмень*, *степень*, *гребень*, *кремень*, *сАжень*, *пръстень*) [104, 198], який в род. відмінку повинен був мати закінчення *-е* (*-е*) (пор. *камене*, *камене*). Перехід його з консонантної відміни у відміну *о*-основ зв'язаний із зміною парадигматичних флексій, а звідси і прийняттям родового закінчен-

²⁸ В. М. Брахнов вважає, що гідронім *Суній* своїм значенням не зв'язаний з коренем пити, бо «серед ряду інших боліт і річок, — доводить він, — ція річка не належить якесь виняткове значення. Якщо взяти до уваги форму *Супол*, назву можна зблизити з словом *поле*: *Суполь* — те, що межує з полем. Система валів, що є на території району, вказує, як нам здається, на те, що поле доходило саме до Супоя, межувало з ним». О. С. Стрижак доводить, що назва *Суній* походить від двох компонентів: від префікса *су-*, що означає сусідство, і дієслівного кореня *-но*, *-пій*, тобто пити, поїти. Тому О. С. Стрижак генетивну флексію *-у* зв'язує з загальними словами на *-ій*, а В. М. Брахнов — із власними назвами на *-а*.

ня -а. Тим часом унаслідок дії міжпарадигматичної аналогії замість закінчення -а(-я) в ньому з'явилося закінчення -у(-ю), яке й закріпилось.

Отже, як бачимо, генетивні закінчення -у(-ю) — це результат історичних змін, що їх в процесі розвитку морфологічної структури мови зазнали гідроніми, які належали до давніх о-основ і консонантних відмін. Часто вибір закінчень -у(-ю) пояснюється закріпленням такого закінчення за загальною назвою, яка онімізувалась, і у зв'язку з тим тягне за собою аналогічні зміни у морфологічній структурі і у словозміні онімізованого апелятива. В утвердженні за загальним іменем закінчення и-основ -у(-ю), замість природного для II відміни -а(-я), роль зіграв і семантичний принцип, за яким в мові пройшла диференціація паралельних (після влиття давньої и-основи в о-основу) генетивних закінчень -а(-я), -у(-ю).

Етимологічна зв'язаність й семантично-функціональна співвіднесеність названих вище гідронімів із загальними словами, номенклатурами, на основі яких і виникли назви річок, зумовила появу тих або інших із можливих двох генетивних закінчень і закріплення за ними. Такі флексії род. відмінка однини гідролексем чоловічого роду є стабільними.

Словотворчий принцип

Для опозиції а-//-у род. однини іменників на приголосний чоловічого роду II відміни дійовим є і словотворчий критерій. Сам словотвір дає більш ніж достатню густоту фактів, які здатні розгортатись в просторі ізоморфними лініями, при тому не так радіальними, як такими, що взаємно перетинають одна одну, але словозміна словотворчих типів унаслідок розрідженості чи спорадичності даних практично не здатна постачити картографування належною їх кількістю. Вона спроможна лише забезпечити серію довідок, розрізнених часовими зміщеннями і не вписаних чітко в просторі, але усталених щодо співвідношень афікса і флексій.

Морфологічна структура гідроніма, його оптимальний варіант чи вихідна форма — інваріант (іменник в наз. однини), може бути первісною і вторинною. Як вторинна ця структура склалась не відразу. Оформлення вторинної структури проходило через різні стадії онімізації

загального слова: субстантивзації означення, лексикалізації словосполучення, метафоризації [76, 126—135], скорочення, усічення синтагми, аглютинації загального слова [79, 138], компресії, як процесу переходу первісних топонімів, що часто мали характер опису місця [79, 47], більше чи менше розгорнутої атрибуції чи онімізованого анімістичного апелювання [121, 88] (тотемної назви, імені божества чи міфічної постаті) у сучасну структуру ономи, а далі вже деривації. Остання відбувалася не без усвідомлення величини водного об'єкта, а звідси й співвідношення між різними мірами тих величин, а значить, і відношення головної водної артерії до її приток.

Як знаємо, більшість назв головних водотоків є словами-коренями, або безафіксними композитами, а їх притоки — словами-дериватами із суфіксами посесивності чи демінутивності. Бо назви великих рік «не мали власника» [79, 46] і, як такі, що територіально охоплювали різні етнічні групи й утримувались незмінними на протязі століть, а можливо й тисячоліть, були назвами міжнародними [79, 48—50], тоді як назви малих рік такого власника мали в особі великої ріки, були пізніші за часом творення і «з відбитком місцевого типу» [79, 50], чи інакше, в морфологічному оформленні мови автохтонного населення. Тому переважна більшість похідних утворень за своєю словотворчою структурою це вже продукт граматичної системи мови автохтонного племені, народу, не коригованої в галузі топонайменування ареальними ономастичними універсалами. Отже, деривативні гідроніми з української мовно-етнічної території повністю підвладні формозмінній і парадигматичній системі української мови. Сам словотворчий тип вже майже апріорно забезпечує закріплення за певними суфіксальними утвореннями тих, а не інших генетивних закінчень відповідно до такої ж їх диференціації у системі іменників української мови.

Найбільш поширеними словотворчими формантами, що приєднуються до іменників чоловічого роду (на приголосний) II відміни, є суфікси: **-ик, -ник, -чик, -ак, -ок, -чок, -ук (-юк), -чук, -ець, -овець, -ин** (при чергуванні **о, е** в суфіксах **-чок, -ець** з фонемним нулем: **чок → чк-а; ець → ц'а**). Це суфікси, які за своєю природою синсемантичні [47, 37], бо за їх допомогою творяться іменни-

ки із значенням особи в широкому розумінні (*nomina personalia*), а звідси і вужчі категорії назв діяча (*nomina actiones* і *nomina agentes*), або їх демінутиви. Відповідно до цього іменники з цими афіксами прирівнюються до назв істот та власних назв і приймають закінчення род. відмінка **-а**. Таке ж закінчення автоматично закріплюється і за аналогічними афіксальними структурами гідронімів, притому закріплюється без розрізнення доономастичного значення кореня гідролексеми чи ономастичних фіналей іншомовного походження, які повністю співвідносяться із словотворчими компонентами української мови. Проілюструємо це прикладами кожної словотворчої групи окремо.

Так, гідроніми із суфіксами **-ик**, **-чик**, **-ник** у род. відмінку всі без винятку вживаються із закінченням **-а**: *Бездрик*, *Боровик*, *Бобрик*, *Павлик*, *Єрик*, *Старик*, *Битківчик*, *Ретик*, *Мірчик* (ОКІМ), *Нагольчик*, *Вільхівчик*, *Тлумачик*, *Рибник*, *Ямпільчик*, *Кропивник*, *Омельник*, *Бистрик*, *Укерник*, *Цибульник*. До них прирівнюються гідроніми з іншомовною фіналлю **-лик**: *Кагамлик*, *Томашлик*, *Чортотлик*. Та сама домінантність родової флексії **-а** спостерігається в гідролексемах з суфіксами (або фіналами) **-ак**, **-ок**, **-чок** (при випадінні голосного в суфіксах **-ок** → **к-** (**а**), **-чок** → **чк-** (**а**)) та з суфіксами **-ук**, **-юк**, **-чук**: *Жирак*, *Корсак*, *Маруцак*, *Тащенак*, *Рівчак*, *Тартак*, *Базавлучок*, *Брідок*, *Бужок*, *Батіжок*, *Згарок*, *Струмок*, *Студенок*, *Ровеньок*, *Ровок*, *Ярок*, *Балайчук*, *Каратюк*, *Салатрук*, *Темрюк*, *Турунчук*. Тенденція до відмінкової системності привела до закріплення цієї ж особової флексії род. відмінка **й** за іншомовними гідролексемами з аналогічними звуковими кінцівками і кінцівкою **-ог**: *Булганак-а*, *Куркулак-а*, *Судак-а*, *Чокрак-а*, *Артополог-а*, *Базавлук-а*.

Окремі гідролексеми на **-ок**, **-чок**, **-еньок**, **-ак** (**-чак**), які є секундарними від примарних назв рік і часто їх притоками: *Брід* — *Бродок*, *Рів* — *Рівчак*, *Рів* — *Ровок* — *Ровеньок*, *Струмь* — *Струмок*, *Буг* — *Бужок* — одержують свою родову флексію за суфіксом, а не за основою, тобто не за вихідною гідролексемою.

Утворення на **-ець** (**-ець**), **-овець**, які мають не лише посесивні, але й демінутивні значення (часто це похідні від основної назви: *Інгул* — *Інгулець*, *Прут* — *Прутець*, *Желд* — *Желдець*, *Дунай* — *Дунаєць*, *Лебедин* — *Лебе-*

динець, Хомора — Хоморець), всі без винятку приймають у род. відмінку при випадінні суфіксального голосного особову флексію **-а** (графічно **-я**): *Березовець, Бованець, Бродець, Буковець, Бухтовець, Вовчинець, Глибинець, Гноянець, Довжинець, Ірванець, Коропець, Липовець, Муховець, Вільховець, Стоговець, Чеховець, Язовець* та ін.

Таке закінчення род. відмінка усталилось у процесі розвитку мови, проходячи на різних синхронних фазах і стадію хитань. Правда, навіть при наявності дублетності кількісно постійно переважали форми з **-а(-я)**. У цьому можна пересвідчитись на прикладах назв річок, які дають нам пам'ятки староукраїнської мови XIV—XV ст., де поруч з переважаючим **-а** є приклади з **-у**. Наведемо кілька ілюстрацій: *Малый Криховець — малого крїховца* [107, 574]; *Болванець — болванца* [107, 109]; *Немецъ — Нѣмца, нѣмца* [108, 38]; *Брѣльдець — брѣльдець* [107, 126]; *Muchawca — muchawca* [107, 621]. Все це приклади із закінченням **-а**. Але поряд з цим зустрічаємо і генетивне **-у**: *Молоатець, Моловатець — моловатцу* [107, 610].

У суфіксальних утвореннях на **-ич**, за винятком тих окремих випадків, де доономастична семантика стає домінантною, про що була мова вище, словотворча модель, безвідносно до поняття особовості, бере верх відповідно до дії закону парадигматичного вирівнювання. Тому генетивне закінчення **-а** переважає: *Вербич-а, Злобич-а, Радич-а, Смотрич-а*. Те ж саме стосується утворень на **-ач, -оч**: *Бігач-а, Білоч-а, Кашлагач-а, Рингач-а, Рокач-а, Товмач-а*. Закінчення **-а** в гідроутвореннях на **-ач** засвідчують і пам'ятки XIV—XV ст.: *Кигачь*, род. одн. *кегица* [107, 473—474].

Найбільші хитання, а часто і різнобій, можливі в групі гідронімів з кінцевими **-ар, -ер, -ир, -ір, -ор** (в тому числі й іншомовних з агентивними суфіксами **-ир, -ер** чи аналогічними фіналями), окремі з яких могли пройти стадію «топонімізації і морфологізації кінцевих елементів, що починають сприйматися як суфікси» [121, 100]. Хитання в групі іменників на кінцеве **-ар, -ир** помічене в староукраїнській мові, зокрема в мові пам'яток XVI ст. [45, 20—21]. Загалом група гідролексем з кінцевим **-р** найбільш строката. Найчіткіше представлені серед них ті, які мають кінцеве **-ір, -ир**, оскільки за ними майже

у всіх випадках закріпилось генетивне -у: *Пор.: Опір-у, Лисогір-у, Звір-у, Стир-у, Салгир-у*. Гідроніми з кінцевим -ор, -ер більш схильні приймати у род. відмінку флексію -а (з випадінням при тому у суфіксах чи їх аналогах голосних о, е: *Бугор — Бугра, Бобер — Бобра*, але без випадіння голосного в граматично неадаптованих іншомовних фіналах -ер: *Курудер — Курудера, Хаджидер — Хаджидера, Чилігидер — Чилігідера*): *Кистер — Кистра, Дністер — Дністра, Остер — Остра*. Гідролексеми з кінцевим -ар в однаковій мірі здатні приймати генетивні -а і -у. Така варіантність можлива серед різних гідролексем з однаковими кінцевими звуками. Очевидно, одні з них підведені під особовий ряд за агентивним суфіксом -ар (типу: *господар, лікар*), а інші під ряд іменників, здебільшого кореневих, односкладових, на означення матеріалу, речовини, абстракції з тим же кінцевим звукосполученням (типу: *бар, чар* чи прасл. суфіксом -р: *дар*). Тому маємо: *Сухар-я, Запогар-а*, але *Айдар-у, Жапар-у*. Дихотомічні ряди конкретність // абстрактність, особовість // безособовість не проявляються чітко в безафіксальних утвореннях. Звідси й хитання у гідронімах на кінцеві голосні + р та голосні + й. Таке хитання -а//-у не можна пояснити наголосом, бо, як бачимо з наведених вище прикладів, при однаковій наголошеній позиції прямого і непрямого відмінків родові флексії можуть бути різні. Отже, це хитання, треба припускати, йде від неусталеності, точніше від семантичної поляризації, і звідси дворядності лексем з кінцівкою -ар у системі парадигми.

Вищенаведені групи гідролексем, утворені за допомогою суфіксів, а також фіналей, співвідносних з ними, підводяться в переважній більшості під структурні еталони загальних слів цієї відміни із значенням особовості та за аналогією до них приймають особові (з властивістю конкретності) закінчення родового -а. У тих випадках, де маємо справу з безособовістю, збірністю, діє закон вирівнювання до аналогів такого ж типу загальних слів. Звідси й їх родові закінчення -у. Невизначеність семантики, а значить і дихотомічних рядів, приводить до хитання чи паралелізму -а//-у.

Акцентуаційний принцип

Поряд із лексико-семантичним, історичним, фонетичним та словотворчим критеріями важливу роль у дистрибуції генетивного *-а//у* відіграє й наголос. За позицією наголосу гідролексеми, які здатні акцентологічно варіюватись [122, 26], можуть ділитись на два класи. Перший — той, який об'єднує гідролексеми з флексійним наголосом, чи наголосом на останньому складі, і другий, що об'єднує гідролексеми за кореневим наголосом, чи наголосом не на останньому складі. Гідроніми першої групи, якщо вони не підпадають під дію одного з таких критеріїв як лексико-семантичного, словотворчого, фонетичного, будуть відповідно до акцентуаційних закономірностей мати в род. однини закінчення *-у*. Інші, з другої групи, за тих же умов будуть у род. однини мати закінчення *-а*. Однак це положення не абсолютизується. І не лише тому, що наголос є вторинним під час дії інших чинників генетивної дистрибуції, але й тому, що наголос і просторово, і часово категорія змінна в українській мові (як і в інших східнослов'янських мовах) і в порівнянні з загальними словами в ономастиконі ще більш нестабільна. Все ж таки у ряді випадків він може виконувати роль, якщо не фактора, то принаймні стимулятора дистрибуції генетивного *-а//у*. Так, закінчення *-у* властиве для гідронімів з наголошеним останнім складом у формах наз. відмінка: *Звиняч-у, Інгу́л-у, Індол-у, Котелян-у, Курушан-у, Кучурга́н-у, Молокіш-у, Мертво-від-оду, Перевід-оду, Перкала́б-у, Сепігу́л-у, Пришлoп-у, Серетель-ю, Смердeх-у, Стохід-у, Стримба́л-у, Сибір-у, Симпа́л-у, Сукіль-ю, Теку́ч-у, Тему́ш-у, Тетіш-у, Тиха́нь-ю, Турба́т-у, Царегóл-у, Церeм-у*. Закінчення *-а* відповідає гідронімам із наголосом на передостанньому складі (знову ж за умов відсутності впливу інших критеріїв): *Гло́дос-а, Корсунь-я, Секу́ль, Че́пиль-я, Клі́мпуш-а, Прі́сліп-а, Со́кіл-а, Че́ремош-а* та ін.

Акцентуаційна альтернація відбувається не лише в прямому відмінку, але й у непрямих, які незалежно від морфологічної структури гідроніма розмежовують назви з однаковими кінцевими звукосполученнями на «у-генетивні» і «а-генетивні». Це спостерігається в групі назв з кінцевим *-ай, -ій, -ей, -ой, -уй*, всупереч, здавалося б, діючій моделі: *Дуна́й — Дуна́ю*. Генетивне *-у* зустрічаємо

в більшості випадків, напр.: *Нестукáй* — *Нестукáю*, *Непхáй* — *Непхáю*, *Удáй* — *Удáю*, *Ручáй* — *Ручáю*, *Саполáй* — *Саполáю*, *Мишáй* — *Мишáю*, *Бабéй* — *Бабéю*, *Сербéй* — *Сербéю*, *Кирилкóй* — *Кирилкóю*, *Корбулúй* — *Корбулúю*. Але разом з тим маємо: *Бакáй* — *Бака́я*, *Бугáй* — *Буга́я*, *Бурлéй* — *Бурле́я*, *Котлубíй* — *Котлубе́я*, *Кабанúй* — *Кабану́я*, *Пікúй* — *Піку́я*.

Як видно з вищенаведеного матеріалу, з усіх чотирьох принципів дистрибуції *-а//*-у акцентуаційний найменш дійовий і в значній мірі вторинний, бо зумовлений словотворчою структурою гідролексеми і її фонетичним складом, а не лексико-семантичним, що може сам приводити до генетивної конфронтації.

Наголос у ряді випадків буває ще й ареально неусталеним, чи говірково змінним. Наприклад, гідронім *Черемош* може вживатись принаймні з двома, якщо не з трьома, наголосами: на першому і третьому, а то й на другому складі. Таких прикладів чимало.

Підсумовуючи, можна сказати, що у виборі генетивних флексій *-а//*-у відіграють роль кілька факторів: 1) морфологічна структура, точніше, словотворчий тип основи; 2) історичні зміни у парадигмі та явище граматичної аналогії; 3) позиція наголосу; 4) усвідомлення семантики апелятивів, що лягли в основу творення, чи самі утворили відапелятивні гідролексеми.

Два перші критерії є загальномовними, спроектованими лише на сферу гідронімії, а два останні, незважаючи на свою загальномовну паралель, характеризують словозмінні процеси і факти у сфері ономастики з погляду її морфологічної специфіки. Вони виявляють пряму залежність категорії відмінка гідронімів від загальних слів (їх омонімів чи структурних аналогів), на синхронність їх морфологічної динаміки, на усвідомленість у мовній системі значеннево-лексичного субстрату, а звідси й лексико-граматичної адекватності апелятива // ономи. Із чотирьох розглянутих вище критеріїв флексійної диференціації (фонетичного, лексико-семантичного й історичного, словотворчого і акцентуаційного) найбільш дійовими є критерії лексико-семантичний та словотворчий. Кожен з них дає підставу для певних узагальнень і рекомендацій нормативно-правописного характеру.

1. Морфологічно адаптовані гідроніми іншомовного походження з фіналями *-уз*, *-ут*, *-ук*, *-уг*, *-ул*, *-ус*, *-ог*,

-піль мають закінчення род. відмінка -а; з фіналями -ат, -ак, -ан, -у.

2. Афіксальні гідролексеми із суфіксами -ик, -ник, -чик, -ак, -ок, -чок, -ук (-юк), -чук, -ець, -овець, -ин, -ич, -ач, -оч мають особове генетичне закінчення -а (-я). Закінчення -у (-ю) мають гідроніми з фіналями -ай, -ой, -ій, -ей, -ір, -ир, -ор, -ер, але й тут можливі хитання -у//-а.

3. В основі флексійної дистрибуції гідронімів типу онома // апелятив лежить лексико-граматичний принцип, який не має чітких диференційних ознак, бо співвідносний з рівнем етимології та функції ономи, не кажучи вже й про його просторову спорадичність. Оскільки процес літературної нормалізації у цій ділянці не дійшов ще до повної завершеності, хитання тут не лише можливі, але й закономірні, притому при усвідомленні лексичного значення апелятива або асоціативних зв'язків з ним — відмінкова адекватність; без усвідомлення лексичного значення — відмінкове розрізнення ономи і апелятива.

4. Останній і передостанній наголошені склади дають таку дистрибуцію генетивного закінчення: останньому відповідає -у, передостанньому -а.

Флексійний паралелізм

При всій відносній визначеності бінарності генетивного -а//-у гідролексем чоловічого роду II відміни все ще залишається чимало фактів, які не можна підвести під вищеназвані критерії, а якщо і можна, то для демонстрації певного відхилення від встановленого узусу, що, очевидно, своїм підґрунтям має ареальну гідронімічну субстратність або регіональну адстратність. А останні можуть давати дублювання закінчень одного й того ж гідроніма або змішування і розрізнення закінчень просторово різних гідронімів-омонімів.

Дублювання генетивних флексій -а//-у, яке не має нічого спільного з лексико-граматичною синонімією (-а) (-у), а є варіюванням [144, б] у межах допустимого цих генетивних флексій. Воно можливе у випадках, де не проглядається семантика твірної основи, нема чітко виявлених словотворчих компонентів, не усталений наголос, тобто нема лексико-граматичних показників

дистрибуції. А оскільки такі випадки зустрічаються, то у відповідних гідронімах хитання **-а//у** не лише допустиме, але й фактично наперед задане. Тому паралелізм флексій род. відмінка ми спостерігаємо в ряді гідролексем: *Ірзюрум-а-у; Моргітул-а-у; Замликом-а-у; Заоблаз-а-у; Ман-а-у; Онут-а-у; Оскіл — Оскол-у-а; Отуз-а-у* (як вар. до *Отузка*), *Очіп — Очеп-а-у; Сар-Яр-а-у; Сколобан-а-у; Сувид-а-у; Халеп-а-у; Хорол-а-у; Звараш-а-у; Севрюк-а-у; Єрчак-а-у; Жолоб-а-у; Ятис-а-у* та ін.

Дублетність **-а//у** існує не лише в розмовному мовленні, а й в літературній мові, дарма що остання намагається віддати перевагу одній або другій флексії в кожному окремому випадку (що і зроблено в СГУ). Своїм поясненням ця неусталеність літературної норми має й інтралінгвальні факти (взаємодію іменників різних колишніх основ і протяжність процесу міжпарадигматичної дифузії) і екстралінгвальні (просторову розрізненість мови і гідронімних ареалів, мало кориговану у плинні часу). Просторове розрізнення на синхронному зрізі часто співвідносне з говірково-діалектним розмежуванням української мови, а на діахронному зумовлене ще міжмовним вирівнюванням, більш чи менш інтенсивним на різних етапах розвитку. Міжмовна і міжговіркова взаємодія своїм виявом назовні могла мати і дублетність відмінкових форм, бо «говіркові граматичні явища можуть проявлятися і проявляються у власних назвах» [170, 13].

Генетивна флексія **-а//у** при своїй здатності виступати попарно при окремих лексемах може служити засобом і територіального розрізнення омонімів [170, 21]. Лінгвогеографічне розрізнення генетивних флексій — це те ж саме дублювання за умов вільного вибору. Але тому що йдеться про різні гідроніми, локалізовані часто ще і в різних водних басейнах, то флексія **-а** чи **-у** вже не предмет вибору, а узусу, причому виключно ареального. Такою є вона в гідронімних омонімних парах, напр. потоки: *Біловід-ода*, п. Устя — Мошні, п. Дніпра; *Біловід-оду*, п. Короля, п. Дніпра; *Богдан-у*, п. Білої Тиси, л. Тиси; *Богдан-а*, в кол. Хотинському повіті; *Богдан-а*, пот. л. Прутця, л. Пруту; *Бритаї-я*, п. Береки, п. Сіверського Дінця; *Бритаї-ю*, пр. Орелі, п. Дніпра; *Гниловід-оду*, л. рук. Дніпра; *Гниловід-ода*, п. Здвижа, п. Тетерева, п. Дніпра; *Гниловід-ода*, пр. п. Дніпра; *Гук-у*, л. Се-

рету, л. Дністра; *Гук-у*, пот. у с. Розтоках Косівського р-ну Ів.-Фр. обл.; *Гук-а*, джерело, витік Сушанської Ріки, л. Боржави, п. Тиси; *Діл-олу*, б. п. Широкої, п. Жеребця, п. Конки, л. Дніпра; *Діл-олу*, потоки п. Сяну; *Діл-ола*, п. Білої Тиси, л. Тиси; *Єрик-а*, руч л. Дніпра; *Єрик-у*, чол. р. л. Борової, л. Сіверського Дінця; *Затін-она*, пр. рук. Дніпра; *Затін-ону*, р. л. Дніпра; *Звір-ора*, п. витік Тур'ї, п. Тиси; *Звір-ора*, потоки Зак. обл.; *Звір-ору*, п. Рожанки, п. Стрия, п. Дністра; *Звір-ору*, п. Сигли, п. Опору, п. Стрия; *Звір-ору*, пр. Кривки, п. Хусного, л. Стрия; *Звір-ору*, л. Лихобірки, п. Дністра; *Здвиж-а*, руч. п. Десни; *Здвиж-у*, р. п. Лебеді, л. Угора, л. Десни; *Зруб-а*, б. п. Можу, п. Сіверського Дінця; *Зруб-а*, б. л. Бураківського, л. Осколу, л. Сіверського Дінця; *Зруб-у*, б. п. Біленької, л. Айдару, л. Сіверського Дінця; *Ізвір-ора*, пот. л. Городилова, п. Ріки, п. Тиси; *Ізвір-ору*, пот. поблизу Дністра, в кол. Орґеєвському повіті; *Ізвір-ору*, пот. п. Молдави, п. Серету; *Малий Розсіш-ошу*, пот. п. Кривця, в бас. п. Пруту; *Малий Розсіш-оша*, потіч. л. витік Сухаря, в бас. Тиси; *Мочар-а*, пот. у с. Вериця Виноградського району Зак. обл.; *Мочар-у*, пот. л. Стривігору л. Дністра; *Потік-оку*, р. л. Росави, л. Росі, п. Дніпра; *Потік-ока*, пот. л. Голятинки, п. Ріки, п. Тиси; *Ріг-огу*, рук. Прип'яті; *Ріг-ога*, руч. Сули, л. Дніпра; *Рідкодуб-у*, р. бас. Дніпра; *Рідкодуб-а*, б. Сіверського Дінця; *Сиваш-а*, р. в бас. зат. Сиваш; *Сиваш-у*, б. (руч.), п. Компанійцевої, п. Маркової, п. Лугані, п. Сіверського Дінця; *Сиваш-у*, яр л. Красної, л. Сіверського Дінця; *Став-у*, р. в бас. Смолки, л. Случі, п. Горині, п. Прип'яті, п. Дніпра; *Став-а*, р. протікає біля с. Зарудинці Ружинського р-ну Жит. обл.; *Став-у*, р. пр. Трубежу, л. Дніпра; *Став-а*, р. водойма в с. Озерянах кол. Огинянського р-ну Ів.-Фр. обл.; *Став-а*, потіч. п. Верещиці, л. Дністра; *Став-а*, б. в с. Старій Ропі Старосамбірського р-ну Льв. обл.; *Черниш-у*, р. в с. Блестова Менського р-ну Черніг. обл.; *Черниш-а*, пот. л. Серету, л. Дунаю; *Шипіт-оту*, п. Опору, п. Дніпра; *Шипіт-ота*, р. Тур'ї, п. Гиси; *Ярок-а*, пот. п. Ріки, п. Латориці, л. Бодрога, п. Тиси, л. Дунаю; *Ярок-у*, л. Тиси, п. Дунаю (ОКІМ) (в СГУ флексії уніфіковано).

Це просторове розмежування генетивного -а//у якихось ізоморфних ареалів не має. У ньому накреслюється

тільки тенденція демаркації омонімних назв гідрооб'єктів одного терену, а на віддалених територіях — це вже звичайне варіювання синонімічних форм. Лінгвогеографію мають окремі гідролексеми. Так, закріпленість за певною територією тільки одного з двох генетивних закінчень демонструє гідронім *Звір*. У басейні Тиси омонімічні гідроніми (а їх чимало) будуть мати закінчення *-а*, а в басейні середньої течії Дністра, у Львівській, Івано-Франківській областях той же гідронім *Звір* буде послідовно мати закінчення *-у*. Те ж саме можна сказати і про гідронім *Став*, який у середній течії басейну Дністра і басейну Дніпра здебільшого має закінчення *-у*, але в окремих районах тієї ж Львівської, Івано-Франківської областей, очевидно, в результаті явища гіперизму з'являється закінчення *-а*. Хоч прикладів територіальної бінарності флексій род. однини не так багато, щоб зробити узагальнення про те, що в основі його лежить говіркове розрізнення морфологічної системи загальнонародної мови, все-таки й ці поодинокі факти дають підставу допустити можливість переваги в говірці однієї з форм.

Отже, генетивне *-а* більш властиве окраїнним — південно-західним та північно-східним ареалам, тоді як генетивне *-у* — центральним, в основі якого південно-східне наріччя української мови.

Родовий відмінок може бути не лише диференціатором лексичних, граматичних значень гідронімів чоловічого роду II відміни (як і іменників цієї відміни в цілому), але виконувати й функцію морфемного показника для розрізнення частин мови, а звідси і «парадигматичних схем» з їх «граматичними категоріями» [36, 33], абсолютно не співвіднесеними за одними й тими ж відмінками, та формотворчих компонентів, абсолютно не співвіднесених за одними й тими ж частинами мови. Як відомо, субстантивовані прикметники свою належність до категорії прикметника чи іменника прямим відмінком виявити не можуть, бо він фіксує прикметникову флексію, часто ідентичну іменниковій. Цю роль може виконувати лише непрямий відмінок, і таку роль морфемного показника частин мови він виконує у субстантивованих присвійних прикметниках чоловічого роду II відміни на *-ів*, *-ин*, що (як і суфіксальні іменникові на *-янин* типу *селянин*, *громадянин*) давні [121, 94], а тому часто,

як і їх топонімічні аналоги: *Київ, Чигирин*, субстантивовані у віддалений від нас період. Але чимало утворень цього типу знаходиться на півдорозі з двовалентністю генетивних флексій, або ще й у своїй вихідній прикметниковій формі. При відмінюванні структури на **-ин** у непрямих відмінках не мають звукових змін суфікса, в той час як в утвореннях на **-ів (-їв)** проходить закономірне чергування суфіксального **і** (закритого складу) з **о, е** (у відкритих складах).

Треба зазначити, що деривати на **-ів, -ин** творяться переважно від власних назв, притому від антропонімів [140, 85]²⁹, а не від апелятивів, хоч не виключені суфіксальні утворення й відапелятивного характеру. Останні характеризуються «відсутністю пов'язаності значення з формою суфікса, що є наслідком вже визначеної семантичної ідентичності загалу суфіксів при їх одночасовій формальній диференціації» [147, 57—58].

Матеріали староукраїнської, як і старопольської мови [158, 48; 169, 109] показують, що суфікси **-ов (-ев), -ин** «утворювали не лише присвійні прикметники, але й прикметники з загальним значенням. Іншими словами, суфікси **-ов (-ев), -ин** не були виключно присвійними і могли виступати в функції нейтральних структурних формантів» [28, 19].

Семантичною ідентичністю прикметникових **-ів, -ин** є їх «природна властивість місцевості» [28, 19], або посесивність, яка може формально зберігатись, або в міру субстантивації втрачатись. Вихідну стадію — зберігання, а звідси й повну атрибутивність, утримують гідролексеми з переважно окраїнних земель на південно-західних і північно-східних її рубежах, тобто назви з території пізнього заселення їх вихідцями з української етнічної території або назви, пізні за часом їх утворення. «Право громадянства» прикметникових гідроструктур в басейнах Південного Бугу (його нижньої течії), Сіверського Ділля, Причорномор'я і Приазов'я утримується ще й фактом морфологічного розрізнення в умовах російсько-українського мовного контактування або ж російсько-української двомовності.

---

²⁹ П. П. Чучка вважає, що відантропонімічними є «майже всі закапатські гідроніми із суфіксом **-ів** та **-ин**» [140].

У російській мові гідронімні структури на **-ов (-ев), -ин** здебільшого іменникові [121, 94], в українській — прикметникові. У басейнах Тиси, Дністра, Прип'яті, Дніпра гідролексеми на **-ів** переважно іменники, в басейні Південного Бугу, Сіверського Дінця навпаки — частіше прикметники. Приклади, що наводимо нижче, можуть послужити просторовою ілюстрацією цього явища. Виключно прикметниковими (а частина мови виявляється через непрямі відмінки) є, наприклад, такі гідролексеми з басейну Південного Бугу, як яри: *Гребенюків, Лев-Стасюків, Силівонів, Франів* [71, 59]. Ці назви виступають у скороченій, лексикалізованій формі і в повній, атрибутивній синтагмі. Цей паралелізм форм забезпечує прикметниковість означення навіть тоді, коли воно вживається без гідротерміна. У басейнах Сіверського Дінця, у Причорномор'ї такі гідролексеми, як яри: *Гнутів, Государів, Кагальницьків, Климів, Грибів, Романів, Рубанів, Саморуків, Решітників* та інші свою атрибутивність завдячують існуванню при них, нехай навіть і факультативному, гідротермінів: яр, потік (струмок, ручай), отже, неповній десинтагматизації.

Прикметникові закінчення мають, як правило, і назви водних об'єктів третьої і четвертої величини — потоки, ручаї, струмки і яри в басейнах рік Тиси, Серету, Пруту, Дністра і рідко Дніпра, але там вони представлені тільки окремими прикладами, тоді як на східних окраїнних землях — суцільними ареалами. У басейні Тиси це потоки: *Бойків, Борин, Грабів, Грибків, Кузьмиків, Курилів, Романів, Сичів, Станків, Юрочків, Якобців*; у басейнах Пруту, Серету це: *Гелешів, Кушаків, Микодів, Михайлів, Савчуків, Ситників, Стручків*; в басейні Дністра: *Гусаків, Драбинів, Драбів, Ксьондзів, Романців, Санків, Чернишів, Чудилів, Ягистів*; і нарешті в басейні Псла: *Князів*. Треба зазначити, що прикметникова структура на **-ів** підтримується тут часто ще й наявністю прикметникового дублета на **-овий (-ий)**. Пор. *Павлів* — потік у бас. Стрия — і його синхронний варіант: *Павловий*.

Поряд з прикметниковими гідроструктурами на **-ів** у басейнах Дністра, Пруту, Серету, Сяну натрапляємо на аналогічні іменникові, які тут переважають і знову ж таки виявляються через непрямі відмінки. За словозмінною системою вони прирівнюються до топонімів типу: *Львів, Янів* і у род. відмінку мають **-а**. Це назви пото-

ків: *Галатів, Голів, Гостилів, Грушів, Дривітнів, Крутилів, Мислів, Мужиків, Острів, Раків, Рибарів, Садів, Сопків, Шигів, Яблунів, Яслів* і в басейні Дніпра, зокрема приток Прип'яті, Десни, Сули: *Голів, Драгилів, Крюків, Кулішів, Негриїв, Оксаків, Осів, Шелестів*.

Процес субстантивациї гідролексем на *-ів* має глибоке коріння і сягає періоду протослов'янського, де він мусив існувати як звичайна гідронімна універсалія, під дію якої поступово потрапляли різні ареали. Проте він залишився незавершеним і до наших днів. У староукраїнській мові XIV—XV ст. маємо можливість констатувати принаймні певні наслідки того процесу і на основі прикладів стверджувати повну субстантивованість утворень на *-овъ* в орієнтовних ареалах рік Дністра та Серету. Свідченнями цієї субстантивациї є форми непрямих відмінків. Цікаво, що іменниковими у своїй словозміні утворення на *-ів* залишаються і у словосполученнях з гідротерміном і в десинтагматизованому вигляді. Пор.: *Возовъ* потокъ, місц. одн. на *Возовѣ* [107, 186]; *Великий Криховъ*, род. одн. *великого Крихова* [107, 162]; р. *Краковъ*, род. одн. *краковѣ, кракова*, ор. одн. *криково(м)*, місц. одн. на *краковѣ* [107, 509]; *Коулисевъ*, род. одн. *коулисева* [107, 527]; *Личковъ*, місц. одн. на *Личковѣ* [107, 552]; *Милковъ, місц. одн. на *милковѣ* [107, 591]; *Раковъ, місц. одн. на *раковѣ* [108, 288]; *Садовъ, род. одн. *Садова* [108, 315]; *Сто новъ потокъ*, род. одн. *Сто Анова* [108, 392]; *Телѣжиновъ потокъ*, род. одн. *Телѣжиновѣ телѣжинова* [108, 427]; *Тазловъ*, род. одн. *тазлова* [108, 416]; *Ходосовъ, род. одн. *Ходосова* [108, 510]; *Михалчевъ потокъ*, род. одн. *Михалчев* [107, 599]; *коровіевъ потокъ*, місц. одн. на *коровево* [107, 498]; *мелешковъ потокъ*, місц. одн. на *мелешковоу* [107, 585]; *Милевъ ставъ*, род. одн. *Милева* [107, 591]; *Четецеловъ потокъ*, ор. одн. *потокѡмь Чет Ацевомъ* [132, 74].

Таку ж субстантивацию спостерігаємо у відприкметникових утвореннях на *-ин* у тих же пам'ятках: *Бабинъ потокъ*, місц. одн. на *бабини* [107, 82]; *Милѣтинъ, род. одн. *милѣтина, милѣ(тина)*, знах. одн. *милѣти(н)*, місц. одн. на *милѣтинѣ, на милѣтини* [107, 594]; *цоцоринъ брод, місц. одн. *оу цоцори(н)* [108, 527]; *Норинъ, місц. одн. на *Норине* [108, 57]; *Страхотинъ, род. одн.

страхогѣнѣ [108, 393]; *селѣтинь*, род. одн. *Селѣтина* [108, 336]; *Колочинъ*, род. одн. *колочина* [107, 491].

Як бачимо з наведених вище прикладів, субстантизовані утворення на *-ів* мають, по-перше, досить точно окреслені ареали: заходу та півночі України, притому на заході в басейні Дністра, Пруту, Тиси, а на півночі — Прип'яті і Десни, тобто ареали українського етнічного порубіжжя. По-друге, вони стосуються водотоків другої і третьої величини, які можуть охоплювати терени, якщо не різноетнічні, то принаймні білінгвальні. Це дає підставу припускати можливість не так якогось впливу інослов'янської ономастичної морфології, чи, інакше, винятковий випадок морфологічної індукції, який «спостерігається при двомовності малочисленного колективу на протязі тривалого часу» [104, 38], як взаемовирівнювання, типового для контактних двоетнічних територій.

На заході України не лише можливими, але й дійовими є вирівнювання з польською, чеською і словацькою мовами, де аналогічні утворення мали переважно форму іменників. Так, польські структурні аналоги на *-ów* типу: *Łahodów-a*, *Łukaszów-a*, *Maciejów-a*, *Lejów-a* — відмінюються як іменники і навіть українські утворення на *-ів* передаються в іменниковому парадигматичному оформленні *Lelków-a*, укр. *Лельків-a*. Атрибутивність і прикметникове відмінювання зберігається тільки в синтагмах-ономах: *Lejów potok* — *Lejowego potoku*. У чеській мові присвійні прикметники на *-ův* (типу *bratrův-a*) і на *-in* відмінюються за іменниковою відміною. За їх зразком відмінюються і власні імена на *-ův*: *Antoninův*, *Barbosův*, *Karlův*, *Novakův*, *Pavlův*, а також на *-in*: *Anažcin*, *Karlin*, *Vlastin* [129, 362]. Відхилення в бік прикметниковості флексій можливе тільки в окремих чеських говірках. Аналогічні топо- і гідроструктури з суфіксом *-ovo* (укр. *-ів*, рос. *-ов*) у словацькій мові «мають в пот. форму присвійного прикметника. Форму присвійного прикметника зберігають вони і в *instr.*, напр. *Za Vlahovin* (пот. *Vlahovo*). В інших відмінках вживаються форми іменникової відміни типу *mest-o*, напр.: *do Vlahova*, *ku Vlahova*, *pri Vlahove*» [146, 185].

У всіх трьох західнослов'янських мовах, з якими перебуває в контактах українська мова на суміжних територіях, утворення на *-ів* (і на *-ин*), польськ. *-ów*, чеськ. *-ův*, словацьк. *-ovo*, мають іменникове оформлення. Нічо-

го дивного, що це й дало поштовх для взаємної морфологічної інтерференції, чи вирівнювання в один ряд утворень такого типу в гідронімному ареалі. На контактних українсько-російських і українсько-білоруських територіях наявна така ж морфологічна інтерференція. У російській мові гідролексеми на **-ов** (в білор. теж на **-оў, -аў**) десинтагматизовані. Їх вплив міг йти не лише в плані наслідування моделі, а інколи, як це бачимо на прикладах гідронімії басейну Сіверського Дінця, в умовах російсько-української двомовності, розрізнювання. І уподібнювання, і вирівнювання — це результат дії словозмінної інтерференції.

У російській мові топонімічні утворення на **-ов, -ин**, як справедливо відзначає В. А. Никонов, ще в XVI ст. відмінювались однаково з тотожними їм прикметниками, потім «повністю субстантивувались... і прийняли відміну типу *зов, кров* — ор. *зовом, кровом*, місц. *о зове, о крове*, тоді як короткі присвійні прикметники (якими були і ті топоніми при своєму топонімічному народженні) прийняли відміну повних прикметників (як *бобровым* — *о бобровом*» [79, 108]).

Іменникове відмінювання ономастичних структур на **-ів, -ин** у західнослов'янських та російській мовах, з якими українська на терені живомовних контактних стосунків взаємодіє найінтенсивніше, не могло не відбитись і на словозміні аналогічних українських утворень.

Проте, як це видно з прикладів, процес субстантивациї прикметникових утворень на **-ів** не став всеохоплюючим і не набув повної завершеності на суміжних землях і заходу, і сходу, і півночі України. У багатьох випадках гідролексеми на **-ів** зберігають свою атрибутивність, а в інших — фіксують перехідну стадію, приписуючись водночас у двох парадигмах — прикметниковій та іменниковій. Як правило, прикметниковість підтримується факультативним існуванням при гідролексемі і гідротерміна, тоді як субстантивність — дією граматичної аналогії в системі назв на **-ів** і тенденцією до їх повної десинтаксизації. Паралелізм прикметникового й іменникового відмінювання спостерігаємо на таких гідролексемах, як: *Багмутів*, яр в бас. Сіверського Дінця; *Вавторів*, пот. у м. Яремча Надвірнянського р-ну. Ів.-Фр. обл.: *Магалів*, пот. в с. Лавочне Сколівського р-ну Львів. обл.; *Мареничів*, яр в бас. Бурлука, л. Сіверсько-

го Дінця; *Масиків*, яр — там же; *Масинців*, пот. в бас. Дністра; *Маслаків*, яр. в бас. Сіверського Дінця; *Медведів*, р. в бас. Тясмина, п. Дніпра; *Миколенків*, яр. в бас. Самари; *Михалків*, пот. в с. Михалкове Чернів. обл.; *Москалинів*, яр. в бас. Айдару; *Накрасів*, пот. в бас. Серету; *Намірів*, пот. в бас. Дністра; *Овчарів*, яр. в бас. Уди, п. Сіверського Дінця; *Огаків*, яр. в бас. Сіверського Дінця; *Огронів*, руч. в бас. Прип'яті; *Орлів*, р. в бас. Тясмина, п. Дніпра; *Сагайдаків*, яр. в бас. Сіверського Дінця; *Сергіїв*, яр. в бас. Казенного Торця, п. Сіверського Дінця; *Ступаків*, яр. в бас. Самари; *Малий Явдошаків*, пот. в бас. Тиси; *Яцків*, пот. в бас. Дністра та ін. (СГУ).

Вищенаведені приклади унаочнюють тезу про те, що паралелізм частин мови й системи відмінювання одного й того ж гідроніма можливий тільки стосовно назв водних об'єктів малої величини з різномовної території, де, за висловом В. А. Никонова, «топонім найбільш «міжмовний» і де він водночас сконцентровано відображає деякі риси своєї мови, не дзеркально, а збираючи їх у фокус» [79, 110]. Явище паралелізму частин мови й систем відмінювання одного й того ж гідроніма серед гідронімів України поширюється і на різні гідронімомоніми, що можуть бути просторово віддаленими або просторово контактними. Для кожного з них цей паралелізм має своє пояснення. Для просторово віддалених — різний ступінь субстантивациї, а на різномовних теренах ще вирівнювання сусідніх до слов'янських мов, для просторово суміжних — дія закону граматичного розподібнення омонімічних гідролексем, що в одних випадках є результатом десинтаксизації, в інших — синтагматизації ономи. Ні в одному, ні в другому випадку говірковий субстрат чи ономастична універсалія ролі не відіграють. Це явище в основному загальнономвне, ономастичне, зв'язане із зберіганням чи втрачанням синтаксичних зв'язків, тобто із синтаксизацією чи десинтаксизацією структури назви.

Варто зазначити, що таке граматичне розподібнення гідронімічних омонімів спостерігається часто в живій розмовній практиці. Літературна мова, а за нею нормативно-мовні адміністративно-територіальні довідники, як і СГУ, намагаються усунути цю розбіжність форм, підводячи все під певні ономастичні стандарти. А таким стан-

дартом є прикметникова форма з прикметниковим відмінюванням (моделлю служать утворення того типу центральної території України і лівобережжя Дніпра). Однак живе говіркове мовлення має свої традиції і свою стихію, в якій яскраво відбиваються різні часові стадії процесу лексикалізації атрибутивної синтагми. І тому та ж сама гідролексема (омонім) на різних територіях буде або в прикметниковому, або в іменниковому оформленні. У таких випадках тільки непрямі відмінки, і зокрема форма род. відмінка, й визначають категорію частин мови гідронімів-омонімів. Це положення наочно ілюструють приклади гідролексем на -ів, де в непрямих відмінках відбувається закономірне чергування суфіксального і → о: *Греків* — *Грекова*, *Греків* — *Грекового*; *Греків-а*, р. в. бас. Сули; *Греків-а*, руч. в бас. Сули; *Греків-ого*, яр в бас. Мокрого Ізюмця, л. Сіверського Дінця; *Гринів-а*, руч. в бас. Сули; *Гринів-ого*, пот. в бас. Дністра; *Дідів-а*, л. рукав Дніпра; *Дідів-ого*, р. в бас. Ужа, п. Прип'яті; *Зайців-а*, руч. в бас. Псла; *Зайців-а*, яр в бас. Осколу, л. Сіверського Дінця; *Зайців-ого*, яр в бас. Самари; *Калинів-а*, яр в бас. Вовчої, л. Сіверського Дінця; *Калинів-ого*, яр в бас. Красної, л. Сіверського Дінця; *Калинів-ого*, пот. в бас. Дністра; *Ковалів-а*, яр в бас. Сіверського Дінця; *Ковалів-ого*, яр в бас. Айдару, л. Сіверського Дінця; *Ковалів (Потік)-евого*, -у, пот. в с. Гутарі, кол. Стрийського повіту; *Ковачів-а*, пот. в с. Деренковець Берегівського р-ну Зак. обл.; *Ковачів-евого*, пот. у с. Микулівці Мукачівського р-ну Зак. обл.; *Мошків-а*, пот. в бас. Пруту; *Мошків-ого*, пот. в бас. Ужа, в бас. Тиси; *Попів-а*, яр в бас. Нетріусу, л. Сіверського Дінця; *Попів-ого*, пот. в бас. Стрия, п. Дністра; *Свистунів-а*, яр в бас. Балаклейки, л. Сіверського Дінця; *Свистунів-ого*, пот. в бас. Дністра; *Семенів-а*, яр в бас. Бишкіна, п. Сіверського Дінця; *Семенів-ого*, п. в бас. Дністра; *Сенів-а*, пот. в бас. Серету; *Сенів-ого*, пот. в бас. Стрия, п. Дністра; *Тимків-а*, яр в бас. Уди, п. Сіверського Дінця; *Тимків-ого*, пот. у с. Черемошна Верховинського р-ну Ів.-Фр. обл.; *Шпаків-а*, яр в бас. Сіверського Дінця; *Шпаків-ого*, пот. в бас. Серета; *Шпаків-а*, яр в бас. Осколу, л. Сіверського Дінця; *Яворів-а*, пот. в бас. Серета; *Яворів-ого*, пот. в бас. Тересви, п. Тиси; *Ясенів-а*, яр в бас. Айдару, л. Сіверського Дінця; *Ясенів-ого*, пот. яр в бас. Осколу, л. Сіверського Дінця; *Ясенів-ого*, пот.

в бас. Тиси; *Ясенів-ого*, пот. в бас. Стрия, п. Дністра (ОКІМ) (в СГУ ці паралельні форми підведені під єдину прикметникову).

Неоднакові словозмінні форми гідронімних омонімів стосуються водотоків в одному або територіально близьких басейнах, водотоків однакових і різних величин, тому вивести ономастичну закономірність такого паралелізму аж ніяк не можна. Єдиним фактом, який піддається узагальненню, є факт парадигматичного розрізнення, зумовлений позицією наголосу: флексійний наголос зв'язаний з іменниковою структурою, кореневий — з прикметниковою (*Ясенів-а*, *Ясенів-ого*).

Аналогічний процес субстантивації проходить і в утвореннях на *-ин*, що «називають особову належність» [121, 94]. Супровідними ознаками цього процесу виступає паралелізм частин мови й системи відмінювання. Існування чи домислювання гідротерміна викликає потребу прикметниковості структури на *-ин* для синтаксичного узгодження означення з означуваним, відсутність — в іменниковості, тобто в його лексикалізації. Перехідність процесу, або незавершеність, приводить до хитань. Не виключений і такий факт, що окремі утворення на *-ин* ввійшли в ужиток відразу як іменники типу *селянин*. Тоді про їх субстантивацію говорити не доводиться, бо у таких випадках маємо справу з корелятивністю форм чи з таким відношенням між формами, при якому «одна форма передбачає іншу або утворює з нею опозицію» [8, 5—8]. Явище хитання, чи кореляції, спостерігаємо серед таких, наприклад, гідронімів: *Базин-а*, *-ого*, пот. в бас. Сіверського Дінця; *Масин-а*, *-ого*, пот. в бас. Тиси; *Мателін-а*, *ого*, пот. в с. Химчине Косівського р-ну Ів.-Фр. обл.; *Мишурін-а*, *-ого*, яр в бас. Вовчої, п. Сіверського Дінця; *Савин-а*, *-ого*, яр в бас. Деркулу, л. Сіверського Дінця (ОКІМ) (в СГУ узаконено прикметникові флексії).

Випадок подібного паралелізму в територіально різних гідронімах-омонімах лише один. Це: *Зимин-а*, яр. л. Мокрої Плотви, п. Бахмуту, п. Сіверського Дінця; *Зимин-ого*, яр. п. Бахмуту, п. Сіверського Дінця (ОКІМ) (в СГУ обидва гідроніми підведені під прикметникове закінчення *-ого*).

За умов навіть факультативного існування гідротерміна структури на *-ів*, *-ин* будуть відмінятись за прик-

метниковою парадигмою: *Гладин* (потік)-ого в бас. Ти-си; *Романишин* (потік)-ого, в Косівському р-ні Ів.-Фр. обл.; *Фіренчин* (потік)-ого, в с. Мигове Старосамбірського р-ну Льв. обл.

Десинтаксизація, принаймні її усвідомлення, ці ж самі гідролексеми переводить в категорію іменника з іменниковою словозміною. Категоріальні бар'єри тут цілком умовні, вони легко піддаються подоланню. Звідси й паралелізм форм, навіть при тенденції надавання переваги прикметниковим, що їх допускає стосовно цих гідро-структур і літературна норма української мови.

Якщо робити висновки тільки за квантитативними показниками, що їх дає СГУ, то можна констатувати абсолютну перевагу в українській мові прикметникових гідроструктур на *-ин* (як і на *-ів*), а звідси і стабільність їх прикметниковості. Але коли брати до уваги факт кореляції категорії частини мови в тих структурах і нарешті численні випадки їх повної субстантивації, то можна без особливих застережень стверджувати поступовість, а в окремих регіонах і інтенсифікацію процесу субстантивації прикметникових утворень на *-ин* (а також на *-ів*). Цей процес відбувається активно, і рано чи пізно він зачепить й ті ще сьогодні атрибутивні утворення, які складаються з означення + гідротермін, бо сама назва із-за своєї номінативної функції тяжіє до одиничності і конкретності, а значить і однослівності. Це загальномовний ономастичний процес. Більш уповільнено він досягає мікротопонімів на окраїнних землях, переважно моноетнічних, а на суміжних, двомовних він набуває характеру міжмовної індукції або гіперизму.

У загальномовному процесі структурного вирівнювання й видової (в системі найменувань одного класу чи виду) інтеграції завжди наявні і тенденції до ареального вирізнення і до певної структурної диференціації. Ці тенденції своїм підґрунтям мають звичайно певні говірково-субстратні основи, але часто є результатом загальномовного процесу спрощення сполучення в живому розмовному мовленні, що відбувається шляхом «зрощення», усічення чи так званої аглютинації [121, 121—124].

Оптимальний зразок ономи — це називний однини іменника, рідше прикметника. Непрямі відмінки (іменника чи прикметника) виступають хіба що в прикметникових конструкціях, які є описовими найменуваннями

водного об'єкта: *Під горою, За Озером, У Шовковому, На Попових луках* та інші або в синтагмах посесивного характеру, сполучених за допомогою слова «імені» чи без нього. Такі синтагми є назвами різних географічних об'єктів: *селище імені Леніна, колгосп імені Радянської Армії, льодовик імені Федченка, пік Комунізму, земля Франца Йосифа*. У назвах, які з граматичного погляду є присвійними словосполученнями, «часто навіть вже в офіційних документах та майже послідовно в розмовній мові... відкидається складова частина «імені»³⁰. Вони виступають у посесивній синтагмі або внаслідок десинтагматизації в оголеній формі род. відмінка як утворення типу *Genetivus Singularis* [77, 79; 124, 85].

Посесивні конструкції типу *пік Комунізму* властиві різним видам і рядам топонімії: хоронімії, ойконімії, оронімії. Тут вони у присвійній синтагмі або у конструкції із словом «імені» мають широке розповсюдження, тут вони відіграють роль структурної моделі [77, 79—80]. У гідронімії, як правило, вони законсервувались в одному родовому відмінку. Можна погодитись з припущенням І. В. Муромцева, що в мікрогідронімію України цей *Genetivus Singularis* перейшов з власне топонімії [77, 80]. Проте гідронімії структури цього типу, нехай і дуже поодинокі, є в різних мовах давніми. Вони, як на це вказують у своїх працях Л. І. Попов, А. К. Матвеев, Б. А. Серебренников [95, 110; 67, 85—126; 106, 121—129], засвідчені в східноєвропейському топонімічному ареалі в мовах прибалтійсько-фінських племен, і, як вказують В. М. Топоров і О. М. Трубачов, в мовах балтійських [128, 171], звідки з морфологізованими суфіксами і формотворчими формантами род. відмінка перейшли вони і в російську мову. Це гідронімії із топоформантами *-ньга*: *Патомоньга, Куреньга* [106, 126]. В гідроніміконі слов'ян вони не фіксувались ніколи в гіпотетично примарній моделі із словом «імені», а лише в секундарній посесивній формі, яка внаслідок спрощення її живим розмовним мовленням привела до усічено-спрощеного род. однини. Хронологічно місцем народження його була хоронімія, чи оронімія, а гідронімія тільки місцем переселення чи пізнішого заселення. Однак не виключеним

³⁰ Див.: Територіально-адміністративні довідники «Луганська область», «Харківська область» [77, 80] та інші із серії «Міста і села УРСР».

є припущення про його якщо не автохтонність в гідронімії, то принаймні синхронність гідронімічних і ойконімічних утворень.

Сьогодні на українській мовній території гідроструктури Genetivus Singularis своїм ареалом мають мікрорайони Донецької області, в основному басейну Сіверського Дінця [77, 79—81], Самари, Приазов'я, Одеської обл., а на заході — басейну Тиси. Тільки як виняток існують ще в басейні Десни. У басейні Сіверського Дінця це *Бабалаєва* (род. одн.), яр л. Гнилиці; *Водолацька* з паралельною формою *Водолацького*, б. в бас. Луганчика, *Пісоцького*, яр в бас. Вовчої; *Ревуцького*, б. в бас. Осколу; *Сидуцого*, б. в бас. Казенного Торця; *Чалого*, б. в бас. Осколу; озера *Понавського*, *Скорицького* [77, 79—80]³¹. У басейні Самари: *Демченка*, яр в бас. Вовчої; канал *Будьонного* у м. Вилкове, Од. обл. (найменування наших днів утворене за структурною моделлю родового однини); в Приазов'ї: *Гордого*, б. л. Оріхової, л. Кринки, п. Міусу; б. *Нижниківського*, б. в бас. Кальміусу; *Щербини*, б. в бас. Міусу; *Яйленка*, б. в бас. Кальміусу. На заході в басейні Тиси цю гідроструктуру представляють такі потоки: *Бережанського*, *Рябого Зворина*, *Филимона*. В інших басейнах це одиничні найменування: *Яновського*, р. в бас. Десни, у с. Березня Менського р-ну Черніг. обл., *Голяка*, р. в бас. Південного Бугу; *Чорниша*, р. в Канівському р-ні Черкаськ. обл. (СГУ). Як видно, все це назви відономастичного (відантропонімічного, рідше відтопонімічного) походження, отже, утворені майже в наш час як найменування раніше не названих мікрогідрооб'єктів, або в поодиноких випадках, як стосовно новозбудованого каналу, і нових гідрооб'єктів.

Закостенілість род. однини є видимою, умовною. Той факт, що поряд з родовим постає і пазивний (а прикладом може служити паралелізм пазви: *Водолацька і Водолацького*), говорить про недовговічність утворень цього типу і про їх потенціальну здатність переходити від багатослівної назви в однослівну, а звідси від род. однини у наз. однини, останній з яких і є прерогативою ономи взагалі, а звідси й гідроономи.

Родовий відмінок з його альтернацією *-а//у* у власних назвах, які є іменниками, що закінчуються на

³¹ Назви озер беруться з праці І. В. Муромцева [77].

приголосний, чоловічого роду II відміни, виконує функцію граматичного диференціатора. В іменниках — власних назвах на *-ів, -ин*, які є або прикметниками, або субстантивованими іменниками з «топонімізованими,— за висловом А. В. Суперанської,— суфіксами» [124, 118], род. відмінок, як і загалом всі непрямі відмінки, виконує роль категоріального диференціатора [8, 6] (категорій частин мови: прикметника чи іменника). У такій же функції вони виступають в гідролексемах з іншими топоформантами чи формотворчими елементами.

Відомо, що іменники жіночого роду I відміни у називному відмінку однини своєю флексією *-а* збігаються з прикметниками жіночого роду однини на *-а*. Цей збіг парадигматичний, викликаний змішуванням іменникової та прикметникової парадигми, і історично зумовлений. Адже іменники жіночого роду цієї відміни сформувались на ґрунті давньоруського типу відмінювання колишніх основ на *-а (-ja)*, а короткі прикметники жіночого роду прийняли від них флексію *-а*. Морфологічна структура останніх сприяла і їх можливій адаптації в системі іменника. Така адаптація можлива, але не обов'язкова і серед власних назв, хоч є ряд факторів, які їй протидіють. Серед них — традиційна стабілізація назви у прикметниковому граматичному оформленні або ж її синтаксичний зв'язок з апелятивом по лінії синтаксичного узгодження. Тому серед власних назв водних об'єктів маємо омоніми, що відносяться до різних частин мови, до різних парадигм. Їх належність до прикметника або іменника виявляють непрямі відмінки. Прикладами лексичних омонімів та парадигматичних антонімів можуть служити такі назви: *Заруда-ої*, пот. л. Стрипи, л. Дністра; *Заруда-и*, протікала в р-ні Чорнотичі Сосницького р-ну Чернігів. обл.; *Коса-ої*, б. п. Кальчика, п. Кальміусу, в Приазов'ї; *Коса-ої*, б. л. Липової, л. Лозної, л. Деркулу, л. Сіверського Дінця, п. Дону; *Коса-и*, р. п. Альми в бас. Чорного моря в Криму; *Коса-и*, гідронім с. Ясіня Зак. обл. [22, 77]; *Кошарна-ої*, б. п. Нагольної, л. Міусу в Приазов'ї; *Кошарна-и*, р. л. Шлямарки, п. Возні, п. Ірші, л. Тетерева, п. Дніпра; *Кропивна-ої*, р. п. Веросії, л. Ужа, п. Прип'яті, п. Дніпра; *Кропивна-и*, р. л. Лисого ру, л. Удаю, п. Сули, л. Дніпра; *Кропивна-и*, р. л. Остра, л. Десни; *Кропивна-и*, р. л. Тетерева, п. Дніпра; *Рокитна-ої*, р. п. Перги, п. Прип'яті; *Рокитна-и*, р. в с. Рокита

Полт. обл.; *Руда-ої*, р. пр. Здвижа в бас. Дніпра; *Руда-и*, р. в бас. Південного Бугу; *Ситна-ої*, р. л. Псла, л. Дніпра; *Ситна-и*, р. л. Роставиці, л. Росі, п. Дніпра (ОКІМ) (в СГУ проведено уніфікацію омонімів).

Серед наведених прикладів гідролексема *Коса* цілком беззастережно виявляє своє відапелятивне походження (причому від трьох омонімів: географічного терміна, а також від різних загальних слів, прикметника і іменника), і відповідно до категоріальної диференціації загальних назв (коса — іменник, коса — прикметник) забезпечує таку ж диференціацію і у власних назвах. Пари *Кропивна*, *Кошарна*, *Рокитна* представляють назви із несуміжних, неконтактних територій, що дає підставу вбачати безвідносність один до одного процесу їх субстантивації. Прикметниково-іменникові пари, наприклад *Заруда*, територіально незв'язані й не синхронні в акті найменування і щодо стадій субстантивації. Категоріальна відмінність навіває припущення про їх різне походження (від іменника *руда* і прикметника *руда*). Відмінність говіркових континуумів чи міжговіркова морфологічна інтерференція тут майже виключаються. Доступна нам діяхронія та факти оформлення однотипних назв у двох категоріях: прикметника і іменника — в староукраїнській мові підтримують погляд про різні часові фази їх найменування, оскільки всі такі назви належать одній і тій же території — басейнам Дністра, Пруту, Серету.

У пам'ятках XIV—XV ст. гідролексеми на -а (відміни а-основи) *Бахна*, *Береза* мають різне парадигматичне оформлення. *Бахна* — виключно іменникові: род. одн. *Бахни*, знах. одн. *бахною* [107, 88—89]; *Береза* — прикметникове: род. од. *Березое* [107, 93]. Прикметникові гідролексеми *Винна*, *Воулхова*, *Загорна* відмінюються за іменниковою відміною: *Загорна*, род. одн. і молд. *Загорнѣи*, місц. одн. *оу загорнѣ* [107, 374]; *Винна*, род. одн. *виннѣ*, *Винни*, знах. одн. *Винною*, *Ванною*, місц. одн. *на Винной!* *на Вилной* [107, 175]; *Воулхова*, місц. одн. *на воулховѣ* [107, 205]. Інші прикметникові утворення мають змішані та іменникові і прикметникові флексії непрямих відмінків: *Лопатна*, род. одн. *лопатною*, знах. одн. *лопатною* [107, 556]; *Садова*, род. одн. *садовы* і *садовои* [108, 315].

Гідролексеми з флексією **-а**, що можуть морфологічно бути віднесені і до іменника, і до прикметника, часто в живому усному, говірковому і літературному мовленні не відмінюються. Вони вживаються з географічним терміном, який перебирає на себе всі флективні функції, залишаючи саму назву невідмінюваною. Те ж саме спостерігається і в галузі антропонімії, про що писала Л. К. Максимова в статті «О склонении некоторых групп собственных имен, оканчивающихся на -а», приводячи як приклад прізвище *Сухорука* [63, 249], що, як правило, саме не відмінюється і вживається з номенклатурним словом «фамілія».

Флексія **-'а** (графічно **-я**) властива іменникам жіночого роду I відміни м'якої групи та іменникам середнього роду IV відміни. Тому вона виступає чітким показником родової і парадигматичної належності. Серед гідролексем-омонімів, що закінчуються на **-'а**, трапляються випадки неусталеності родів, а звідси й хитань у відмінюванні. Таким прикладом є назва *Устя*, яка на одному терені оформляється іменником жіночого роду I відміни м'якої групи у плані граматичного відштовхування від апелятива *устя*, на іншому — іменником середнього роду IV відміни, співвідносним апелятиву. У басейні Південного Бугу — це іменник жіночого роду I відміни. Пор.: *Устя-і*, р. п. Південного Бугу у місцевій вимові також *Вустя*; *Устя-і*, р. л. Собу, л. Південного Бугу. У басейні Дніпра, Тиси — це іменник середнього роду IV відміни. Пор.: *Устя-я*, л. Горині, *Устя-я*, біля с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київ. обл.; *Устьи* (*Усті*) — *устьи*, стр. в с. Ясіня Зак. обл. [22, 80].

Грамматична структура цієї гідролексеми має цілком яскраве говіркове підґрунтя. Фонетична паралель *Вустя* за асоціацією до антропонімів — жіночих імен типу *Настя*, *Христя* — цілком утверджує його в групі іменників жіночого роду I відміни. Певним відхиленням від норми є відмінювання, наявне лише в живому мовленні, гідроніма *Салтичія* (б. п. Обиточної, в Приазов'ї), що за своєю структурою називного однини є іменником середнього роду IV відміни. У непрямих відмінках цей гідронім відмінюється як прикметник: *Салтичої*, *по Салтичій*.

Словозміна окремих гідролексем на діалектних ареалах відбиває інколи їх граматичні особливості. Так, наприклад, річка *Прут* у місцевій вимові відмінюється:

Пруга — *Пругу*, *Пругови*, *Пругом*, що повністю відповідає діалектній морфології. Річка *Рось* має у місцевій говірці, крім форми жіночого роду, і форму чоловічого роду — *Рося* — *Рша*; річка *Мож*, крім чоловічого роду, виступає і в жіночому. Тому в непрямих відмінках зустрічаються форми: *Мож-і*, оруд. *Мжею*, місц. *Мже* — *Мже*.

Особливістю протиставлень граматичних структур у галузі словозміни є можливість альтернативі в одному і тому ж діалекті (але в різних його говорах): 1) чистого прикметника // субстантивованого прикметника; 2) іменника сер. роду з флексією *-а* // іменника жін. роду з флексією *-а*. Конкуруючі форми гідронімів не виявляють виразної диференціації мовної території, на якій існують. І все ж таки протиставлення центральній мовній території (басейнові середнього Дніпра) окраїнних територій (басейнів нижньої течії Південного Бугу, Тиси) дає підставу одні визначати загальноприйнятими, домінантними граматичними структурами, а другі — факультативними, периферійно-говірковими.

Чіткої просторової диференціації не дає наявність конкуруючих паралельних форм род. відмінків множини: нульового // *-ів* іменників І відміни, хоч окремі приклади засвідчують їх певну ареальність.

Відомо, що іменники жіночого роду І відміни в род. мн. мають нульову флексію. Притому, якщо в кінці основи збігаються два приголосні звуки, то між ними з'являються голосні *о* або *е*. Історична граMATика пояснює це занепадом редукованих *ъ*, *ь*, у зв'язку з чим «стався збіг приголосних в абсолютному кінці слова. Щоб уникнути цього збігу, між кінцевими приголосними розвинулися вставні голосні *о*, *е*: Іскор (<искрь), сосон (<ссьнь), сестер (<сестрь), земель (<земль) та ін.» [4, 84].

Але багато іменників голосних *ъ*, *ь* в основі не мали, і вставні голосні з'явилися частково внаслідок аналогії до слів з *ъ*, *ь* в основі для уникнення незручного у вимові і в цілому неприродного для української мови збігу двох приголосних у кінці слова. Проте поряд з нульовою флексією *е* і секундарна форма род. множини на *-ів* типу: *хатів*, *бабів*, появу яких історична граMATика пояснює дією відміни іменників чоловічого роду, де під впливом колишніх *и*-основ запанувало закінчення

-ів, і виявляє їх ареали поширення в синхронії: у говорах південної Житомирщини, в гуцульських і закарпатських говорах і спорадично на Чернігівщині. Ця форма розповсюджена більше в народних говорах, не зв'язана з дією відповідних форм польської чи чеської мов [68, 69]. Ілюстрація в галузі гідронімії повністю переконує нас, що паралелізм: нульова флексія // флексія -ів у род. множини іменників I відміни жіночого роду — ґрунтується на протиставленні стандартизованої літературної форми нестандартизованій розмовно-говірковій і не має нічого спільного з іншомовним впливом. Йдеться про такий приклад: *Рибки-ок*, пот. в Ів.-Фр. обл., і *Рибки-ів*, р. в Полт. обл. (СГУ); *Борки-ок*, пот. у бас. Дністра, і *Борки-ів*, пот. в Полт. обл. (ОКІМ). Як це не парадоксально, але секундарна, говіркова форма властива гідронімам з центральної території України, тобто з території, непідвладній ні в якій мірі впливам західнослов'янських мов (де така форма є узуальною), а примарна, літературна — південно-західним землям. Деякі омоніми, що виступають у формі множини, свою належність до різних родових категорій, звідси й парадигм, виявляє також через непрямі відмінки, бо називний категоріальних показників не має. Так, наприклад, *Копані-ей*, б. л. Арміїської, п. Мокрої Беречки, п. Сіверського Дінця, і *Копані-ів*, б. п. Білої, п. Айдару, л. Сіверського Дінця, — це назви різних родів і різних відмін. *Копані-ей* — це іменник жіночого роду (з гіпотетичним називним однини — *Копаня*), тоді як *Копані-ів* — це іменник чоловічого роду (гіпотетичний називний однини — *Копань*). Перший — іменник I відміни, другий — II. Отже, тут ми маємо справу лише з граматичною омонімією прямих відмінків як показником альтернації їх морфологічних структур без будь-якої їх проекції на територіальне їх розшарування.

У цілому наявність паралельних форм в гідронімах *plurality tantum* може бути протиставленням територіальним, більш стандартизованого до менш стандартизованого (як у першому прикладі) мовлення та різноструктурним без територіальної диференціації. І в цьому вони є насамперед свідченням граматичного паралелізму в галузі словозміни чи, інакше, хитань, що характеризують процес стандартизації, або літературної нормалізації в галузі ономастики загалом і гідронімії зокрема.

І тільки в окремих випадках своїм поясненням вони можуть мати міждіалектну і міжмовну в межах споріднених мов альтернацію форм. Це в свою чергу утворює домінацію системи структур загальнонаціональної, в тому числі й літературної мови, яка діє в напрямі стандартизації словозмінних форм гідронімії, спорадичність впливів говірок на їх словозміну і неможливість міжмовної інтерференції.

Таким чином, галузь гідронімії, при всій своїй незначній специфічності в галузі словозміни, яка полягає в тому, що поряд із загальномовними принципами діють і регіональні ономастичні універсалиї, все-таки за системою мови не виходить. Гідронімія в граматично-структурному й в лексико-семантичному відношенні — одна з підсистем ономастики, а звідси й лексичної системи мови, з її законами уподібнювання і розрізнювання, з мобільністю і стійкістю різних груп слів. Те, що на сьогодні є стійким і непорушним в галузі її словозміни, складалось на протязі багатьох століть в результаті еволюції морфологічної структури мови в цілому. Флексійна система гідронімії — незаперечний доказ дії всеохоплюючих законів граматичної аналогії, вирівнювання та уніфікації, змагань до системності, стабільності й нормованості, а далі цілком закономірної їх загальнонаціональної літературної кодифікації.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Специфічними властивостями гідроніма, як і географічної назви взагалі, є його конкретність, унікальність та тенденція до індивідуальності, одиничності. Це й визначає його морфологічну будову, а звідси і оптимальну модель — інваріант, а ним є іменник (або прикметник) у називному відмінку однини. Категорія роду природою чи функцією ономи не програмується, вона визначається етимологічно або історично, а домінантне положення однієї з трьох родових форм гідронімів встановлюється статистично. Відхиленнями від інваріанта є типологічні (на відміну від просторових і часових) його варіанти.

Типологічними варіантами морфологічного інваріанта є: атрибутивні словосполучення; обставинні приєднанні словосполучення і згорнуті уоднослівлені приєднанні конструкції; імперативні конструкції; заокреслені структури род. однини; множинні структури.

Опозиція до інваріанта здійснюється у таких вимірах: слово // словосполучення; лексема // лексикалізована структура; відмінна // невідмінна структура; прямий // // непрямий відмінок; одиничність // множинність. У своїй переважній більшості всі типологічні варіанти це — найменування водотоків не першої величини (за винятком атрибутивних словосполучень, що виступають попарно, як антоніми: *Золота Липа* і *Гнила Липа*; *Західний Буг* і *Південний Буг*) і просторово мають периферійний характер, тобто у своїй масі протиставляються центральній етнічній території України. Це дає підставу говорити про їх регіональність та підпорядкованість певним гідронімічним ареалам, де дійовими можуть бути не так говіркові особливості, як міжмовна взаємодія.

Структурний інваріант є моделлю, до якої прагне всякий гідронім, але при наявності дійової тенденції до вирівнювання з нею діє і друга тенденція до розподібнення, завдяки якій існує й існуватиме варіантність структурних типів. Це забезпечує типологічним варіантам законне місце в системі гідроназв української мови.

2. Часова і просторова варіантність одних і тих же гідронімів по лінії категорій частин мови (чи інакше категоріальна варіантність), що виникла внаслідок поступового, літературно-декретованого усталення однієї з двох існуючих в говірковому мовленні граматичних форм назви, хоч і представлена незначною кількістю прикладів, в просторі фіксується досить чіткими — ізоморфними лініями. Ареалом варіантності форм іменника середнього роду на *-о* і прикметника на *-е* (типу розмовне *Шаново* і літературне *Шанове*) є басейн Тиси. Конфронтацію форм іменника середнього роду на *-а* і прикметника на *-е* (типу *Кільтичя* і *Кільтиче*) засвідчують гідроніми басейну Сіверського Дінця та гирла Дунаю. Басейни річок південно-західного, південно-східного порубіжжя української гідронімної території позначені різними варіантами іменниково-прикметникових форм, що існують як опозиції розмовно-говіркової і літературної, чи застарілої і сучасної форм назви: *Маслокрутський* — *Маслокрут*; *Торець* — *Торцева* (*Торецька*); *Циганка* — *Циганкова*. Річкові басейни південно-західних етнічних ареалів України фіксують синхронну варіантність атрибутивної синтагми (з іменником-гідротерміном) // слова типу: *Павловець* — *Павлівська Вода*, а

також нестягненої (прикметникової) і стягненої (іменникової) форм назви: *Черлений-ого, Черлен-а*.

Діахронні та синхронні категоріальні (тобто різних частин мови) варіанти однієї і тієї ж гідролексеми, як явище різних часових фаз міжговіркове, нестійке і підпадає вирівнюванню.

Категоріальна варіантність в міжмовній еквіваленції може викликатись не так системними факторами кожної з мов та її морфологічними гідромоделями, як звичайною структурною неусталеністю гідролексеми і в одному регіоні, і на всій протяжності гідрооб'єкта. Вона інколи зумовлена і різною передачею назви у живому говірковому мовленні на етномовних рубежах. В умовах міжслов'янського (українсько-польського, -чеського, -словацького) територіального чи соціального білінгвізму контрастування категоріальних форм при семантичній і лексичній тотожності спорадичне. Часто воно супроводжується міжмовною індукцією, взаемовирівнюванням. Перевагу дістає та із форм, за якою більша частотність вживання чи більша відповідність топоделам ареалу.

В умовах контактування генетично неспоріднених мов (українсько-угорської, -молдавської, -румунської), коли категоріальні відмінності гідронімів мають системний характер, констатуємо лише факти певної морфологічної конвергенції по лінії усунення додаткових компонентів гідролексеми (формантів, гідротермінів). Взаємопереходи іншомовних гідролексем з суміжних етнічних територій (українсько-угорської, -молдавської, -румунської) відбуваються, як правило, без системної адаптації чи вирівнювання, хоч окремі факти останнього наявні (напр.: укр. *Сасів* — угор. *Zaazpathaka*).

Транспозиція гідролексем серед близькоспоріднених (українсько-російської, -білоруської) мов на їх етнічних рубежах проходить у випадках прозорій семантики через звичайний переклад (напр.: *Велика* — *Большая*), рідше через транслітерацію з фонетичною специфікацією (напр.: *Вистроп* — *Исторопь*) або з повною фонетичною і морфологічною адаптацією (напр.: *Озерна* — *Азерная*).

Говіркова парадигматична варіантність у межах м'якої і твердої груп співвідносна з опозицією літературного та розмовно-говіркового, чи сучасного і застарілого варіантів гідроніма, представлена незначною кількістю

прикладів (*Ситна* — *Ситня*). Вона не має вияву в просторі і стверджує тільки можливість чи допустимість такого граматичного варіювання в гідронімії як наслідок певної діахронії.

3. Категорія роду імені (іменника і прикметника), взагалі топоніма, а звідси гідроніма зокрема, є примарною і в її трирідовому розрізненні мотивованою зовнішньою формою слова. У морфологічному відношенні рід своїм корінням (етіологією) сягає ще індоєвропейського, а пізніше праслов'янського субстрату і проходить у функції першоелемента через усі етапи розвитку у всіх східнослов'янських мовах. Його поетапна кореляція іде за окремими суфіксами, які закріплюються за певними структурами, роз'єднаними парадигмами, і таким чином самі стають індикаторами роду. У походженні граматичної категорії роду накреслюється така діахронічна схема: перший етап — рід → морфемний показник; другий етап — рід → кореляція продуктивних на той час словотворчих формантів; третій етап — морфологічні форманти → парадигматичні ряди і типи відмін.

У топонімії, і зокрема в гідронімії, категорія роду на синхронному зрізі є категорією усталеною, незмінною, яка може виділятися подібно як і в іменниках, в цілому, на основі трьох принципів: семантичного, морфологічного, синтаксичного. Перший має підґрунтям походження ономів, чи, інакше, певну дономастичну родову основу, другий — ономастичну систему морфологічних формантів, третій — здатність узгоджуватись своїми граматичними формами іменникової назви з прикметником чи прикметникової з гідротерміном. Наявністю цих основ та формантів, здатністю узгоджуватись з гідротерміном вимірюється родова специфіка гідролексеми.

Статистичні дослідження, проведені на матеріалі СГУ за видами об'єктів, різних за величиною і характером, показують, що чоловічий рід має абсолютну перевагу серед назв потоків, ярів, тоді як жіночий, в цілому найчисленніший, — серед назв рік, балок. Середній рід у всіх групах посідає незначні позиції. Абсолютна перевага назв чоловічого роду для одних гідрооб'єктів, а жіночого роду для інших накреслює і визначає й видову географію родової категорії гідронімів України.

А. Статистично виявлена позиція жіночого роду серед назв річок дала можливість визнати жіночородову кате-

горію основною, а звідси в значній мірі специфікуючою український гідронімікон. Тому саме вона стала відправним пунктом для встановлення опозиційних планів, тобто опозиції до неї чоловічородових назв річок другої величини. Така опозиція відбувається по трьох лініях, які часто накладаються одна на одну: 1) по лінії походження слов'янського (автохтонного) і іншомовного (субстратно індоевропейського чи адстратно чужомовного), напр.: *Вовча, Ожерельна — Базавлук, Чокрак*); 2) по лінії номенклатур чи гідротермінів ріка // доплив, як явища «семантичного домінування і підпорядкування» [56, 209], напр.: *Старуха — Старик; Кобилячка — Вовчик; Комишна — Березовий*; 3) по лінії співвідношень між вихідними та похідними утвореннями, тобто між основними (кореневими) і дериватами, утвореними за допомогою словоформуючих, слововідтінюючих, переважно демінутивних, формантів. В основі цього протиставлення лежить різниця понять чи варіації матеріальної кількості. Під цей тип протиставлення підводиться й опозиція по лінії флексійної будови, що успадкована в первісному вигляді або утворилась внаслідок відпадиння чи змін кінцевих голосних та приголосних у процесі розвитку мови. Разом з тим можливе переоформлення чи адаптація кінцевих звуків у запозиченнях, підведених під закінчення українських іменникових відмін. Тоді протиставлення відбувається на ґрунті суфіксації і флексій, напр.: *Бистра — Бистрець, Рибниця — Рибник, Мерля — Мірчик, Соб — Собик*.

В окремих випадках протиставлення може ґрунтуватися на різниці чоловічої та жіночої статей, напр.: *Гуска — Гусь, Бобриця — Бобер*, яка відбиває первісний антропоморфізм у називанні природних явищ.

Б. Чоловічий рід властивий переважно: 1) гідролексемам іншомовного походження, морфологічна структура, а звідси й рід яких співвідносний їх етимону або підвений на основі структурних формантів під словозмінну модель іменників чоловічого роду; 2) дериватам із суфіксами чоловічого роду; 3) кореневим словам, в основі яких поняття статі. Стосується він насамперед назв п'яти найбільших водних артерій України: *Дніпра, Дністра, Дунаю, Дону, Сіверського Дінця*, категорія роду яких визначилась чоловічородовими (категоріально чи формально) апелятивами *-дон, -пар, -іпр, -істр, -ай*

і підтрималась аналогами в індоєвропейських мовах, а також у близькоспоріднених (пор.: рос. *Днепр, Днестр*, укр. *Дніпро, Дністер*, білор. *Дняпро, Днестр*).

В українській мові гідроніми *Дніпро* і *Дністер* мають і по вертикалі, і по горизонталі ряд фонетичних та морфологічно-флексійних варіантів, але у всіх варіантах родова категорія порівняно стала. Тільки назва *Дніпро*, якщо стосується не самої річки, а її старого річища, може відповідно до родової форми апелятива «річище» виступати й у формі середнього роду: *Старе Дніпро*.

Родокатегоріальна форма у гідролексем *Прут, Серет, Буг, Стир, Сукіль, Стрий, Стриш, Случ, Псел, Хорол, Снов, Угол, Оскол, Ворскла, Сейм, Кальміус* зумовлена структурою або фонетичною будовою кореня (*Буг, Серет, Стир, Сейм*), компонента основи (*Прут, Стрий, Сукіль*), детермінатива чи суфікса (*Субот, Хорол, Угол, Оскол, Стриш*). В окремих випадках, як, наприклад, у гідронімах *Случ, Снов, Ворскла, Псел*, вона склалась історично. У композитах з компонентом *-мир* (*Ждимир, Ладомир*) індикатором роду виступає цей же компонент — відповідно до іменника «мир».

Серед найбільших водних артерій чоловічородова категорія є первинною, що визначається її, якщо і не примарною, то історично стабільною структурою і підтримується гідронімними моделями на великих, суміжних різноетнічних територіях серед генетично споріднених мов та їх міжмовною структурною співвіднесеністю. Назви великих рік не підпадають ні під які граматичні аналогії та вирівнювання (випадки вирівнювання належать до винятків). Їх структурна, а звідси й родова автохтонність забезпечила їм незмінність в діяchronії (відхилення від цього є винятками) і таку ж незмінність в синхронічній міжговірковій, а також і в міжмовній еквіваленції.

В. Жіночий рід у ряді гідролексем йде насамперед від структури і.-е. гідроніма (первинного — кореневого чи вторинного — деривата), кореневого чи детермінативно-флексійного *-а* — співвідносного з (імовірною) балтослов'янською і достовірно реконструйованою праслов'янською і протоукраїнською жіночородовою формою, напр.: *Арса, Мушка, Бодаква*, а також від різномовних жіночородових апелятивів, які дали назви гідрооб'єктам України, та апелятивів, синонімічних з структурно-видовим узусом української гідролексеми, напр.: *Віта, Обе-*

ста, *Лона*. Він може бути наслідком еволюційних змін у мові і, нарешті, у виняткових випадках може виконувати функцію розрізнення назви середньородового апелятива, напр. апелятив *Жердя* -і, сер. рід. і гідронім *Жердя* -і, жін. рід.

Для гідролексем III відміни, у яких категорія роду не могла історично усталитись за фонетико-морфологічними параметрами, а також за лексичними асоціаціями, ця категорія встановлюється зараз за допомогою різних екстралінгвістичних чинників і лінгвальних показників. А такими є: 1) традиційність, тобто незмінність протягом тривалого відтинку часу, її родової форми, напр.: *Прип'ять, Убідь, Ікопоть*; 2) узвичаєність такої форми в місцевій вимові, напр.: *Тусталь, Висунь, Жолонь*; 3) аналогія в межах гідронімного ряду та апелятивних рядів, напр.: *Уборть, Убідь, Доч* — доч, *Верепуть* — путь; 4) демаркація у омонімах, напр.: *Орел* — *Оріль, Макортет* — *Макортеть*; 5) наявність первинного чи вторинного формантів -ань, напр.: *Есмань, Саксагань*.

Але ці шляхи не завжди надійні, звідси і родові хитання однієї і тієї ж гідролексеми, напр.: *Здвиж-і, Здвиж-у; Горинь-і, Горинь-я* та контрастування родових форм серед аналогів, напр.: *Збруч* і *Случ*. Родова форма у таких випадках стабілізується в результаті традиції писемної мови, а в окремих випадках і внаслідок міжмовної (в межах близькоспоріднених мов) конвергенції. Роль морфологічного індикатора відіграє структурний узус, як видовий, гак і регіональний. А він у гідроніміконі України фемінінний.

Г. У порівнянні з річковими назвами жіночого і чоловічого родів гідроназв середнього роду всього 2%. В основі їх родокатегоріальної форми лежить, як правило, родова форма апелятива, який або сам дав назву, або послужив її етимомом чи відправною структурною моделлю, напр.: *Скло, Багно, Озірце, Джерело, Корито*. Цей рід в окремих випадках зв'язаний з родовою категорією іншомовного апелятива, з морфологічною структурою його деривата або з первісною субстратною структурою, що, як можна припустити, не безвідносна до понять «річище», «озеро», «русло», напр.: *Мреє, Берберке, Верке, Цернице, Бердо, Шайго, Киш Цирипо, Буртиччя*. У середньородовій формі виступають і субстантивовані відприкметникові утворення, для яких структурною

моделлю послужили ті ж гідротерміни, напр.: *Вовче, Грозове, Ріпне, Ялове, Бистре*.

Просторове розташування й густота, тобто ареальна характеристика, чи, інакше, стратиграфія, гідролексем середнього роду з дійсним чи домислюваним гідротерміном «озеро», «болото», «річище», зумовлені двома суперечливими, але не взаємовиключаючими екстралінгвістичними факторами. Першим: відповідністю назв до географічних об'єктів, що часто зустрічаються на даній території, і другим: «законом негативності» — називанням за одиничними, не часто повторюваними в певному ландшафті природними явищами.

Гідролексеми *neutra* оформляються та стабілізуються у цій родовій формі насамперед завдяки опозиції корелятивних з ними морфологічною структурою гідротермінів «озеро» та інших до гідротермінів «ріка», «потік», які забезпечують і утримують родову форму більшості річкових назв України. Власне, ця опозиція робить недоторканим цей рід і у субстантивованих прикметниках, де відбувається вирівнювання до фемінінної моделі, напр.: річка *Пін'є*. Вона забезпечує збереження цього роду у сполученнях прикметник+прикметник, напр.: *Вузьке Святе*. Цією ж позицією нейтралізується дієвість фактора «статистичної меншості», що повинен функціонувати в плані ізоморфізму, тобто нівелювання релевантних морфологічних ознак. Нею утверджується «право на існування» у тій системі гідролексем *neutra*.

Д. Родова категорія для гідронімів група «А» є переважно автохтонною (дослов'янською, слов'янською і слов'янізованою) або субстратною (індоєвропейською), а звідси — незмінною по вертикалі (хронологічно) та стійкою по горизонталі (в міжговірковій проекції). Для групи «Б» вона здебільшого історично зумовлена як самими еволюційними змінами в мові, так і процесом структурної адаптації чи гідронімного вирівнювання. Тому вона діахронічно і синхронічно змінна.

Історична змінність родових форм у слов'янських (протоукраїнських і власне українських) та слов'янізованих гідролексемах групи «Б» відбулась за таких умов: 1) коли апелятив на шляху онімізації проходив стадії чи то виділення з описової синтагми, чи то злиття її компонентів; 2) коли гідротерміна торкались еволюційно зумовлені зміни форм слів у напрямі уодноманітнен-

ня системи флексій чи розвитку диференціюючих ознак граматичної будови слова; 3) коли гідролексема утворилась як похідний — відгідронімічний чи відономастичний — континуант; 4) коли структура її стабілізувалась в умовах білінгвізму, а значить, й можливої лексичної, а в рідких випадках і граматичної інтерференції.

Нестійкість родової форми певної частини гідронімів має вияви і в часі, і в просторі: 1) на різноговірковому ґрунті української мови, напр.: *Ворскла* — колись *Ворскль*, *Ворскло*; *Вага* з іст. варіантом *Ваг*; *Телиня* з говір. варіантом *Телинь*; 2) на системно-релятивній основі близькоспоріднених мов, де не можна говорити (при родокатегоріальній тотожності апелютивів) про переймання чи рух слова, а тільки про окремі випадки родокатегоріального гіперизму, напр.: укр. *Ткачева* — рос. *Ткачев*; укр. *Попасна* — рос. *Попасный*; рос. *Сновь* — укр. *Снов*; рос. *Исторопь* — укр. *Вистороп*; рос. *Збытник* — укр. *Збитенька*; 3) у міжмовній взаємодії з слов'янськими і типологічно далекими мовами на контактному терені певних гідронімних регіонів, напр.: укр. *Нетіч* — польск. *Nieściesza*; укр. *Церем* — польск. *Сегета*; укр. *Паражинський* — чеськ. *Paražena*; укр. *Кривий* — словацьк. *Сгіва*; укр. *Перкалаб* — рум. *Perkala bîa*; укр. *Теребля* — угор. *Talabor*.

Для гідронімів групи «Б» (як і «В» та «Г»), чия родова форма була фактом історичної та міжмовної змінності, усталення категорії роду відбувається з урахуванням таких факторів, як: 1) відповідність гідроніма до родової форми гідротерміна, який він представляє як його найменування; 2) вирівнювання до видового гідронімного ряду; 3) узгодження родових форм та їх уніфікація серед аналогів назв контактуючих мов з орієнтацією на родову форму назви-автохтона. Для гідронімів групи «А» ця форма субстратно дана, узгоджена з морфологічною структурою іменника у його природовій системі.

4. Множинні гідролексеми, у яких немає опозиції множини та однини, є гідронімними формотворчими, а звідси й типологічними варіантами інваріанта.

За лексичним змістом співвідношення між множиною формою гідроніма і його можливим відповідником в однині встановлюється у відповідності до ступеня гіпотетичності цієї сингулярності з урахуванням таких

факторів: 1) коли сингулярна назва реально існує чи доміслюється як назва іншого об'єкта, то множинна відноситься до неї як сума кількох однакових, напр.: *Гори, Містки, Лози, Чорторії, Корита, Гурти*; 2) коли сингулярна назва може тільки реконструюватись, то відношення між ними визначається як відношення загального до одиничного, напр.: *Ладанці, Бараничі, Лещиці, Ковбиші*; 3) коли сингулярна назва не встановлюється, то множинна заявляє про себе поняттям збірності, рудиментною множиною або кваліфікується як невпізнанна реліктова структура, напр.: *Штани, Розвила, Бранища, Двориська, Сорощі, Торощі, Брищі*. Окремо стоять чужомовні гідролексеми, які під форму множини підводяться своїми кіяцівками *-и, -і*, напр.: *Вале-Кости, Вале-Амали, Яр-Осози, Яли, Токузи, Мордоси, Мицкани*, які в ойконімічних їх аналогах є ойконімотворчим засобом множини, напр.: *Сірогози*.

На території України множинні (сумарні та збірні) гідролексеми найбільш компактно виступають у басейнах Прип'яті і Десни, а на заході і в басейні Дністра (Львівська обл.) та в басейнах Тиси і Пруту, тобто на порубіжжях української мовно-етнічної території, але водночас і на землях давньої осілости та етнічної однотипності. Таким чином, всі підстави бути прийнятою має думка про їх національно-мовну й разом з тим і регіональну специфічність. Іншомовні гідролексеми в своїй множинній формі є продуктом міжмовної транспозиції або адаптації. В одному і другому випадках ключем для пізнання їх генезису є частіше форманти, в меншості — твірні основи.

Коли множинна форма гідроніма не є первинною, а вторинною, викликаною фонетичними та морфологічними змінами в мові і певними лексичними переосмисленнями, то серед гідронімів такої плюральної форми можливі взаємопереходи з категорії множини в однину і навпаки, напр.: *Топило* → *Топила*, *Окно* → *Окниці* і *Извори* → *Ізвір*, *Хрещаты Яры* → *Хрещатий Яр*.

Цю можливість, а з нею факти дифузії форм числа засвідчують варіанти, здебільшого історичні, паралельних міжмовних виражень одних і тих же гідролексем (укр. *Сигли*, мн., — польськ. *Syńły*, одн.; укр. *Козарка* — польськ. *Kozarki*).

Категорія числа загалом підвладна формозмінній та

словозмінній системі української мови. Провідною тенденцією розвитку морфологічної структури гідроніма є тенденція до одиничності, але усвідомлення сумарності й збірності топооб'єктів дало життя і множинним гідролексемам, що виступають варіантами оптимальної моделі.

5. Флексійна специфіка української гідронімії зумовлена її генетичною і типологічною неоднорідністю, а також вибірковістю та паралелізмом відмінкових форм іменника в українській мові. Словозмінною морфемою, здатною виконувати роль лексико-граматичного диференціатора гідронімів, як і іменників, що закінчуються на приголосний, чоловічого роду, II відміни, є флексія род. відмінка однини *-а//*-у. Закінчення *-а* властиве назвам осіб, предметів, тоді як *-у* — іменникам на означення сукупності, абстрактності.

Факт дистрибуції *-а//*-у в іменниках підводить гідроніми з їх конкретністю, одиничністю та персоніфікацією під генетивне *-а*, а своя іманентна властивість «просторовості» — під категорію «просторових», «абстрактних» понять, тобто під генетивне *-у*. Паритетність тих двох властивостей приводить до дистрибуції *-а//*-у в гідронімії, яка за статистикою на користь флексії *-а*. Але дистрибуція викликається не лише тими іманентними властивостями, а й семантикою і структурою. Тоді вона відбувається за такими принципами: 1) фонетичним; 2) лексико-семантичним та історичним; 3) словотворчим; 4) акцентуаційним.

Фонетичний стосується іншомовних, менше чи більше граматично адаптованих, ономів і здійснюється за фіналями, що мають формотворчі аналоги в загальних словах або звичайні збіги кінцевих звукосполучень, відповідно до законів фонетичної (в галузі вокалізму) дисиміляції або за принципом граматичної аналогії до рядів загальних слів. Генетивне *-а* з більшою густотою прикладів виступає за фіналями з голосним *-у*: *-ук(-юк)*, *-ул*, *-ун*, *-ус*, тоді як генетивне *-у* за кінцівками з голосним *-а*: *-ан*, *-ак*, напр.: *Базавлук-а*, *Анчокрак-у*.

Лексико-семантичний принцип стосується назв з внутрішньою формою, тобто апелятив // онома. Домінантність семантики апелятива в ономі чи навіть звичайне усвідомлення омонімічності приводить до підведення ономів в одні граматичні ряди дистрибуції генетивного *-а//*-у з загальними словами, напр., з одного боку: *Бо-*

рис-а, Скоморох-а, Сокіл — Сокол-а, Рожен — Рожн-а,
а з другого: *Бар-у, Перевод-у, Простір — Простору, Су-*
ходіл — Суходолу.

Поряд з граматичним уподібненням при семантичній кореляції апелятива й ономи в окремих випадках на-трапляємо на явище граматичного розподібнення, що ґрунтується на певному ступені десемантизації, напр.: *Білоус-у, Криваль-ю, Верболіз-лозу, Святогір-гору.*

У виборі генетивної флексії відіграють роль й історичні моменти — належність гідролексем до різних відмін — колишньої *о*-основи і давніх консонантних основ, з яких одні й другі в процесі фонетичних змін та морфологічних аналогій могли одержати різні закінчення род. відмінка: одні з *о*-основ, другі з *й*-основ, напр.: *Супій-ою, Згар-у.*

Словотворчий тип вже майже апріорно забезпечує закріплення за певними суфіксальними утвореннями тих, а не інших генетивних закінчень відповідно до такої ж їх диференціації в системі іменників української мови. Генетивне *-а* закріпилось за дериватами із суфіксами: *-ик, -ник, -чик, -ак, -ок, -чок, -ук, (-юк), -чук, -ець, -овець, -ин,* напр.: *Борович-а, Бродок — Бродка, Інгулець — Інгульця, Злодич-а.* Закінчення род. відмінка *-у* спостерігається у гідролексемах з кінцевим *-ір, -ир,* напр.: *Лисогір — Лисогору, Стир — Стиру.* Хитання виявляють гідролексеми з кінцевим *-ар* та голосний *+ й.*

За позицією наголосу гідроніми, які здатні акцентологічно варіюватись, поділяються на два класи. Перший тип, який об'єднує гідролексеми з флексійним наголосом, чи наголосом на останньому складі. У родовому гідроніми цієї групи мають *-у,* напр.: *Звиняч-у, Сукіль-ю.* Другий клас об'єднує гідролексеми з кореневим наголосом чи наголосом на передостанньому складі. У родовому відмінку гідролексеми цього класу мають *-а,* напр.: *Глódос-а, Кóрсунь-я.*

При всій відносній визначеності бінарності генетивного *-а//у* гідролексем чоловічого роду II відміни залишається ще чимало фактів, які демонструють відхилення від встановлених принципів і виражаються дублюванням закінчень. Своїм підґрунтям такі факти мають ареальну гідронімну своєрідність або регіональні, говіркові особливості, напр.: *Заоблаз-а, -у; Ман-а, -у, Біловід — Біловод-а, -у, Боглан-а, -у.*

Родовий відмінок, як і загалом непрямі відмінки, служить не лише диференціатором лексичних і граматичних значень, але й диференціатором частин мови в утвореннях на **-ів**, **-ин**. Ці утворення можуть виступати у своїй вихідній прикметниковій формі або у своїй кінцевій — субстантивованій. Вихідну стадію утримують гідролексеми з переважно окраїнних південно-західних і північно-східних земель, тобто назви з території, підвладній міжмовній взаємодії, яка може приводити до морфологічного уподібнення міжмовних еквівалентів або до їх розрізнення, як це й спостерігається в умовах українсько-російської двомовності. У російській мові гідронімні структури на **-ов (-ев)**, **-ин** здебільшого іменникові, в українській у відповідності з дією закону морфологічного відштовхування — прикметникові.

На заході України ці структури підпадають, навпаки, під дію процесу морфологічного вирівнювання до аналогів у польській, чеській, словацькій мовах. Це звичайне вирівнювання, а не вплив якоїсь із мов.

Родовий відмінок виступає в закріпчених граматикалізованих гідроструктурах (типу *Водолацького*), які, однак, виявляють здатність переходити в назву називного відмінка (*Водолацького* → *Водолацька*), остання з яких літературно кодифікована.

У функції розрізнення частин мови, парадигм чи груп родовий відмінок виступає в гідролексемах і з такими топоформантами чи формотворчими елементами, як флексія **-а** прикметників та іменників жіночого роду, напр.: *Заруда-ої*, *Заруда-и*; флексія **-а** іменників жіночого роду I відміни м'якої групи та іменників середнього роду IV відміни, напр.: *Устя-і*, *Устя-я*; і, нарешті, нульова флексія//флексія **-ів** у род. множини засвідчує протиставлення літературної і говіркової форм, напр.: *Рибки-ок*, **-ів**, *Борки-ок-ів*.

В цілому, при своїй незначній специфічності, гідронімія України на рівні морфології є ділянкою системи структур української мови і за систему не виходить. Вона доводить та підтверджує дійовість загальнономовних законів граматичної аналогії, вирівнювання і разом з тим демонструє тенденцію до системності і загальнонаціональної літературної нормалізації.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

авест.	— авестійське	обл.	— область
б.	— балка	Од.	— Одеська
бас.	— басейн	одн.	— одинна
білор.	— білоруське	оз.	— озеро
болг.	— болгарське	ор.	— орудний
вар.	— варіант	п.	— права
вп.	— впадає	перськ.	— перське
ВЯ	— Вопросы языко-	Полт.	— Полтавська
	знания	польск.	— польське
говір.	— говірковий	пот.	— потік
грецьк.	— грецьке	потіч.	— потічок
дав.	— давальний	пр.	— протока, притока
д.-болг.	— давньоболгар-		
	ське	прасл.	— праслов'янське
д.-грецьк.	— давньогрецьке	р.	— ріка, річка
д.-пруськ.	— давньопруське	р-н	— район
д.-руськ.	— давньоруське	род.	— родовий
д.-серб.	— давньосербське	розм.	— розмовне
Дон.	— Донецька	рос.	— російське
Жит.	— Житомирська	рук.	— рукав
жін. рід	— жіночий рід	рум.	— румунське
Зак.	— Закарпатська	руч.	— ручай
зат.	— затока	сарм.	— сарматське
зн.	— знахідний	сер. рід	— середній рід
і.-е.	— індоєвропейське	сербохорв.	— сербохорватське
Ів.-Фр.	— Івано-Франків-	скіфськ.	— скіфське
	ська	скор.	— скорочено
іран.	— іранське	словацьк.	— словацьке
іст.	— історичне	словенськ.	— словенське
кельт.	— кельтське	ст.-грец.	— старогрецьке
Київ.	— Київська	ст.-інд.	— староіндійське
кл.	— кличний	ст.-серб.	— старосербське
кол.	— колишній	ст.-слов.	— старослов'янське
л.	— ліва	стр.	— струмок
лат.	— латинське	суф.	— суфікс
латиськ.	— латиське	тур.	— турецьке
литовськ.	— литовське	тюрк.	— тюркське
літер.	— літературне	угор.	— угорське
Льв.	— Львівська	укр.	— українське
місц.	— місцевий	Черкаськ.	— Черкаська
мн.	— множина	Чернів.	— Чернівецька
молд.	— молдавське	Черніг.	— Чернігівська
наз.	— називний	чеськ.	— чеське
нім.	— німецьке	чол. рід	— чоловічий рід

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абаев В. И.* Осетинский язык и фольклор.— М.: Изд-во АН СССР, 1949.— 601 с.
2. *Актова* книга Житомирського міського уряду XVI ст.— К.: Наук. думка, 1965.— 191 с.
3. *Бевзенко А. Т.* Гідронімія межиріччя Дністра і Дунаю.— В кн.: Тези IV Респ. ономаст. конф. К.: Наук. думка, 1969, с. 71—73.
4. *Бевзенко С. П.* Історична морфологія української мови.— Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1960.— 416 с.
5. *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков.— М.: Изд-во АН СССР, 1974.— 378 с.
6. *Білецький А. О.* Борістенес — Данапріс — Дніпро.— В кн.: Питання топоніміки та ономастики. К.: Вид-во АН УРСР, 1962, с. 54—61.
7. *Білецький А. О.* Гідронімія Кримського півострова (грецький шар).— У кн.: Питання гідроніміки. К.: Наук. думка, 1971, с. 38—45.
8. *Бондарко А. В.* Формообразование, словоизменение и классификация морфологических категорий (на материале русского языка).— ВЯ, 1974, № 2, с. 3—14.
9. *Брахнов В. М.* Про місцеві назви Переяслав-Хмельницького району на Київщині.— Мовознавство, 1957, № 14, с. 40—51.
10. *Булаховський Л. А.* Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах.— Мовознавство, 1936, № 8, с. 49—70.
11. *Булыгина Т. В.* Морфологическая структура слова в современном литовском языке (в его письменной форме).— В кн.: Морфологическая структура слова в индоевропейских языках. М.: Наука, 1970, с. 7—70.
12. *Булыгина Т. В.* О некоторых аналогиях в соотношении семантических и звуковых единиц.— ВЯ, 1967, № 5, с. 78—86.
13. *Виноградов В. В.* Русский язык.— М.; Л.: Учпедгиз, 1947.— 784 с.
14. *Виноградов В. В.* Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии (на материале русского языка и родственных языков).— В кн.: Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. М.: Изд-во АН СССР, 1952, с. 99—152.
15. *Галас К. Й.* Гідронімія Закарпаття.— В кн.: Тези III Респ. ономаст. (гідронім.) конф. К.: Наук. думка, 1965, с. 59—64.
16. *Георгиев В. И.* Основни проблеми на словянскита диахронна морфология.— София: Изд. Бълг. АН, 1969.— 207 с.
17. *Георгиев В. И.* Проблема возникновения индоевропейских языков.— ВЯ, 1956, № 1, с. 43—67.

18. *Граматыка* беларускай мовы : В 2-х т.— Мінск : Выд-во АН БССР, 1962.— Т. 1 540 с.
19. *Граматика* русскаго языка : В 2-х т.— М. : Изд-во АН СССР, 1952.— Т. 1. 720 с.
20. *Граматика* сучаснага русскага літаратурнага языка.— М. : Наука, 1970.—767 с.
21. *Грамоти XIV ст.*— К. : Наук. думка, 1974.— 255 с.
22. *Грицак М. А.* Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської області.— В кн.: Питання гідроніміки. К. : Наук. думка, 1971, с. 74—80.
23. *Грищенко А. П.* Морфемна структура прикметника української мови (суфіксальний словотвір).— У кн.: Морфологічна будова сучасної української мови. К. : Наук. думка, 1975, с. 96—140.
24. *Гулеєва Л. Г.* К вопросу о топонимической синонимике.— В кн.: Ономастика. М. : Наука, 1969, с. 172—178.
25. *Гумецькая Л. Л.* Из истории становления украинского литературного языка.— В кн.: Исследования по славянской филологии. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1974, с. 81—86.
26. *Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.— К. : Вид-во АН УРСР, 1958.— 298 с.
27. *Гумецька Л. Л.* Нариси з історії української мови. I. Словотворча будова чоловічих особових назв в українській актовій мові XIV—XV ст.— Мовознавство 1952, 10, с. 98—119.
28. *Гумецька Л. Л.* Топоніміка в українській актовій мові XIV—XV ст.— Мовознавство, 1957, 14, с. 10—22.
29. *Дегтярев В. И.* Основы общей грамматики.— Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1973.— 255 с.
30. *Дзєндзелівський Й. О.* Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі.— К. : Наук. думка, 1969.— 209 с.
31. *Довідник з українського правопису.*— К. : Рад. школа, 1973.— 280 с.
32. *Древнетюркский словарь.*— Л. : Наука, 1969.— 676 с.
33. *Дуриданов И.* За някой редки словообразователни типове в българската топонимия с успоредици от другите словенски язици.— В кн.: Славистичен сборник. София : Изд. Бълг. АН, 1958, т. 1, с. 207—250.
34. *Железняк І. М.* До етимології гідронімів Суба і Субот.— Мовознавство, 1973, 1, с. 77—82.
35. *Жучкевич В. А.* Происхождение географических названий Белоруссии.— Минск : Наука и техника, 1968.— 183 с.
36. *Зализняк А. А.* Русское именное словоизменение.— М. : Наука, 1967.— 370 с.
37. *Илчев С.* Речник наличните и фамилни имена у Българите.— София : Изд. Бълг. АН, 1969.— 629 с.
38. *Історія міст і сіл України.* Дніпропетр. обл.— К. : Наук. думка, 1969.— 958 с.
39. *Карпенко Ю. О.* Актуальні проблеми вивчення топонімії Північного Причорномор'я.— В кн.: Питання ономастики Південної України. К. : Наук. думка, 1974, с. 9—14.
40. *Карпенко Ю. О.* Словотворче зіставлення гідронімів басейну Черемошу та Верхнього Серету.— В кн.: Питання гідроніміки. К. : Наук. думка, 1971, с. 86—92.
41. *Карпенко Ю. О.* Топонімічні варіанти.— В кн.: Ономастика К. : Наук. думка, 1966, с. 29—36.

42. *Карпенко Ю. О.* Топонімія Буковини.— К.: Наук. думка, 1973.— 238 с.
43. *Карпинская О. Г.* Типология рода в славянских языках.— ВЯ, 1964, № 6, с. 61—76.
44. *Керницький І. М.* Відміна іменників чоловічого роду в мові українських пам'яток XVI ст.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови. К.: Вид-во АН УРСР, 1960, т. 2, с. 45—66.
45. *Керницький І. М.* Система словозміни в українській мові.— К.: Наук. думка, 1967.— 288 с.
46. *Керста Р. Й.* Функції суфікса -ич-и в українських топонімічних назвах XIV—XV ст.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови. К.: Вид-во АН УРСР, 1962, т. 5, с. 111—114.
47. *Ковалик І. І.* Вчення про словотвір.— Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1958.— 78 с.
48. *Койчубаев Е.* Нецветовая сущность топонимических компонентов *ак, кара, кок, сары*.— В кн.: Всесоюз. конф. по топонимике СССР, 20 янв.— 2 февр., 1965: Тез. докл. и сообщ. Л., 1965, с. 185—187.
49. *Корепанова А. П.* Географічні терміни в ойконімії Південної України.— В кн.: Питання ономастики Південної України. К.: Наук. думка, 1974, с. 104—106.
50. *Корепанова А. П.* Топо- і гідронімічні типи Pluralia tantum басейну Десни.— В кн.: Ономастика. К.: Наук. думка, 1966, с. 96—104.
51. *Корепанова А. П.* Категорія граматичного роду в гідронімії.— Мовознавство, 1975, № 6, с. 65—67.
52. *Корнилов Г. Е.* О топонимах тюркского происхождения на территории Украины.— В кн.: Тези IV Респ. ономаст. конф. К.: Наук. думка, 1969, с. 78—79.
53. *Копорский С. А.* Очерки по топонимике.— Onomastica, Wrocław, 1965, *gosc.* 10, z. 1/2, s. 109—131.
54. *Крамар Є.* Промовляють річкові назви.— Жовтень, 1978, № 3, с. 154—158.
55. *Кубрякова Е. С.* Основы морфологического анализа.— М.: Наука, 1974.— 319 с.
56. *Кузьмин А. Г.* Об этнической природе варягов.— Вопр. истории, 1974, № 11, с. 54—83.
57. *Курилович Е.* К вопросу о генезисе грамматического рода.— В кн.: Очерки по лингвистике. М.: Изд-во иностр. лит., 1962, с. 204—209.
58. *Курилович Е.* О природе так называемых «аналогических» процессов.— В кн.: Очерки по лингвистике. М.: Изд-во иностр. лит., 1962, с. 92—121.
59. *Купчинський О. А.* Про походження окремих патронімічних назв Прикарпаття XIV—XVII ст.— В кн.: Ономастика. К.: Наук. думка, 1966, с. 56—62.
60. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови.— К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961.— 171 с.
61. *Левковская К. Л.* Теория слова.— М.: Изд-во АН СССР, 1962.— 296 с.
62. *Лукин М. Ф.* Трансформация частей речи в современном русском языке.— Донецк: Изд-во Донец. ун-та, 1973.— 100 с.
63. *Максимова Л. К.* О склонении некоторых групп собственных имен, оканчивающихся на -а.— В кн.: Ономастика. М.: Наука, 1969, с. 245—250.

64. *Максимович Н. И.* Днепр и его бассейн.— Киев, 1901.— 527 с.
65. *Масенко Л. Т.* До походження назви річки *Громокля*.— Мовознавство, 1970, № 6, с. 81—82.
66. *Масенко Л. Т.* Річкові назви басейну Інгулу на тлі гідронімії Південної України.— В кн.: Питання ономастики Південної України. К. : Наук. думка, 1974, с. 96—102.
67. *Матвеев А. К.* Историко-этимологические изыскания.— Учен. зап. Сverdлов. ун-та. Языкознание, 1960, вып. 36, с. 85—126.
68. *Матвійс І. Г.* Іменник в українській мові.— К. : Рад. школа, 1974.— 183 с.
69. *Мейе А.* Введение в сравнительную грамматику индоевропейских языков.— Юрьев. 1911.— 428 с.
70. *Мейе А.* Общеславянский язык.— М. : Изд-во иностр. лит., 1951.— 491 с.
71. *Мельничук О. С.* Топоніміка Кодимського району Одеської області.— Мовознавство, 1957, № 14, с. 52—61.
72. *Мигирин В. Н.* Язык как система категорий отображения.— Кишинев : Штиинца, 1973.— 273 с.
73. *Митев Д.* Особенности структуры топонимов западного и северного Причерноморья (болгарско-украинские типы).— В кн.: Питання ономастики Південної України. К. : Наук. думка, 1974.— с. 20—33.
74. *Молчанова О. Т.* Историческая преемственность тюркской топонимии юга Европейской части СССР и Сибири.— In: Actes XIe Congr. Int. Sci. Onomastiques.— Sofia : Akad. Bulg. Sci., 1975, vol. 2, p. 63—72.
75. *Морозова М. Н.* Взаимодействие гидронимики с другими группами лексики в русском языке.— В кн.: Питання гідроніміки. К. : Наук. думка, 1971, с. 109—112.
76. *Мурзаев Э. М.* Очерки топонимики.— М. : Мысль, 1974.— 382 с.
77. *Муромцев І. В.* Словотворчі типи гідронімів (басейн Сіверського Дінця).— К. : Наук. думка, 1966.—104 с.
78. *Непокупний А. П.* Південні віхи топонімічного ареала балтійського аре//іре.— В кн.: Тези IV Респ. ономаст. конф. К. : Наук. думка, 1969, с. 68—71.
79. *Никонов В. А.* Введение в топонимику.— М. : Наука, 1965.— 179 с.
80. *Никонов В. А.* Закон ряда в географических названиях.— Onomastica, Wrocław, 1958, rozcz. 4, z. 2, s. 57—73.
81. *Никонов В. А.* Краткий топонимический словарь.— М. : Мысль, 1966.— 509 с.
82. *Никонов В. А.* Русские префиксально-бессуффиксальные названия.— Onomastica, Wrocław, 1961, rozcz. 7, s. 191—194.
83. *Отин Е. С.* К этимологии названий некоторых рек «анималистского происхождения».— Повідомл. Укр. ономаст. коміс., 1967, вип. 2, с. 13—28.
84. *Отин Е. С.* Кальмиус : (Из ист. гидронимии Приазовья).— В кн.: Питання гідроніміки. К. : Наук. думка, 1971, с. 46—54.
85. *Отин Е. С.* Каталог рек Северного Приазовья.— Повідомл. Укр. ономаст. коміс., 1975, вип. 11, с. 16—72.
86. *Отин Е. С.* О природе топонимического этимона.— В кн.: Питання сучасної ономастики. К. : Наук. думка, 1976, с. 14—19.

87. *Отін Є. С.* Гідроніми Східної України.— К.— Донецьк : Вища школа, 1977.— 156 с.
88. *Отін Є. С.* До походження назви річки Самари.— Мовознавство, 1970, № 4, с. 74—78.
89. *Отін Є., Янко М. Т.* Топонімічний словник-довідник Української РСР.— Мовознавство, 1974, № 6, с. 86—89.
90. *Павлюк Є. Я.* Українсько-молдавська взаємодія в географічній термінології на Буковині.— В кн.: Тези IV Респ. ономаст. конф К. : Наук. думка, 1969, с. 76—77.
91. *Петров В. П.* Балтика і славика в гідронімії Надросся.— В кн.: Питання гідроніміки. К. : Наук. думка, 1971, с. 13—16.
92. *Петров В. П.* Етногенез слов'ян.— К. : Наук. думка, 1972.— 213 с.
93. *Петров В. П.* Історична географія та проблеми слов'янського етногенезу на матеріалах гідронімії: (Гідронімія Росії й Надросся).— В кн.: Історичні джерела та їх використання. К. : Наук. думка, 1966, вип. 2, с. 65—73.
94. *Петров В. П.* Скіфи : Мова і етнос.— К. : Наук. думка, 1968.— 149 с.
95. *Попов А. И.* Географические названия.— М.; Л. : Наука, 1965.— 177 с.
96. *Посацька-Черняхівська Є. М.* Географічні назви пов'язані з іменами людей, їх прізвищами і прізвиськами.— Мовознавство, 1957, 14, с. 23—28.
97. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике : В 4-х т.— М. : Просвещение, 1968.— Т. 3. 551 с.
98. *Прокош Э.* Сравнительная грамматика германских языков.— М. : Изд-во иностр. лит., 1954.— 379 с.
99. *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий : В 4-х т.— СПб., 1893.— Т. 1.— Ч. 1. 988 с.
100. *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий : В 4-х т.— СПб., 1899.— Т. 2. Ч. 2. 1054 с.
101. *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий : В 4-х т.— СПб., 1905.— Т. 3. Ч. 1. 1260 с.
102. *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий : В 4-х т.— СПб., 1905.— Т. 3. Ч. 2, с. 1054—1810.
103. *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий : В 4-х т.— СПб., 1911.— Т. 4. Ч. 2, с. 1118—2230.
104. *Розенцвейг В. Ю.* Языковые контакты.— Л. : Наука, 1972. 79 с.
105. *Рымут К.* Происхождение параллелизма -owic//ic в западнославянских патронимических формах.— In: Actes XIe Congr. Int. Sci. Onomastiques. Sofia : Acad. Bulg. Sci., 1975, vol. 2, p. 229—234.
106. *Серебренников Б. А.* Прав ли был Д. П. Европеус? — Onomastica, Wroclaw, 1969, rozdz. 14, x 1/2, s. 121—136.
107. *Словник* староукраїнської мови XIV—XV ст. : В 2-х т.— К. : Наук. думка, 1977.— Т. 1. 630 с.
108. *Словник* староукраїнської мови XIV—XV ст. В 2-х т.— К. : Наук. думка, 1978.— Т. 2. 591 с.
109. *Словник* української мови : В 11-ти т.— К. : Наук. думка, 1973.— Т. 4. 840 с.
110. *Смолицька Г. П.* Из гидронимии среднего Поочья.— В кн.: Питання гідроніміки. К. : Наук. думка, 1971, с. 113—117.

111. *Сопоставительное исследование русского и украинского языков.*— Киев: Наук. думка, 1975.— 287 с.
112. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т.— Спб., 1893 — Т. 1. 1419 с.
113. *Станівський М. Ф.* Старослов'янська мова.— Львів: Вид-во Івв. ун-ту, 1964.— 468 с.
114. *Стрижак А. С.* Гидронимия среднеподнепровского Левобережья: Автореф. канд. дис.— Киев, 1965.— 19 с.
115. *Стрижак О. С.* Назви річок Запоріжжя і Херсонщини.— К.: Наук. думка, 1967.— 127 с.
116. *Стрижак О. С.* Назви річок Полтавщини.— К.: Вид-во АН УРСР, 1963.— 112 с.
117. *Сулейменов О.* Аз и я.— Алма-Ата: Жазушы, 1975.— 303 с.
118. *Суперанская А. В.* Гидронимия Крыма и северо-западного Кавказа.— В кн.: Ономастика. М.: Наука, 1969, с. 188—198.
119. *Суперанская А. В.* Род заимствованных существительных в современном русском языке.— Вopr. культуры речи, 1965, вып. 6, с. 44—58.
120. *Суперанская А. В.* Совещание по микротопонимии.— *Onomastica*, Wrocław, 1965, rozcz. 10, z. 1/2, s. 305—308.
121. *Суперанская А. В.* Структура имени собственного: Фонология и морфология.— М.: Наука, 1969.— 207 с.
122. *Суперанская А. В.* Ударение в собственных именах в современном русском языке.— М.: Наука, 1966.— 359 с.
123. *Суперанская А. В.* Универсалии языка и ономастические универсалии.— In: *Actes XIe Congr. Int. Sci. Onomastiques Sofia: Acad. Bulg. Sci.*, 1975, vol. 2, p. 321—326.
124. *Суперанская А. В.* Типы и структура географических названий.— В кн.: Лингвистическая терминология и прикладная топонимика. М.: Наука, 1964, с. 59—118.
125. *Сучасна українська літературна мова: В 5-ти т. Т. 2. Морфологія.*— К.: Наук. думка, 1969.— 583 с.
126. *Тимошенко П. Д.* Фонетичне і морфологічне оформлення назв річок.— В кн.: Тези III Респ. ономаст. (гідронім.) конф. К.: Наук. думка, 1965, с. 101—106.
127. *Топоров В. Н.* Некоторые соображения в связи с построением теоретической топонимии.— В кн.: Принципы ономастики. М.: Наука, 1964, с. 3—22.
128. *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья.— М.: Изд-во АН СССР, 1962.— 228 с.
129. *Травничек Фр.* Грамматика чешского литературного языка.— М.: Изд-во иностр. лит., 1950.— 446 с.
130. *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины.— М.: Наука, 1968.— 298 с.
131. *Український правопис.*— К.: Вид-во АН УРСР, 1960.— 272 с.
132. *Українські грамоти XV ст.*— К.: Наук. думка, 1965.— 162 с.
133. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.— М.: Прогресс, 1967.— Т. 1. 562 с.
134. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.— М.: Прогресс, 1967.— Т. 2. 671 с.
135. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.— М.: Прогресс, 1971.— Т. 3. 827 с.

136. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4-х т. — М. : Прогресс, 1973. — Т. 4. 852 с.
137. *Фоменко В.* Топоніміка.— Комсомолець Запоріжжя, 1967. 26 берез., № 37.
138. *Фоменко В. Г.* Тюркские элементы в топонимике Запорожья.— Изв. Всесоюз. геогр. о-ва, 1964, 46, вып. 1, с. 71—73.
139. *Чабаненко В. А., Волох А. Т.* О топонимике Запорожской области Украинской ССР.— В кн.: Всесоюз. конф. по топонимике СССР : Тез. докл. и сообщ. Л. : Геогр. о-во СССР, 1965, с. 119—137.
140. *Чучка П. П.* Взаємозв'язки антропонімів та зоонімів Закарпаття з гідронімією Карпат.— У кн.: Питання гідроніміки. К. : Наук. думка, 1971, с. 81—85.
141. *Шахматов А. А.* К вопросу финско-кельтских и финско-славянских отношений.— Изв. Имп. Акад. наук. Сер. 6, 1911, № 9. с. 707—724.
142. *Якубов І. Ж.* Множинні власні назви Північного Причорномор'я.— В кн.: Питання ономастики Південної України. К. : Наук думка, 1974, с. 62—64.
143. *Blanar V.* Kategoria množneho čísla.— In: Jazykoved. sborník, Bratislava : Slovenska Akad. vied a umení, 1950, 4, s. 89—99.
144. *Fleischer W.* Onomastik und Stilistik.— Namenkundl. Inform. Beitr. 20 Jahrestag Namensgebung Karl-Marks Univ. Mai 1973, H. 22, S. 6—8.
145. *Górny W.* Zagadnienie polskiej gramatyki onomastycznej.— Język pol., 37, 1957, 3, s. 174—178.
146. *Habovstiaĳ A.* Oravské pomiestné nazvy utvorené od mien a priezvisk.— Onomastica, Wrocław, 1961, rocz. 7, s. 181—190.
147. *Heinz A.* Zagadnienia derywacji przymiotników od imion własnych.— Onomastica, Wrocław, 1963, rocz. 8, s. 19—60.
148. *Ibrahim M. H.* Grammatical gender. Its origin and development.— The Hague; Paris : Mouton, 1973.— 113 p.— РЖ. Обществ. науки за рубежом: Языкознание, 1974, № 4, с. 141—146.
149. *Karaš M.* Nazwy miejscowe typu Podgóra, Zalas w języku polskim i w innych językach słowiańskich.— Wrocław : Osso lineum PAN, 1955.— 144 s.
150. *Klemensiewicz Z., Lehr Sptawiński T., Urbańczyk S.* Gramatyka historyczna języka polskiego.— Warszawa : PAN, 1955.— 597 s.
151. *Kreja B.* Z zagadnień morfologii nazw własnych.— Onomastica, Wrocław, 1974, rocz. 19, z. 1/2, s. 67—84.
152. *Lindert B., Stankowa M.* Die im Gebiet von Lublin im 15. Jahrhundert Landesüblichen Personennamen.— In: Actes XIe Congr. Int. Sci. Onomastiques Sofia : Acad. Bulg. Sci., 1975, vol. 2, p. 25—34.
153. *Łesiów M.* Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny.— Lublin : Wyd. Lubelskie, 1972.— 115 s.
154. *Majtán M.* Poznamky k metodike vyskumu živých mien.— Acta fac. ped. Baňská Bistrica. Ser. spoločenskovedná : Onomastica, 1972, 3, s. 53—55.
155. *Majtán M.* Strukturne typy slovenských chotárnych nazvcv.— In: IV Slov. onomast. konf. Bratislava, 1973, s. 147—160.
156. *Rospond S.* Kłasyfikacja strukturalno-gramatycznych słowiańskich nazw geograficznych.— Wrocław : PWN, 1957.— 73 s.
157. *Rospond S.* Nazwiska Ślązaków.— Opole : PAN, 1960.— 115 s.
158. *Rospond S.* Sufiks *-sk//sko* jako formant zachodniosłowiańskich nazw miejscowych.— Slavica occidentalis, 1933, N 12, s. 45—54

159. *Rozwadowski J.* Studia nad nazwami wód słowiańskich.— Kraków : Nakł. Pol. Akad. Umiejętności, 1948.—344 s.
160. *Stawski F.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego.— In: Słownik prasłowiański.— Wrocław etc. : Ossolineum, 1974, s. 5—141.
161. *Słownik* staropolskich nazw osobowych.— Wrocław etc. : PAN, 1967.— T. 1. Z. 3. S. 369—580.
162. *Słownik* staropolskich nazw osobowych.— Wrocław etc. : PAN, 1968.— T. 2. Z. 1. S. 1—192.
163. *Słownik* staropolskich nazw osobowych.— Wrocław etc. : PAN, 1968.— T. 2. Z. 2. S. 193—380.
164. *Słownik* staropolskich nazw osobowych.— Wrocław etc. : PAN, 1970.— T. 2. Z. 3. S. 381—597.
165. *Słownik* staropolskich nazw osobowych.— Wrocław etc. : PAN, 1971.— T. 3. Z. 1. S. 1—200.
166. *Słownik* staropolskich nazw osobowych.— Wrocław etc. : PAN, 1972.— T. 3. Z. 2. S. 201—408.
167. *Szober S.* Gramatyka języka polskiego.— Warszawa : Nasza księgarnia, 1933.— 390 s.
168. *Smilauer V.* Osidleni Čech ve světle místných jmen.— Praha : CAN, 1960.— 391 s.
169. *Taszycki W.* Rzekomo dzierżawcze nazwy miejscowe.— Język pol., 1937, z. 22, s. 104—111.
170. *Zareba A.* Dialektologia a onomastyka.— Onomastica. Wrocław. 1968, 13, z. 1/2, s. 7—24.

ЗМІСТ

Вступ	3
Типологія гідронімії	4
Варіантність частин мови в гідронімах	28
Варіантність м'якої і твердої груп	37
Варіантність суфіксальних утворень	38
Категорія роду в гідронімах	39
Опозиція жіночого і чоловічого родів	39
Чоловічий рід як вияв субстратності	61
Жіночий рід як ознака автохтонності	78
Середній рід у гідронімії	91
Міжмовні і міжговіркові родокатегоріальні співвідношення в гідронімії	97
Категорія числа в гідронімах	106
Вираження категорії відмінка в українській гідронімії	120
Фонетичний принцип	126
Лексико-семантичний та історичний принципи	130
Словотворчий принцип	136
Акцентуаційний принцип	141
Флексійний паралелізм	143
Загальні висновки	163
Список літератури	176
Список скорочень	184

Академия наук Украинской ССР
Ордена Трудового Красного Знамени
Институт языковедения им. А. А. Потебни

Зиновия Тарасовна Франко

ГРАММАТИЧЕСКОЕ СТРОЕНИЕ
УКРАИНСКИХ ГИДРОНИМОВ

(На украинском языке)

Змужка
І. Я. Франко

*Друкується за постановою вченої ради Інституту
мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР*

Редактор О. Н. Тобілевич
Редактор бібліограф Л. П. Шевченко
Оформлення художника Д. Д. Грибова
Художній редактор В. М. Тепляков
Технічний редактор С. Г. Максимова
Коректори О. Є. Ісарова, Ю. І. Бойко,
В. М. Божок

Інформ. бланк № 486.

Здано до набору 26.12.78. Підп. до друку 16.05.79.
БФ 06920. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 1.
Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9.87. Обл.
вид. арк. 10,38. Тираж 650. Зам. 8—3239. Ціна
1 крб 40 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601. Київ,
МСП Рєпіна 3

Виготовлено Нестеровською міською друкарнею Львів-
ського облполіграфвидаву (м. Нестеров, вул. Горько-
го, 8) з матриць Головного підприємства республікан-
ського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держ-
комвидаву УРСР (м. Київ, Довженка, 3), зам. 2915.

НБ ПНУС

421833